

AKADEEMIA

14. AASTAKÄIK

2002

NUMBER 3

Kust on pärit Eesti riigivapp?	Tiit Saare
Leedu poliitika ja kultuuri teine hääl	Leonidas Donskis
Salme Nõmmik	Ott Kurs
Galicja ja galeegid	Jüri Talvet, Arturo Casas Vales
Šahh. Matt	X. Luis Méndez Ferrín
Kunsti tragöödia ja teaduse võidukäik	Denis Trapido
Kas ratsionaalsusteadus on võimalik?	Donald Davidson
Anomaalne monism ja psühhofüüsilised seadused	Bruno Mölder
Põrandaaluste juhi paljastusi	Voldemar Teppich-Kasemets

Galeegi luulet

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia }
naturalia } Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – jaan.isotamm@akad.ee
keeletoiemetaja Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 423146, 423050

Fax: 423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekül: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2002

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78. Trükiarv 2250

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

14. AASTAKÄIK 2002 NUMBER 3 (156)

- Kust on pärit Eesti riigivapp?*
- Tiit Saare* 451
- Leedu poliitika ja kultuuri teine hääl:
Kolme kõlbelise eluloo visand
- Leonidas Donskis* 462
Tõlkinud Kaisa Jõgi
- Salme Nõmmik: Aeg, ruum, ideed
- Ott Kurs* 497
- Galicia ja galeegid
- Jüri Talvet/Arturo Casas Vales* 510
- Galeegi luulet
- Xosé María Álvarez Cáccamo, Chus Pato, Emma Couceiro* 521
Tõlkinud Jüri Talvet
- Šahh. Matt
- X. Luis Méndez Ferrín* . . . 526
Tõlkinud Jüri Talvet
- Kunsti tragöödia ja teaduse võidukäik
- Denis Trapido* 531
- Kas ratsionaalsusteadus on võimalik?
- Donald Davidson* 559
Tõlkinud Maris Kaskmann

Anomaalne monism ja psühhofüüsilised seadused*	
	<i>Bruno Mölder</i> 580
<i>Arvustus:</i> Uku Masing. <i>Üldine usundilugu</i> . Toimetanud Amar Annus. Saatesõna kirjutanud Tarmo Kulmar. Ar- heoloogilisi täpsustusi ja täiendusi Aivar Kriiskalt. Tartu: Ilmamaa, 2000. 496 lk.	
	<i>Mihkel Niglas</i> 612
Abstracts 619
Põrandaaluste juhi paljastusi. VII	
	<i>Voldemar Teppich-Kasemets</i> 629

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 509, 520, 530: Xulio Maside illustratsioonid.

*Tärniga märgitud artiklid on eelretsenseeritud.

KUST ON PÄRIT EESTI RIIGIVAPP?

Tiit Saare

Erinevalt mitmest Euroopa riigist, kus vanad vapid on ajalookriitiliselt läbi vaadatud, seletatakse Eesti vapi saamisloogu endiselt 19. sajandi käsituse järgi. Nn *rüütelkonnateooria* järgi olevat Taani kuningas Valdemar II andnud oma kolme lõviga vapi kasutamise õiguse koos privileegide kinnitamisega Harju-Viru vassallide korporatsioonile, ning hiljem kujunenud see rüütelkonna embleemina kogu Eestimaa tunnuseks. Seda teooriat kritiseerivad ajaloolased seavad küll kahtluse alla Valdemar II osa ning diskuteerivad selle üle, kas vapi aluseks oli Taani *riigivapp* või kuninga *suguvõsavapp*, kuid ei kahtle eriti seletuse enese tõepärasuses. Rüütelkonnateooriat on esitanud nii baltisaksa kui ka eesti autorid.

Mainitud vapiteooria kujunes välja 19. sajandi teisel poolel, kui tolleaegsetel ajaloolastel olid kasutada 13.–14. sajandi ürikud — tänu Friedrich Georg von Bunge alustatud allikpublikatsioonile *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten* (1853–1914; edaspidi viidatud: LUB) — ja 1887. aastal *Est- und Livländische Brieflade* (edaspidi viidatud: *Brieflade*) IV köites publitseeritud parun Robert von Tolli pitsrite kogu. Teorias kajastub tollal aktuaalne balti aadli privilegeeritud seisundi põhjendamine. Käsituse nõrgaks küljeks on vapi saamist või kasutamist tõestavate otseste allikate puudumine. Loomulikult puuduvad Eestis ja kogu tolleaegsel Vana-Liivimaal spetsiaalsed vapiraamatud, mida Lääne-Euroopas hakati koostama juba 13. sajandi keskpaigast. Sel põhjusel viidatakse ürikutele, milles vaid mainitakse vasalkonna *pitsrit*. 19. sajandil levinud seisukoha

järgi pidi pitsatil igal juhul olema kujutatud vapp.¹ Vapi andmist tõestavate allikate puudumist püütakse seletada sellega, et 13. sajandil ei peetud vajalikuks kõiki käske ja korraldusi kirjalikult esitada. Tallinnamaa vasallid hakkasid kuninga vappi kasutama oma truualamluse märgina, milleks võis olla nõusolek või vähemalt puudus keeld (Morrison 1929: 533–534).

Millised on need sagedamini viidatud allikad? Millised on Eesti vapi esmakordset kasutamist esitavad dateeringud?

Kõigepealt tuleb mainida 1284. aasta ürikut, milles Tallinna piiskop Johannes, Taani kuninga nõunik ja Tallinnamaa vasallide kogu kinnitavad oma privileegide jätkumist. Dokument oli algsest varustatud kolme osapoole pitseritega, mis ei ole aga säilinud. Pitserte olemasolu tõestavad ka pärgamenditüki allservas olevad sälgud. Üriku eelviimases lauses nimetatakse pitserte subjektidena piiskoppi, nõunikku ja *kogu maad*.² Viimast tõlgendatakse vasallide korporatsioonina.³ Otseselt viidatakse vasalkonna pitseri olemasolule 1323. aastast pärinevas turbekirjas, mis anti kaasa Novgorodi minevatele kaupmeestele.⁴ Hannes Walter, kes 1988. a kirjutatud artiklis “Eesti vapi lugu” toetub M. Morrisonile, mainib, et rüütelkonna vanim vapp on teada pitseri kujul 1252. aastast (Walter 1988). Seda dateeringut õigustab arvatavasti kuningas Christoffer I poolt Tallinna ja Rakvere läänimeestele antud pärandusõigus. Vapi kasutamise faktiks peetakse nähtavasti ürikut kinnitavat kuningapitsertit.

Esitatud spekulatsioonile sekundeerib nn *tütlivapiteooria*, mille aluseks on väide, et südameteta Taani kuningavapp sai 13. sa-

¹Mõned 19. sajandi ajaloolased, kes pidasid primaarseks vapipilti, tõlgendasid ka varasemat pitsatipilti vapina, põhjendusega, et sellel esitatud kujutist kasutati hiljem heraldilise embleemina.

²Originaalis: *In cuius rei testimonium praeses scriptum sigillis dicti domini episcopi et consiliariorum et totius terrae fecimus communiri*. Vt LUB I, nr 491; EAA, f 854, n 2, s 7.

³Tänapäeva baltisaksa ajaloolastest peab mainitud üriku alusel rüütelkonna vapipitseri olemasolu tõestatuks Heinz von zur Mühlen, kes kirjutas sellest oma kirjas Artur Taskale (vt Taska 1993: 17).

⁴Selles on fraas: *ac sigillo communitatio vasallorum terrae praenotatae* (nimetatud maa vasallide ühenduse pitsert). Vt LUB II, nr 773.

jandil kõigepealt Eestimaa hertsogkonna vapiks.⁵ Seletust toetab samuti 19. sajandil levinud seisukoht, et vapp oli algusest peale tiitlilääni pildiline embleem, tiitlivapp.⁶

Tänapäeva ajalooline heraldika on loobunud käsitlusest, mille järgi vaadeldi vappi kui midagi kindlakskujunenut juba selle tekkimisest alates, s.o 12.–13. sajandist. Heraldika muutus iseseisvaks valdkonnaks järk-järgult, alustades kilbile maalitud dekoratsiooni kasutamiseга identifitseeriva märgina, edasi selle pärandamise, registreerimise ning lõpuks erireeglite väljatöötamisega 15. sajandil. Heraldika ei ole pelgalt teadus vapipildist, ta uurib ühtlasi vapiõigust, heraldikakeelt, vappide kasutamise praktikat, stiile, isegi maailmavaadet jms.

Vapi tekkimist seletavates teooriates ei vaadelda tänapäeval ainult selle ühe aspekti arengut, vaid mitut aspekti koos. Nii on heraldika integreeritud mitme teise sellega haakuva uurimisvaldkonnaga ja ajaloo abiteadusega nagu õigusajalugu, kunstiajalugu, sõjaajalugu, sotsiaaliajalugu jt. Dekoreeritud rüütlikilbi kujunemine selle kandjat tõestavaks embleemiks on eelkõige õigusajalooline fakt. Seepärast on heraldika tihedamini seotud pitsatite uurimise ehk sfragistikaga.

Piltpitsatite kasutamine muutus aktuaalseks 10. sajandil, kui pitsatiõigust omavate isikute ring laienes ka kõrgeaadlikele. Alam-aadel jõudis selle õiguseni alles 13. sajandil. Pärast esimest ristisõda (1096–1099) muutusid 12. sajandil populaarseks nn *rüütli-pitsatid*, millel kujutati pitsatiomanikku relvastatud rüütlina. Just see pitsatitüüp on pakkunud huvi vapi kujunemise ajalugu uurivatele heraldikaajaloolastele, sest koos muu rüütli varustusega kujutatakse pitsatil detailselt ka kilpi.

Ajaloolased vaidlevad, kas ja milliseid rüütlipitsateid võib pidada juba *vapipitsatiks*. Enamasti leitakse, et kilbil kujutatute ei vasta heraldilisele esteetikale või et kilbipilt ei kanna vapiõiguse iseloomulikku ülesannet. Erandina mainib saksa heraldika-

⁵ *Brieflade*, IV, lk 3. Teatavasti on Taani vapikilp dekoreeritud punaste südametega, mis olid algselt rohelised pärnapuu lehed.

⁶ Kasutan mõistet "tiitlivapp" siinkohal *dominiooni*-, *pärandus*- ja *pretensioonivapi* üldnimetusena, sest see väljendab kõige selgemalt nende vapi tüüpide olemust: kilbil kujutatud embleem tähistab kindlat tiitlivaldust ning see on koos tiitlilääniga pärandatav. Näiteks on tiitlivapp Anjou hertsogi vapp, Taani kuninga vapp jne.

ja sfragistikaajaloolane parun Egon von Berchem vanimat vapikujutist 1152. a Toscana-Spoleto hertsogi Welf IV rüütlipitsatis, sest selles on kilbil kujutatud lõvi dubleeritud hertsogi odalipul (von Berchem 1923: 52, 111).⁷ Kilbipildi dubleerimine lipul väljendab selgelt selle väärtustamist lipulääni õigusliku embleemina, mis omakorda sai aluseks edasisele vapiõiguse tekkimisele ja arenemisele 12. sajandi viimasel veerandil ja 13. sajandi esimesel poolel. Siinjuures on raske eristada heraldilist pildi kasutamist isikliku ja staatuse sümbolina. Olulise tõuke kilbi väärtustamisel vapina, nii nagu seda mõistame tänapäeval, andsid kuningad, kes demonstreerisid oma kilpi pitseri tagaküljel ehk sekreetpoolel. Kilp muutus lõplikult vapiks, kui seda 13. sajandi teisel poolel hakati registreerima vapiraamatusse. Mõiste “vapp” ise kinnistus alles 15. sajandi esimesel poolel.

13. sajandil Taani kuningate pitseritel kujutatud vapp võis algsest olla *isiklik*, millele viitab pitseri sekreetpoolt ääristava legendi algus: CLYPEUS WALDEMARI. . . ; CLYPEUS ERICI. . . ; CLYPEUS CRISTOFORI. . . (. . . Valdemari kilp; . . . Eriku kilp; . . . Christofferi kilp; vt *Brieflade*, tahvel 1-1, 2-3, 3-5, 4-7; vt joonis 1). Sellele järgnev tiitel viitab aga samas tiitlivapile. Seega on väär kõnelda 13. sajandil Taani *riigivapist*. Arvatakse, et esimeseks vapiomanikuks oli kuningas Knut VI (1163–1202), kelle kolme lõviga kilpi kasutasid koos tiitliga järgmised kuningad. Nii omandas see veel suguvõsa- ja arvatavasti ka tiitlivapi staatuse. Kuninga tiitlivapina võib seda lõplikult käsitada 14. sajandi teisest poolest, millele viitab konkreetselt *Gelre vapiraamat* (1370–1386), kus Valdemar IV vappi tähistab fraas: *die konig zu danmark*.

On vähe tõenäoline, et kuningas andis oma vapi vasallidele kasutamiseks *korporatiivse* sümbolina, seda enam et tollal puudus veel korporatiivse heraldika praktika. Ei ole põhjendatud ka vapi seostamine hertsogitiitliga. 13.–14. sajandil väljendati tiitleid valdavalt pitsatipilti ümbritseval äärisel legendina. Eestimaa hertsogi tiitel paigutati esimest korda pitsatile Valdemar IV ajal.⁸

⁷ 11. sajandist tähistas kõrgeadliku lipp temale antud lipulääniõigust, mis andis talle õiguse koguda oma lipu alla vasallidest sõjaväe, pidada kohut jms.

⁸ Esimesena demonstreeriti Eestimaa hertsogi tiitlit alles Valdemar IV majesteedipitseris: WALDEMARUS-DEI-GRA-DANOR-

Joonis 1. Erik V pitseri sekret-pool (Brieflade, 2-3).

Joonis 2. Valdemar IV pitseri esikül (Brieflade, 4-7).

Joonis 3. Ordumeister Johann von Mengede pitseri (Brieflade, 7-9).

Joonis 4. Tallinna pitseri 1313 (Brieflade, 19-16).

Eestimaa vapp ei saanud välja kujuneda ka orduajal. Esiteks ei olnud orduajal sellist haldusüksust nagu Eestimaa olemas. Teiseks oli ordu kiriklik-sõjaline korporatsioon, kus ilmaliku emb-

SCLAUOR-QUE-REX-ET-DUX-ESTON (Valdemar Jumala armust taanlaste ja slaavlaste kuningas ning eestlaste hertsog). Vt *Brieflade*, tahvel 4-7; siin artiklis joonis 2.

leemi omamine oli algul välistatud. Esimest korda kasutas vappi 14. sajandil Saksa ordu kõrgmeister, kes sai selle 1310. aastal keisrilt kui riigivalduse haldaja (Oswald 1984: 26).⁹ Ordumeistri kui ametiisiku tunnuseks kujutati Liivi ordu vappi, risti kilbil, 14. sajandi II poolel vermitud müntidel (Leimus 1996: 84–85). Isikliku vapi lisasid Liivi ordu meistrid oma ametipitsatile 15. sajandist (*Brieflade*, tahvel 5; vt siin artiklis joonis 3).

Heraldiliste vappide omamine Eestis oli orduajal põhiliselt ilmalike vasallide eraõigus. Ajaliselt langeb see kokku pitsati- ja vapiõiguse laienemisega alamaadlile Lääne-Euroopas. Harju-Viru vasallide pitserites rõhutas isiklik vapp läänihärrale antud meeskohtuniku õigust. Üldiselt jäi heraldiline kultuur meie maal välja arenemata, ei koostatud vapiregistreid ning asutamata jäi spetsiaalne heraldikaamet. Põhjuseks oli maa klerikaalne valitsemine.

Vapiõiguslikult tulenes impersonaalse valdusvapi kasutamine eelkõige monarhistliku valitsemiskorraga riigi hierarhilisest ülesehitusest. 14.–15. sajandiks oli heraldiline sümboolika kujunenud üldkasutatavaks. Senised kõrgeadli suguvõsavapid muutusid nende pikaajalise kindla territooriumiga seotud kasutamise tulemusena *dominioonivappideks*. Vapid olid ka korporatsioonidel. Eesti ja Läti ala allutati sellisele riiklikule korraldusele Liivi sõja tulemusena. Kui 1584. aastal ühendati Rootsi alla võetud Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa Eestimaa hertsogkonnaks (Westermann 1985: 72), võttis Rootsi kuningas omale ka Eestimaa hertsogi tiitli.¹⁰ 16. sajandil kuulus kindlasti tiitli juurde vapp. Võib arvata, et siit saab alguse Eestimaa heraldilise sümboli ajalugu. Seda arvamust toetab fakt, et sel ajal valitsenud kuningas Johan III kinnitas Soome suurhertsogkonna vapi, mis 1917. aastal kinnitati Soome riigivapiks. Kas Eestimaa vapp kinnitati samuti 1584. või mõnel teisel aastal, vajab eraldi uurimist. Küll oli Eestimaa vapp olemas 17. sajandi esimesel poolel, mida tõestab näiteks kuninganna Kristiina ajal väljaantud soomekeelse Piibli tiitelleht. Eesti vapp asub tiitellehe pildil teistest Rootsi valduste vappidest moodusta-

⁹Siit saab alguse Preisi kotkaga vapi ajalugu.

¹⁰Sel ajal oli riiki ühendavaks subjektiks monarhi isik: kuningatiitel tähistas riigile nime andva keskse valduse valitsemist, hertsogitiitel rõhutas liidetud alade teatud eristaatust. Sellega on seletatav valitseja tiitlite loetlemine ürikutes jm dokumentides.

tud raamistuse ülemisel real Lõuna-Soome ja Karjala vapi vahel. Kolme leopardse lõviga kilpi kroonib hertsogikroon ja all on kiri ESTLAND (Talvio 1999: 17).¹¹

Eesti vapi vapipildi identsus Tallinna suure vapiga ei jäänud märkamata varasematele uurijatele. Enamgi veel, esitatud seletustes rõhutatakse kummagi vapi saamise analoogiat: sarnaselt vasallidele antud vapiga olevat Tallinn saanud selle veidi varem, 1248. aastal koos linnaõigusega. Otseselt viidatakse siin vanimale säilinud linnapitserile 1313. aastast (*Brieflade*, tahvel 19-16; vt siin artiklis joonis 4). Tallinna linnasümboolikat uurinud Ivar Leimuse arvates on selle pitseri tõlgendamine vapipitsatina väär, sest tegemist on *pitsatipildiga*, mis pidi linna ülemisandatele meelde tuletama, et linn sai õiguse Taani kuningalt. Tallinn olevat omandanud kolme lõviga vapi algselt Erik XIV käsul linna müntidele vermitud Taani vapi omakspidamise tagajärjel. Autor põhjendab Taani vapi kasutamist kaudselt Põhjamaade seitsmeaastase sõja (1563–1570) tulemusena (Leimus 2000). Eestimaa vapi sarnasus Tallinna suure vapiga viitab võimalusele, et hertsogkonna embleem tuletati just selle pealinna vapist. Kahe sarnase vapi vapiõiguslikku kattuvust süvendas ajavahemikul 1710–1784 Eestimaa nimetamine Tallinna kindralkubermanguks. Linnavapi kasutamist kubermangu embleemina põhjendas eraldi kubermanguvapi puudumine. Selgemalt viitab sellele Liivimaa — Riia kindralkubermangu tunnuseks olnud Riia linnavapp.¹²

Ametlikult kinnitati eraldi kubermanguvapid Vene impeeriumis 1856. ja 1878. aastal (Winkler 1899: 177–194). Kubermanguvappide aluseks olid Venemaal vürstivapid ja Baltimaades hertsogivapid, millele lisati pärg ning vürsti/hertsogi kroon asendati imperaatori krooniga. Eestimaa kubermangu puhul võis vapi motiivi kinnitamist samuti toetada varasem Tallinna linnavapi kasutamine. Seega ei pea paika seisukoht, et kubermanguvappile oli eeskujuks rüütelkonnavapp.

Eestimaa rüütelkonnavapi kasutamise algus on seni ajalooliselt uurimata. Mõnedes töödes väidetakse, et juba 1584. aas-

¹¹Heraldikas jaotatakse sammuvaid lõvisid nende peasendi järgi *leopardseteks lõvideks*, kui pea on vaataja suhtes profiilis, ning *leopardideks*, kui pea on otsavaatav.

¹²Need vapid on vermitud ka tolleaegsetele müntidele — livoneesidele.

Kust on pärit Eesti riigivapp?

Joonis 5. Christoffer I pitseri sekretreepool (Brieflade, 1-2).

Joonis 6. Eestimaa kubermangu vapp (Winkler 1899: 193).

Joonis 7. Eesti Vabariigi esimese teadaoleva templi jäljend (Taska 1993: 139).

Joonis 8. Tallinn suur vapp (Taska 1993: tahvel).

tal olevat kinnitatud kolme lõviga pitsat rüütelkonna tunnuseks. Kahjuks puuduvad või on avastamata autentset allikad, mis seda väidet tõestaksid. Eesti Ajalooarhiivis säilitatavad Eestimaa rüütelkonna pitserid on dateerimata, mõningaid vihjeid võib välja

lugeda ainult pitsatipildi stiilist.¹³ Samas võib väita, et rüütelkonnavapp, mis kujunes tõenäoliselt välja Vene ajal, lähtus samuti hertsogkonna vapist. Sellele viitab pitseritel vappi ehtiv hertsogikroon (vt joonis 9). Esimeses Eestimaa aadelkonna vapiraamatus on Eestimaa rüütelkonna täisnimi RITTERSCHAFT DES HERZOGTUMS EHSTLAND (Damier 1837).

Sarnase vapipildi kasutamine nelja vapisubjekti poolt tekitas õiguslikku segadust. Sel eesmärgil hakati identseid vappe 19. sajandi keskpaiku või juba varem eristama. Tallinna ja Eestimaa rüütelkonna pitsatil pöörati lõvide pead profiilist otsavaatavaks, leopardideks. Kroonitud leopardide kasutamist linnavapil sai põhjendada ajaloolise traditsiooniga, millest kirjutas juba 18. sajandil J. G. Arndt oma Liivimaa kroonikas (Arndt 1753: 309). Otseselt tõestab seda muidugi mainitud 1313. aastast pärinev linnapitser. Rüütelkonna vapi korrastajad lähtusid tõenäoliselt Christoffer I kuningapitserist, mida dateeritakse ajavahemikku 1252–1255 (*Brieflade*, tahvel 1-2; vt siin artiklis joonis 5). Samas säilisid leopardsed lõvid hertsogkonna ja kubermangu sümbolitel. Ametlikult kinnitati need Eestimaa kubermanguvapile 1856. aastal (Winkler 1899: 193; vt siin artiklis joonis 6).

Heraldilise järjepidevuse alusel pidanuks leopardsete lõvide kasutamine jätkuma ka Eesti Vabariigi riigivapil, sest just need vapiloomad olid nii hertsogkonna kui ka kubermangu vapil. Lõvide asendamist *kroonimata* leopardidega võib seletada kõigepealt noore riigi loojate heraldika-alase harimatusega, mida süvendas vapiloolise uurimuse puudumine riigivapi eelnõu ettevalmistamise ajal. Sellepärast tõlgendati kubermangu vapikujundeid vabalt. “Kalevi” seltsi embleemil viitas leopardidega kilp Tallinnale. 1917. a kujutati leopardi juba mitmetel *Eestit* tähistavatel pitsatitel, konkreetsetl Eesti suurtükiväe divisjoni valitsuse pitsatil (vt joonis 7). Leopardidega kilpi kandsid Vabadussõja ajal staabiohvitsersed ja sõdurid. Tallinna vapi (vt joonis 8) eeskuj

¹³Kahel, tõenäoliselt vanemal pitseril, kujutatakse vapiloomana lõvisid. Ovaalne kilp ja lõvide kujundus viitab 18. sajandile. Pilti ümbritseb legend: SIEGELL DES EHSTLAENDISCHEN ADELS (EAA, f 2077, n 1, s 16, 17). Kolmandal pitseril viitavad 19. sajandile leopardid ja legend: SIEGELL DER EHSTLAENDISH: RITTERSCHAFT (EAA, f 2077, n 1, s 18).

Joonis 9. Üks riütelkonna pitsereid (Eesti Ajalooarhiiv, f 2077, n 1, s 17).

Joonis 10. Eesti Vabariigi vapp/riigipitsat 1924–1940 (Taska 1993: 83).

kinnistus riigivapi loomise ajal korraldatud võistluste töodes.¹⁴ Oma osa võis olla vajadusel vältida liigset sarnasust Taani vapiga, millel on enamik aega olnud leopardsed lõvid.¹⁵ Ideoloogiliselt rõhutas põhikujundite muutmine endise kubermangu staatuse kujunemist riigiks.

Seega võib väita, et Eesti vapi pärinemine 13. sajandist on müüt, mis kujunes 19. sajandil, et õigustada baltisakslaste privileeeritud seisundit. Vapp tekkis siis, kui Eestimaa lülitati juba kindlaks kujunenud euroopalikku heraldikakultuuri. Reaalselt toimus see Rootsi ajal.

Eesti riigivapp (vt joonis 10), hoolimata segasest ajaloolisest tagamaast, on siiski unikaalne ja meie riigile ainuomane. Seda unikaalsust rõhutavad leopardid, mis kujunesid — erinevalt Eestimaad sümboliseerivatest leopardsetest lõvidest — Eesti riiki sümboliseerivateks vapiloomadeks juba 1917. aastast. Riigivapi

¹⁴Näiteks seletab Tallinna vapi matkimine ka riigivapi nn barokse kilbi loomist. II Riigikogus vaidlustas L. Raudkepp kolme lõviga vapi kasutamise riigivapis väitega, et see kuulub Tallinna linnale. Vt II Riigikogu Protokoll nr 27 (7), 16. oktoober 1923, v 473.

¹⁵Leopardid ehtisid Taani kuninga vappi alates Christoffer I-st (1252–1259) kuni Pommeri Erikuni (1396–1439).

teeb unikaalseks ka selle originaalse kujuga kilp, mida mõnikord isegi peetakse Eesti Vabariigi omaette sümboliks, sõltumata sellel olevatest kujunditest.

Kirjandus

- Arndt, J. G. 1753. *Der Liefländischen Chronik*. Halle
- Berchem, Egon Frh. von 1923. *Siegel*. Berlin
- Brieflade 1877 = *Est- und Livländische Brieflade. Vierter Theil. Siegel und Münzen der Weltlichen und geistlichen Gebietiger über Liv-, Est- und Curland bis zum Jahre 1591 nebst Siegeln einheimischer Geschlechter*. Aus dem Nachlasse von Baron Robert v. Toll mit Hinzufügung eines Textes für die Siegel hrsg. von Joh's. Sachsen-dahl. Reval
- Damier, Paul Eduard 1837. *Wappen-Buch sämmtlicher zur Ehst-ländischen Adelsmatrikel gehöriger Familien*. Reval
- Leimus, Ivar 1996. *Numismaatika alused*. Tartu
- Leimus, Ivar 2000. Revals vabener og segl. — *Heraldisk Tidsskrift*, bd. 9, nr. 82, s. 47–57
- Morrison, M. 1929. Eesti riigivapi algupära. — *Kaitse Kodu*, nr 23, 8. VI, lk 533–534
- Oswald, Gert 1984. *Lexikon der Heraldik*. Leipzig
- Talvio, Tuukka 1999. *The Lion of Finland*. Helsinki
- Taska, Artur 1993. *Eesti vapp: Su üle Jumal valvaku...* Tallinn: Kupar
- Walter, Hannes 1988. Eesti vapi lugu. — *Sirp ja Vasar*, 18. XI, lk 8
- Westermann, Gertrud 1985. *Baltisches historisches Ortslexikon. I: Estland*. Köln—Wien
- Winkler 1899 = Vinkler', P. P. fon" 1899. *Gerby gorodov", gubernij, oblastej i posadov" Rossijskoj Imperii. S.-Peterburg"*: Izd. knigoprodavca Iv. Iv. Ivanova

TIIT SAARE (sünd. 1956) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloolasena 1991. aastal. Artikkel on osa Eesti heraldikat käsitlevast magistristööst.

LEEDU POLIITIKA JA KULTUURI TEINE HÄÄL: KOLME KÕLBELISE ELULOO VISAND

Leonidas Donskis

Tõlkinud Kaisa Jõgi

Uurides lähemalt liberaalsete välisleedu haritlaste töid, hakkab silma mõte, et rahvuslus pole ilmtingimata paheline nähtus ega ole ta ka meie globaliseerunud maailmast kusagile kadumas. On põhjust uskuda, et peamised natsionalismiteoreetikud, nagu Anthony D. Smith, Benedict Anderson, Eric Hobsbawm ja Ernest Gellner, vaatasid mööda võimalusest tuletada ühiskonna- ja kultuurikriitika rahvusluse eetikast, mis on tema sümboolseks alustalaks. Liberaalse rahvusluse seisukohad on muutunud Kesk- ja Ida-Euroopa ühiskonna- ja kultuurikriitika kaasajastamise baasiks, rääkima selle teenetest totalitarismi avalikustamisel. Liberaalse rahvusluse eetikat ei tohi segamini ajada etnilist puhastust taotleva natsionalismiga. Samuti ei saa rahvusluse kasvu taandada ainuüksi industrialiseeritud ning standardiseeritud maailma arengule. Rahvuslus identiteeti kasvatava nähtusena kätkeb endas kaasaegse maailma intellektuaalset ning moraalset tundlikkust.

Järgnev artikkel püüab anda pilti Leedu liberaalsest rahvuslusest, keskendudes kolmele väljapaistvale välisleedu õpetlasele — nendeks on Vytautas Kavolis, Aleksandras Štomas ja Tomas Venclova. Kõik nad esindavad suunda, mida Tomas Venclova

Tõlgitud käsikirjast "The Second Voice of Lithuanian Politics and Culture: Sketches of Three Moral Biographies".

on defineerinud kui kultuuri teist häält. Hääl, millel on otsustav tähtsus siis, kui esimene hääl kas vaikib või laulab pealesunnitult valemeloodiat. Nende teisitimõtlejate ning ühiskonna- ja kultuurikriitike portreerimine toob esile liberaalse natsionalismi kui ühiskonna- ja kultuurikriitika kolm aspekti.

VYTAUTAS KAVOLIS: LIBERALISM JA KRIITILISE ENESEAVASTUSE POLIITIKA

Vytautas Kavolis on üks neist XX sajandi haritlastest, kelle kriitilist mõtlemist mõjutasid pidevalt analüüsitavad katsealused ning kelle metodoloogilised eelistused olid tingitud vaadeldavate isikute eksistentsiaalsetest ja sotsiaalsetest kogemustest. Kavolise vaated ühiskonnale ja kultuurile peegeldavad selgelt tema püüdlust aktiivselt osaleda sotsiaalses reaalsuses ning seda isegi sümboolselt parandada.

Selline lähenemine ilmneb Kavolise arvukatest töödest niihästi Leedu ajaloo kui ka tänapäeva kultuuri alalt, milles ta seletab, kus, kuidas ja miks ei õnnestunud tal kodumaal omaks võtta neid norme ja väärtusi, mida ta ise kirglikult propageeris: ükskõik millist tüüpi kollektiivse rõhumise ja *consensus gentium*'i tüüpi moraalsuse eitamine vastandatuna individuaalse vastutuse, mõistuspara-suse ning südametunnistuse põhimõtetele; kultuuri ja ühiskonna kriitiline enesepeegeldus vastandatuna enesekesksusele ja eneseõigustusele; intellektuaalne ja moraalne tundeerkus teiste suhtes vastandatuna saatuslikule süütusele ja tagakiusamisele; moraalselt kohustav individuaalsus vastandatuna individuaalsele ja kollektiivsele anoomiale. Kavolise kriitiline suhtumine klišeedesse ning Ühendriikides elavate Leedu immigrantide tagurlikesse vaadetes (alates XX sajandi Leedus laialt levinud antisemitismist ning lõpetades üldise moraalse ja intellektuaalse vastuvõtlikkuse puudumisega), mis oli tugevalt mõjutatud isiklikest kogemustest, võimaldas tal vaadelda sotsioloogiat mõtlemist ja tegevust ühendava nähtusena.

Vytautas Kavolis sündis 8. septembril 1930 Kaunases. 1945. a põgenes ta 15-aastaselt koos vanematega Saksamaale, ühinedes arvukate Leedu põgenikega, kelle kohta kasutati üldist termi-

nit DP (*displaced persons* 'ümberasustatud isikud'). Olles lahkunud maalt, mille oli okupeerinud Nõukogude Liit, veetis perekond neli aastat põgenikelaagrites. Saksamaal Tübingenis ja Hanaus omandas Kavolis keskhariduse. Edasi kolis perekond Ühendriikidesse, kus Kavolis jätkas õpinguid Wisconsinis ülikoolis (1950–1952) ja Chicago ülikoolis (suvel 1951). Oma magistrikraadi (1956) ja doktorikraadi (1960) kaitses Kavolis Harvardi ülikooli juures. Tema doktoritöö teemaks oli "Totalitaarse sotsialiseerimise läbikukkumised Ida-Saksamaal: teoreetilise suunitlusega uuring". Et saada pilti Kavolise akadeemilisest ja isiklikust tutvusringkonnast Harvardi päevilt, piisab mainimisest, et Pitirim A. Sorokin ning Talcott Parsons olid tema õppejõud.

Kavolise kiindumus Leedusse on märgatav nii tema noorusaastatel kui ka täiseas. Kuid erinevalt konservatiivsetest Leedu immigrantidest Ühendriikides, kes igatsesid taga kahe maailmasõja vahelise aja Leedut ning selle identiteedipoliitikat, oli Kavolise vaimne pilk suunatud Leedu ja tema kultuuri tulevikule. Oma poliitika- ja moraali-alastes kujutelmades nägi Kavolis Leedu kultuuri läänemeelsena, liberaalsena, avatuna, kriitilisena, ennasteadvustavana ning XX sajandi maailma suuri poliitilisi/moraalseid teemasid mõtestavana. Kuigi Kavolis ei taotlenud kunagi Ameerika kodakondsust, jäädes seega truuks oma kultuurilisele identiteedile ning Leedu omariikluse ideele, olid tema poliitilised ja moraalsed vaated midagi enam kui ainult patriootilised. Kavolise seisukohti saab kirjeldada ainult Leedu kaasaegsust, teadvust ja kultuuri kriitiliselt ning põhjalikult uurides. Kavolis jäi oma ametilt ja teoreetiliselt kontekstilt alati Ameerika teadlaseks, kuid leedulane oli ta oma valiku tõttu olla ühiskonna- ja kultuuri-kriitik.

Kavolis õpetas sotsioloogiat ja võrdlevat tsivilisatsiooniteooriat Tuftsi ülikoolis (1958–1959), Defiance'i kolledžis (1960–1964) ja Dickinsoni kolledžis (1964–1996). Alates 1970. aastast oli ta Dickinsoni kolledži sotsioloogiaprofessor. 1975. aastal valiti ta Dickinsoni Charles A. Dana õppetooli professoriks tsivilisatsioonide võrdlemise ja sotsioloogia alal. 1970–1971 oli Kavolis külalisprofessoriks sotsioloogia alal New Yorgi *New School of Research*'is.

Kui tema kodumaa Leedu taastas 1990. aastal oma iseseisvuse, võttis ta aktiivselt osa arvukatest akadeemilistest programmidest ja uurimisprojektidest Leedu ülikoolides. Kavolis oli sotsioloogia ja kultuuriajaloo külalisprofessor Vilniuse ülikoolis, Vytautas Suure ülikoolis Kaunases ja Klaipėda ülikoolis (1992–1996). 1993. aastal pälvis Kavolis Leedu riikliku kultuuri- ja kunsti-preemia oma raamatute eest, mis käsitlesid enesemõistmise võrdlevaid mudeleid ja modernismi Leedu kultuuris: *Sąmoningumo trajektorijos: lietuvių kultūros modernėjimo aspektai* (Teadlikkuse jooned: Leedu kultuuri moderniseerimise aspektid; Chicago: Algimanto Mackaus knygu leidimo fondas, 1986) ja *Epochų signatūros* (Epochi signatuurid; Chicago: Algimanto Mackaus knygu leidimo fondas, 1991).¹ 1995. aastal valiti Kavolis Klaipėda ülikooli audoktoriks.

¹Teised Kavolise toimetatud ja kirjutatud raamatud, mis mõjutasid Leedu intellektuaalset kultuuri ja rahvusvahelisi uurimistöid, on järgmised: *Lietuviškasis liberalizmas* (Leedu liberalism; toimetanud V. Kavolis, Chicago: Santara-Šviesa, 1959); *Žmogaus genėzė: Psichologinė Vinco Kudirkos studija* (Inimese genes: Psühholoogiline uurimus Vincas Kudirkast; Chicago: Chicagos Lietuvių literatūros draugija, 1963); *Artistic expression: A Sociological Analysis* (Kunstiline väljendus: Sotsioloogiline analüüs; Ithaca: Cornell University Press, 1968, tõlgitud rootsi ja hispaania keelde, 5. peatükk saksa keelde); *Nužemintųjų generacija: Egzilio pasaulėjautos eskizai* (Kodumaatute põlvkond: Visandeid paguluspsühholoogiast; Chicago: Santara-Šviesa, 1968); *Comparative Perspectives on Social Problems* (Sotsiaalsete probleemide perspektiivide võrdlus; toimetaja V. Kavolis, Boston: Little, Brown, 1969); *History on Art's Side: Social Dynamics in Artistic Efflorescences* (Kunsti aspektide ajalugu: Sotsiaalne dünaamika kunstide õitsengus; Ithaca: Cornell University Press, 1972); *Designs of Selfhood* (Iseduse kujundamine; toimetaja V. Kavolis, Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press, 1984); *Civilizations East and West: A Memorial Volume for Benjamin Nelson* (Ida ja Lääne tsivilisatsioonid; toimetajad V. Kavolis, E. V. Walter, Edmund Leites ja Marie Coleman Nelson, Atlantic Highlands: Humanities Press, 1985); *Moralizing Cultures* (Kultuuride moraalistamine; Lanham: University Press of America, 1993); *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje* (Naised ja mehed leedu kultuuris; Vilnius: Lietuvos kultūros institutas, 1993); *Žmogus istorijoje* (Inimene ajaloos; Vilnius: Vaga, 1994); *Civilization Analysis as a Sociology of Culture* (Tsivilisatsiooni analüüs kui kultuuri sotsioloogia; Lewiston: The

Ent Kavolise laiahaardeline sotsiaalne ja kultuurialane krititsism, nagu ka tema intellektuaalne portree laiemas tähenduses oleksid puudulikud, kui me ei vaatleks teisi tema tegevust ja isiksust mõjutanud faktoreid. Kavolis pole kunagi olnud seotud ainuüksi akadeemiliste ringkondadega. Ma ei pea silmas mitte ainult Kavolise intellektuaalset ja moraalset seotust leedu kultuuriga, vaid ka tema vajadust aktiivselt osaleda Leedu ühiskonna- ja kultuurielus ja seda sümboolselt parandada.

Teisisõnu, ta ei püüelnud üksnes kultuuriteooria loomise poole, vaid tahtis ka sümboolselt luua dünaamilist kultuuripraktikat, sellist kultuuripraktikat, mida ta võiks sümboolselt täiendada, parandada või vähemalt mõjutada oma seletava raamistiku, tõlgendamisoskuse, terava pilgu ning muljetavaldava analüüsivõime kaudu. Lõppude lõpuks ei püüelnud Kavolis mitte oma huvigrupi loomise poole, vaid üritas luua *Seelengemeinschaft*'i, s.t gruppi, mis pakuks intellektuaalset ja emotsionaalset lähedust inimsuhetes. Kultuuriteoreetikuna üritas Kavolis alati vältida puhtteoreetilist lähenemist, et siseneda oma kultuuri tavapärasesse reaalsusesse ja dünaamikasse ja seejärel kogeda ja kirjeldada seda osavõtja pilgu läbi. Seetõttu määratlebki Kavolis leedu kultuuri kui kultuuri õpikoda, ühendades seega kultuuri teooria ja praktika. Seda tehes järgis ja uuris ta põhjalikult oma kultuuris ja selle poliitilises/lingvistilises praktikas esinevaid laialtlevinud inimkogemuse vorme ja mudeleid, mis on ilmnenud tema võrdlevate uurimuste ja ühiskonna ning kultuuri teoreetilise rekonstrueerimise käigus.

Täpselt sama võib väita ka Kavolise kui sotsioloogi kohta. Ta osales aktiivselt Leedu sotsiaalse ja kultuurilise reaalsuse ülesehitamises, seega ületades sotsiaalse analüüsi piirid ja üritades selgitada, kas tema kujuteldud — niivõrd pikka aega — kogukond muutub iseenesest ühiskonnaks *par excellence* (s.t pigem üldine poliitiline ja seaduslik raamistik isekäivituvale avaliku-

Edwin Mellen Press, 1995); *Kultūrinė psichologija* (Kultuuripsühholoogia; Vilnius: Baltos lankos, 1995); *Kultūros dirbtuvė* (Kultuuri töötuba; Vilnius: Baltos lankos, 1996); *Civilizacijų analizė* (Tsivilisatsiooni analüüs; Vilnius: Baltos lankos, 1998). Kavolis on kokku 17 raamatu, umbes 150 teadusliku artikli ning 20 raamatuarvustuse autor või toimetaja.

le võimkonnale, mida viib edasi poliitiline ja moraalne kohustus ning inimlik usaldus, kui et lihtsalt atomiseeritud ja ohvriks tehtud indiviidide aritmeetiline tervik).

Siinkohal tundub Kavolis peaaegu et paradigmaatilise intellektuaalina. Tema elu ja intellektuaalne/moraalne seisukoht peegeldavad arusaama vaimuinimestest kui teadlikest tegutsejatest. Kavolist võib määratleda intellektuaalina, mehena liikumise eesotsas, kelle jaoks tema grupp oli määrava tähtsusega kogemaks kollektiivset identiteeti/grupisest kohusetunnet või süvendamiseks tugevat meie-tunnet nende-tunde vastu. Ilma oma tõhusa ajakirjanikutööta, veenmisoskuse ja poliitilise kihutustööta, oma väitlemiskireta ja peaaegu halastamatu irooniata Ühendriikide leedulaste kogukonna konservatiivse osa suhtes oleks Kavolis mõeldamatu. Ta grupp mängis olulist rolli ka tema poliitiliste ja moraalsete kujutluste levitamisel ning ideede teostamisel.

Iga intellektuaalne liikumine saab alguse ennastkehtestavas diskursuses või pigem metadiskursuses, millest lähtuvad sellised fenomenid nagu teoreetilised strateegiad, metodoloogilised eelistused ja distsiplinaarsed valikud, sotsiaalteaduste ja/või humanitaarteaduste kiire kasv; võtmesõnad ("inimesed", "vabadus", "sallivus", "õiglus", "võrdsus", "liberalism", "inimõigused") ja diskursus — s.t rääkimis- ja mõtlemisviiside kogum — teemal, mis on võrdselt tähtis igale antud grupi või liikumise liikmele.

Selline metadiskursus või tagaplaaniline teadlikkus, mis ühelt poolt sisaldab sotsiaalse reaalsuse tähtsaid keskpunkte ja teiselt poolt nendest rääkimise viise või strateegiaid, nõuab Suurt Teksti. Selleks võib vabalt olla programmiline dokument, manifest, entsüklopeedia (nii nagu Prantsuse valgustusliikumisel oli *Encyclopédie*) või ajakiri (nii nagu Leedu ärkamisaja rahvuslikul liikumisel olid väljaanded *Aušra* (Koidik) ja *Varpas* (Kell)).

Kavolise jaoks oli eelmainitud metadiskursuseks Santarašviesa (Üksmeel ja Valgus) — Leedu liberaalsete emigrantide kultuuriline ühendus Ameerikas, mida juhtis Kavolis — see oli tema intellektuaalne/kultuuriline liikumine ja *Seelengemeinschaft* ning ühtlasi nägemus kaasaegsest, liberaalsest ja Läänele suunitletud Leedust, mida saatis uue poliitilise ja kultuurilise diskursuse otsing, mis suudaks sõnastada ja kuulutada Leedu liberalismi põ-

himõtteid. Hiljem sai tema Suureks Tekstiks *Metmenys* (Mustrid), Santara-Šviesa liikumise kultuuriajakiri, mida Kavolis toimetas aastatel 1959–1996. Kavolis suri 24. juunil 1996 pärast Santara-Šviesa iga-aastast konverentsi Vilniuses.

Eksistentsiaalsed, kultuurilised ja ideoloogilised seosed Kavolise ja Santara-Šviesa vahel näitavad Kavolist poliitilise ja kultuurilise teisitimõtlejana. Mõtetemall, mida Kavolis hiljem täiustas, sai alguse 1946. a Saksamaal asutatud üliõpilasarühmitusest Šviesa ning hiljem Ameerikas 1953. a rajatud üliõpilaste grupist Santara. Ambitsioonikas üliõpilasiikumine Santara sõnastas välismaal elavate leedulaste uued eesmärgid. Käsikäes panid Santara ja Šviesa aluse uuele mõtlemisviisile, mille keskseks olemuseks oli sidemete tugevdamine Leeduga. Nende pragmaatilise poliitika eesmärk oli kolmetahuline: teada saada rohkem kodumaal tegelikult valitsevate olude kohta, avada Leedu kaasaegsetele Lääne mõtlemisviisidele ja kinnistada mõtet, et on olemas ainult üks ja ühine leedu kultuur.

Santara-Šviesa tekitas palju vastakaid tundeid Leedu pagulaste hulgas, kes olid üle maailma laiali. Esiteks tähendas konservatiivse leedu kultuuri kontekstis, mida nii poliitiliselt kui ka intellektuaalselt mõjutas katoliku kirik, liberalism paratamatult tugevat vastuseisu kirikule. Ei ole imekspandav, et kahe sõja vahelises Leedus ja sõjajärgsete leedu pagulaste hulgas seostati liberalismi antiklerikaalsuse, agnostitsismi ja radikaalsusega, nagu seda tavaliselt tehti katoliiklikus kultuuris. Nii hakkasid Leedu konservatiivsed pagulased tähele panema "kahtlasi ja võõraid ideid", seega Santara-Šviesa liikmeid kaudselt süüdistades. Tegelikult võttis Santara-Šviesa Läände vaatava, täielikult emantsipeeritud, liberaaldemokraatliku, kõikehõlmava ja kosmopoliitilise leeduluse oma juhtkirjaks.

Ent siiski oli veel üks mõjuv põhjus vaidlusteks. Samal ajal, kui suur enamus Ameerika leedulasi oli veendunud, et nende kogukonna ja okupeeritud Leedu vahel ei tohiks olla mingeid sidemeid, hakkas Santara-Šviesa 1980. aastatel kutsuma Leedu kunstnikke ja teadlasi osalema oma iga-aastastel konverentsidel Ühendriikides. Lisaks sellele korraldas see kultuuriühing raamatute ja ajakirjade Leedusse toimetamist, mis tolle aja kohta oli

üsna riskantne ja ohtlik ettevõtmine. Nad pidasid endastmõistetavaks, et Leedu taastab varem või hiljem oma iseseisvuse ning liberaaldemokraatia ja pluralismi õppetunnid oleksid seetõttu Leedu kultuurile ja teadvusele määrava tähtsusega. Niimoodi suutsid *Metmenys* ja teised liberaalsed pagulasajakirjad jõuda Leedu haritlasteni.

Selline tegevus oli teravalt lõhestanud Ameerika leedu kogukonna. Samal ajal kui suurem osa Leedu pagulasi leidis, et iga pisimgi kontakt nõukogude ametnike ja N. Leedus kõrgetel ametikohtadel olevate kaasmaalastega oli poliitilisel ja moraalsel tasapinnal vastuvõetamatu (nõukogude korra tunnustamine Leedus) ning ainsaks Leeduks olid jäänud Leedu kogukonnad võõrriikides, toetas Santara-Šviesa oma loosungiga "Näoga Leedu poole" mõtet, et tegelikult on välisriikides paiknevad kogukonnad ainult oksteks puul, mille tüvi ei paikne kusagil mujal kui Leedus. Olles pidevalt konservatiivse immigrantide ajakirjanduse laimu ohvrid ning tembeldatud KGB spioonideks või "jumalavallatute roosade karjaks", suutsid Kavolis ja tema sõbrad Santara-Šviesast oma ideedega tegelikult jõuda palju suurema hulga Leedu haritlasteni kui kõik sõjakad Leedu iseseisvuse ja vabaduse eest võitlevad pagulased kokku. Lõpptulemusena võib öelda, et just Santara-Šviesa suutis sügavalt mõjutada Leedu liberaalset rahvuslust ja moderniseerimisprotsessi, mis jõudis haripunkti pärast 1990. aastat.

Santara-Šviesat võib vaadelda kaasaegse Leedu poliitilise ja kultuurilise ajaloo *sui generis* fenomenina. Sellel puudus peaaegu täiesti organisatoorne külg. Seetõttu pole ka imeks panna, et ta tekitas segadust niihästi teistes pagulasorganisatsioonides kui ka N. Leedu ametnikes. Nõukogude võimuladvikul oli eriliselt halb eelaimdus Santara-Šviesa suhtes, mida KGB nimetas "organiseerimata organisatsiooniks". Põhjus peitus lihtsalt selles, et tegemist polnud mingi salaorganisatsiooniga, mille ridadele oleks võinud tungida ja seda siis uurida. Risti vastupidi: kõiki Santara-Šviesa iga-aastasest konverentsist osavõtjaid mitte ainult ei lubatud, vaid lausa julgustati osa võtma arutlustest ühingu kirjastamisstrateegiate, eelseisvate konverentside ja teiste kultuurialaste sündmuste üle, samuti arutama Santara-Šviesa

intellektuaalseid vaateid. Veelgi enam, kõigil konverentsil viibijatel, olenemata nende poliitilistest vaadetest ja veendumustest, soovitati osa võtta hääletamisest. Santara-Šviesa poliitiline orientatsioon ja üldine iseloomustus ilmneb kõige paremini Kavolise sõnadest: "Kõigi maade revisionistid, ühinege, teil pole midagi kaotada peale ortodoksluse!" Pole ka ime, et KGB pidas Santara-Šviesa tegevust nõukogude süsteemi õonestavaks ning pani eriti pahaks grupi pilkavat loosungit: "Kõigi maade revisionistid, ühinege!"

Piisab, kui vaadata, kuidas Kavolis oli juhtinud Rahvusvahelist Tsivilisatsioonide Võrdleva Uurimise Ühingut (ISCSC, aastail 1977–1983), tõestamaks seda, et ta oli alati olnud programmi vaimne juht ja aktivist *par excellence*. Ameerika Ühendriikides (ja angloameerika maailmas üldse) oli ISCSCst saanud Kavolise intellektuaalne liikumine ja *Seelengemeinschaft*, samal ajal kui tema rahvusvahelist metadiskursust oleks võinud defineerida vastavalt tema enda sõnadele kui "multitsivilisatsioonilist universumit" ühiskonna- ja humanitaarteadustes (vt Kavolis 1979). ISCSC ajakiri *Comparative Civilizations Review*, mida Kavolis ise toimetas, oli tema jaoks Suur Tekst isegi ajaloolise narratiivi mõttes.

Põhja-Ameerika tsivilisatsioonistide tegevus, mille algatajaks oli Sorokin ja mida hiljem mõjutasid põhjalikult Benjamin Nelson ja Kavolis, oli viimase jaoks nagu Santara-Šviesa liikumise kollektiivne *alter ego*. Kavolis ei nimetanud asjata seda liikumist Multidistsiplinaarsete Uuringute Instituudiks, mistõttu tema intellektuaalne ja moraalne kohustus käisid käsikäes. Täpselt sama võib ka öelda nähtamatu sideme kohta ajakirjade *Metmenys* ja *Comparative Civilizations Review* vahel. Tõepoolest toetasid Santara-Šviesa ja ISCSC Kavolist tema eluaegses püüdes mõista "teist" kontekstis "mina ja tsivilisatsioon".

Kavolise ühiskonna- ja kultuurikriitika oluks mõeldamatu ilma tema loodud ja arendatud metodoloogiateta. Nendeks on tsivilisatsiooni analüüs (koos Benjamin Nelsoni, S. N. Eisenstadt'i ja Louis Dumont'iga) ja teadvuse ajalugu (tema eelkäijate ja kaaslaste hulgas, kes teoreetiliselt löid selle tõlgendustehnika ja metodoloogia, võib nimetada Philippe Ariesi, Michel Foucault'd,

Louis Dumont'i ja Hayden White'i). Esimene neist pakub raamistikku, milles leiduvad võtmelemendid igale sotsioloogiliselt kindlaksmääratavale tsivilisatsioonile — selle sotsiaalsed struktuurid ja sümboolsed organisatsioonid —, et tuua välja sümboolse tähenduse pidevat kõikumist. Teadvuse ajalugu uurib süvastruktuurilisel teadvustendentside dünaamikast ning antud ühiskonnas, kultuuris või ajastus valitsevaid ideid (teadvuse ajaloo ja tsivilisatsiooni analüüsi kohta vt lisaks ka Kavolis 1987 ja 1995). Need kaks lähenemisviisi aitavad meil paremini mõista nähtusi, mis ühes tsivilisatsioonis on alla surutud, kuid teises seevastu aset leidnud ning edasi arenenud, rääkimata enesemõistmise mudelitest ja "teise" tajumise viisidest.

Kavolise raamatud ja artiklid on täis maksime ja vihjeid. Ta irooniline toon ja teravad sõnad, mis viitavad Leedus valitsevale keelepoliitikale ja intellektuaalsele kultuurile, on suunatud sellele, mille vastu ta terve elu kirglikult ja kompromissitult oli võidelnud — integraalse ja radikaalse natsionalismi tunnused, antisemitism, ksenofoobia, modernismivastane poliitiline ja kultuuriline retoorika, antiliberaalsed, antidemokraatlikud ja läänestastatud mõttemallid XX sajandi Leedus. Samal ajal puudutas tema elegantne ja sissepoole suunatud kriitika teravalt Leedu poliitilise eksistentsi ja intellektuaalse elu närvi: Kavolis väljendas end selgesõnaliselt selliste Leedu poliitika ja kultuuri omapäraste joonte osas, nagu poliitika- ja moraalimõistete koosseksisteerimine ja sellest tulenev kalduvus vaadelda poliitilisi probleeme moraalsena; moraalilise monopoliseerimine, mille tipuks oli võistlus kõige patriootlikuma tiitlile; põhjalik veendumus enda õiguses; enesekeskus ja täielik ükskõiksus XX sajandi peamiste intellektuaalsete ja moraalteemade suhtes.

Näiteks kirjutab Kavolis, et lõputud vaidlused leedu kultuuri ja vaimesuse erakordsuse üle kõlavad just nagu XIX sajandi Leedu provintsikoor. Teistes töedes seab ta kahtluse alla Leedu ühiskonna kui sellise eksistentsi. Kavolis leiab, et ühiskond sügavamas mõttes tähendab selle liikmete võimet aktiveerida ja kriitiliselt vaadelda nii ennast kui ka nende ühise lojaalsuse ja pühendumuse objekti, rääkimata võimest kasutada ühtset moraalisõnava, mis väljendaks väärikust ja viisakust — asjad, mis Kavolise ar-

vates puuduvad Leedu poliitikas, kultuuris ja tavaelus. Kavolis järeldab, et ühiskonna võimetus teha peamisi eetilisi eristusi mitte ainult ei õõnesta selle iseseisvust ja vabadust, vaid seab ohtu ka ühiskonna sotsiaalse ja moraalse korralduse. Ta kirjeldab ekssiilis peetavaid leedu kultuuri kongresse edevuse laadana. Ühendriikide Leedu pagulaste seas leiduvate rassistide kohta kirjutab Kavolis, et viimased võtavad tihti omaks oma uue kodumaa halvimid jooned ning muutuvad niiviisi inimkarikatuurideks.

Olles üks peamisi sotsiaal- ja humanitaarteaduse uute metodoloogiate ja perspektiivide toetajaid, ei pakkunud Kavolis välja mitte ainult uut teoreetilist sõnavara, vaid ka tõlgenduse raamistiku kõige tabamatumate, kuid samas dramaatilisemate ja isegi traagilisemate inimkogemuse ja -eksistentsi aspektide kohta. Nii tehes ei kirjutanud Kavolis mitte ainult oma päevikut ja moraalset autobiograafiat, vaid kaardistas oma kultuuri, kujutledes seda osavõtliku ning mäletava kogukonnana.

Ta aitas suurel määral kaasa ka XXI sajandile omase uut liiki teadusliku lähenemise loomisele, mis pole bürookraatlikult "rationaliseeritud" ja inimkonda ning sotsiaalset reaalsust eristav, dogmaatiliselt paindumatu ja ebareflektiivne, hingetu ja tundetu oma ühiskondlike mõjude ja sotsioloogilise tähenduse suhtes, vaid on peegeldav, irooniline, kriitiline, tähelepanelik inimeksistentsi iga detaili suhtes ja täiesti teadlik inimmaailma haavatavusest ja haprusest. See on teaduslik lähenemine, mis ei ühenda omavahel mitte ainult sotsiaalseid ja humanitaarseid distsipliine, vaid ka kindlaid diskursiivseid mudeleid ja enese mõistmist. Selline inimnäoga sotsiaalteadus oli üks Kavolise peamisi taotlusi. Ja see on Kavolise pärandiks kriitilise eneseavastamise alal.

ALEKSANDRAS ŠTROMAS: LIBERAALNE KONSERVATIIVSUS JA TEISITIMÕTLEMISE POLIITIKA

Inglise ja Ameerika poliitikateadlane Aleksandras Štromas lahkus meie hulgast alles hiljuti, 12. juunil 1999. Aastail 1973–1989 elas Štromas Suurbritannias, õpetades ja tehes uurimistööd Bradfordi ja Salfordi ülikoolis. Alates 1989. aastast oli ta USA Michigani osariigi Hillsdale'i kolledži politoloogia professor. Silmapaistva

tegelasena poliitikateaduse ringkondades, erudeeritud kirjanikuna ja ambitsioonika mõtlejana oli Štromase moraalsel eksistentsil ja identiteedil mitu tasandit. Inimõiguste eest võitlejana ning poliitilise dissidendina, pühendunud Leedu iseseisvuse eest võitlejana on Štromas rahvaste ärkamisaja hiilgavate traditsioonide kujukaks väljendajaks. Kuigi pikka aega ei pööratud talle Briti ja Ameerika akadeemikute poolt piisavalt tähelepanu ning isegi ignoreeriti kui üksiküritajat ja teisitimõtlejat, õnnestus tal saavutada rahvusvaheline tuntus silmapaistva ja andeka õpetlase ning lummava kõnemehena. Kuid Štromase akadeemilised saavutused peegeldavad ainult episoode tema märkimisväärselt, kui mitte uskumatust eluloost.

Aleksandras Štromas sündis 4. aprillil 1931 Kaunases. Kakskeelse poisina — leedu ja vene keel said tema emakeeleks — käis ta Kaunase katoliiklikus *Ateitininkai* gümnaasiumis, kus tema klassikaaslasteks olid Vytautas Kavolis ja Julius Smulkstys, kellest sai pagulaspolitoloog Ühendriikides (Indiana ülikooli poliitikateaduse professor, praegu Leedu presidendi Valdas Adamkuse poliitiline nõunik). Pärast Štromase väljasaatmist N. Liidust 1973. aastal hakkasid eluaegsed sõbrad ja kunagised klassikaaslased igal aastal omavahel kohtuma, sest ka Štromas ühines Santara-Šviesaga ja hakkas võtma osa selle iga-aastastest konverentsidest Ühendriikides. Štromas oli teismelisena tunnistajaks kahe totalitaarse režiimi kokkupõrkele, mis leidis aset tema kodumaal. 1940. a, mil Leedusse tungis Punaarmee, ja 1941. a, kui sinna jõudsid natsid, tähendasid Leedule kahekordset tragöödiat. Esiteks kaotas Leedu oma iseseisvuse järgneviks viiekümneks aastaks. Hukkamised, küüditamised ning haritlaste ja majanduslikult kindlustatud inimeste maalt põgenemine — kõik need kaotused olid toimunud, kui Nõukogude väed 1945. a Leedu uuesti okupeerisid ja anastasid, ent sovetivõimu hävitavad sõjalised operatsioonid ja võikad poliitilised manipulatsioonid 1940. aastal olid leedulastes tekitanud šokki ja meelekibedust.

1941. aasta kujunes üheks kõige traagilisemaks ja häbiväärsemaks leheküljeks Leedu ajaloos: algas enam kui 200 000 Leedu juudi elu nõudnud holokaust. Ühes esimeses Leedu juutide kogukonna vastu suunatud tapatalgus Lietükise autotöökojas, mille

teostasid Leedu natside poolele asunud kollaborandid, tapeti ka Štromase isa Jurgis. Tema isa saatuse traagiliseks ja paradoksaalseks aspektiks oli see, et ta oli täielikult assimileerunud Leedu juut, kes pooldas kirglikult Leedu riiki ja oli sellele lojaalne. Kuigi Jurgis Štromas suhtus — eriti pärast 1933. aastat — kommunismisse pooldavalt kui ainsasse võimalikku alternatiivi natsionaalsotsialistlikule ja fašistlikule režiimile kahe sõja vahelises Euroopas, oli ta siiski varjamatult leedumeelne. 1920. a oli Jurgis Štromas Leedu Vabariigi *chargé d'affaires* Berliinis. Hiljem töötas ta kõrge ametnikuna Kaunases. Kurdi ja pimedana Euroopa assimileerunud ja moderniseerunud juutide saatuse tabamatute nüansside suhtes suri ta juudina Kaunases Teise maailmasõja esimestel päevadel.

Aastail 1941–1943 viibis Aleksandras Štromas koos oma perekonnaga Kaunases Vilijampolė getos ja koonduslaagris. 1943. a õnnestus tal imeväel laagrist põgeneda. Štromas ja ta õde Margaret pääsesid holokaustist eluga, kuid nende ema hukkus Stutthofi koonduslaagris. Štromase ema Eugenia Kozin-Stromienė oli sündinud ja üles kasvanud Peterburis. Ta kohtus Jurgis Štromasega Berliinis, kus viimane töötas diplomaatilises teenistuses. Vene keelt rääkiv juudi päritolu daam, kes oli täiesti assimileerunud Vene ühiskonna ja kultuuri *ancien régime*'iga, polnud vaenulik mitte ainult bolševike režiimi suhtes, vaid suhtus põlgusega ka alandavatesse getodesse ja juudi separatismi. Tema traagiline hukkumine natside koonduslaagris oli sümboli tähendusega — ta võttis endalt elu kolm nädalat enne Stutthofi vabastamist.

1943–1944 elas Štromas Kaunases kristliku Macenavičiuste perekonna juures, kes ta päästsid ja enda juures varjasid. Pärast sõda adopteeris Štromase Leedu Kommunistliku (bolševike) Partei esimene sekretär Antanas Sniečkus koos abikaasa Mira Bordonaitėga. Kuid nende teed läksid peagi lahku. Olles pooldanud Punaarmee ja “ülemaailmse vabaduse ja õigluse õiget eesmärki” sõja ajal, suhtumine, mis oli üsna loomulik ja arusaadav, arvesse võttes sõjaeelse ja sõjaaegse Euroopa poliitilist kliimat, muutis Štromas radikaalselt oma suhtumist marksismi ja leninismi teooriasse ja praktikasse pärast Stalini surma 1953. aastal. Kui Hruštšov 1956. aastal mõistis NLKP XX kongressil peetud

kõnes hukka "Stalini ajastu kuriteod" ja stalinismi kui isikukultuse eriti võika vormi, olid paljud noored idealistid šokeeritud. Mõned neist olid kuni selle ajani uskunud inimliku näoga sotsialismi võimalikkust — suurepärane, kuid täitumatu ja seetõttu vale lubadus Hruštšovi sulaja poliitikas. Štromas oli nende hulgas, kes eelistasid liituda poliitiliste teisitimõtlejate liikumisega, mõistes hukka režiimi küünilise ja kuritegeliku olemuse ning nõudes valikuvabaduse ja inimõiguste austamist. Hiljem valmistavad tema värskest sõnastatud poliitilised vaated ja moraalne lojaalsus pettumuse Sniečkusele, kelle auks peame siiski märkima, et ta tegi, mis suutis, et mõista ja aktsepteerida Štromase valikuid.

Štromase odüsseia algas 1948. a, kui ta suundus õppima Moskva Riikliku Ülikooli õigusteaduskonda, olles eelnevalt veetnud ühe aasta Vilniuse ülikoolis. 1952. a lõpetas ta Moskva ülikooli ja töötas seejärel mõnda aega Leedus advokaadina ning lektorina mitmes kõrgkoolis. Ajavahemikus 1955–1959 jätkas ta aspirandina ja teadurina Moskvas Üleliidulises Õigusteaduste Uurimisinstituudis ja Juristide Täiendusinstituudis. 1953–1973 töötas Štromas vanemteaduri, osakonnajuhataja, direktori ja lektori ametikohtadel Vilniuses, Ivanovos ja Moskvas. See aeg oli otsustavaks perioodiks tema elus: ta liitus aktiivselt Nõukogude Liidu enim tuntud poliitiliste dissidentidega. Ühisest pühendumusest, *raison d'être*'ist ja jagatud väärtuste ja ideede süsteemist sai alguse eluaegne sõprus Tomas Venclovaga. Renessansikirjanduse ja Shakespeare'i uurija Leonid Pinski ning filosoof ja Idamaade kultuuri uurija Grigori Pomerants avaldasid Štromasele suurt mõju. Samal ajal oli ta isiklikult tuttav ka Andrei Sahharoviga, Jelena Bonneriga, Andrei Sinjavskiga, Juli Danieliga ja Vladimir Bukovskiga ning tegi nendega mõnikord koostööd. Tema lähedaste sõprade hulka kuulusid ka Aleksandr Galitš ja Aleksandr Ginzburg.

Olles kogenud dissidentidele osaks saanud poliitilist tagakiusamist, pidi Štromas lõpuks silmitsi seisma oma poliitiliste ja moraalsete valikute tagajärgedega. 1973. a sunniti ta N. Liidust lahkuma. Štromas valis elupaigaks Ühendkuningriigi, kus ta sai kokku oma õe (hilisema leedi) Margaret Kaganiga. Siin alustas

ta oma teist akadeemilist karjääri. Aastail 1974–1977 oli Štomas Bradfordi ülikooli rahu-uuringute kooli vanemteadur.

Vaatamata akadeemilisele pagasile ja täiuslikkusele keelduti talle andmast alalist töökohta. Kahtlemata tegid tema otsekohene kommunismivaenulikkus ja kriitilised vaated Lääne rahuliikumise kohta temast uue osakonna üsna kummalise liikme. See osakond oli asutajaliikmete, tolleaegse ülikooli asekancleri Ted Edwardsi ja tema asetäitja Robert McKinlay au ja uhkus ning ühtlasi ebarahilik ja unikaalne julgustükk Briti akadeemilistes ringkondades, mis sai meedia suure tähelepanu osaliseks. Veelgi enam, ülikooli väärtuslik vene keele õppijate vahetusprogramm N. Liidu haridusametustega oli ohus Štomas seal töötamise tõttu. On oluline meeles pidada, et Štomas oli teada ja tuntud dissident, kes esines tihti Vaba Euroopa raadios ja Vabadusraadios ning keda N. Leedu ametlik meedia pidevalt mustas.

Õige pea osati Štomas väärtust hinnata mujal. David Marquand pakkus talle kohta ülikooli traditsioonilisemas osakonnas, mille ta oli Salfordi ülikoolis asutanud pärast Brüsselist tagasi pöördumist (kus ta oli Euroopa Komisjonis olnud Roy Jenkin si paremaks käeks). Aastatel 1978–1983 õpetas Štomas Salfordi ülikoolis politoloogiat sotsiaalteaduste ja politoloogia osakonnas (1978–1981) ning politoloogia ja uusima ajaloo osakonnas (1981–1983). 1983. a nimetati ta lektoriks. 1989. a kolis Štomas Ühendriikidesse, kus ta sai Michigani Hillsdale'i kolledži politoloogiaprofessoriks.

Mitme Briti ja rahvusvahelise teadusseltsi ja -ühenduse liikmena nautis Štomas rahvusvahelist tuntuust ja tegi koostööd paljude Briti silmapaistvate politoloogide ja ühiskonnateadlastega, nagu Leszek Kołakowski, Kenneth Minogue, David Marquand ja Bhikhu Parekh. Ühendriikide juhtivate akadeemikute hulgast võis ta oma sõpradeks nimetada Sidney Hooki, Robert Conquesti, Morton Kaplanit, Robert Faulknerit ja David Singerit. Štomas oli ka Chicago ülikooli, Stanfordi ülikooli, Bostoni kolledži ja *Assumption College*'i au- ja külalislektor.

Kohe pärast Suurbritanniasse saabumist hakkas Štomas pidama loenguid, kirjutama ja esinema meedias N. Liidu kokkuväritsemise vältimatuse teemal. Oma analüüsis toetus ta oletusele, et

kommunism ei suuda pakkuda toimivat sotsiaalset ja moraalset korda, tuues esile arvukaid näiteid marksismi-leninismi täielikust intellektuaalsest ja moraalsest pankrotist N. Liidus. Briti kuulajaskond oli arvatavasti üllatunud, kuuldes, et N. Liidus ei võta keegi marksismi-leninismi tõsiselt. Suur osa nõukogude intelligentsist, nagu Štromas väitis, olid vilunud mängijad ideoloogilises kassi-hiire- ning peitusemängus, maadeldes pidevalt tsensuuri ja nõukogude keelepruugiga ning õppides Aisopose keelt ja keerulisi kirjanduslikke võtteid, et küüniliste valede ja ajuloputamise maailmas jääda nii puhtaks kui võimalik. See ei sobinud kokku Läänes kujunenud malliga N. Liidu ja Ida-Euroopa intelligentsist, kelles nähti rumalaid ja kitsarinnalisi fanaatikuid või küünilisi oportuniste.

Štromas oli veendunud, et N. Liidu kokkuvarisemine ei võta kaua aega, ning rõhutas seetõttu Lääne ülesannet olla valmis selliseks põhjapanevaks muutuseks maailma ajaloos. See oli poliitikateaduse maailmas ainulaadne vaatenurk. Kuigi California ülikooli politoloogiaprofessor ning eesti pagulasharitlane Ühendriikides dr Rein Taagepera väärrib siin samuti tingimata mainimist (ka Taagepera kujundas teoreetiliselt Nõukogude Liidu langemist ja lagunemist), oli Štromas ainus poliitikateadlane maailmas, kes vaatles empiirilisel paratamatul N. Liidu lagunemist juba 1970. aastate lõpus kui toimuvat protsessi.² Kommunismi langemine 1991. aastal oli märkimisväärseks väljakutseks Põhja-Ameerika ja Lääne-Euroopa poliitikateadlastele ja sovetoloogidele, kuid Štromase jaoks ei olnud see muud kui osa põhjalikust muutusest maailma korralduses, mida tema oli oodanud ja ennustanud.

Štromase kommunismivastasusel nii nagu ka ta kompromissitul võitlusel Nõukogude totalitarismiga, mida ta pidas varjamatult kuriteoks inimsuse vastu, tema ajaloolistel juurtel ja kultuurilistel suhtlemisvormidel, samuti tema humaansusel oli keeruline

²Kuigi Štromas oli politoloogina, kes nägi selgelt ette ja valgustas analüütiliselt Nõukogude Liidu langemist, erandlik poliitikateaduste maailmas, polnud 1960. ja 1970. aastatel selline seisukoht N. Liidu dissidentide hulgas sugugi fantaasia. Štromase vaated võisid olla tugevalt mõjutatud Andrei Amalrikist (1970).

tähendus tema akadeemilises karjääris ja ka tema maines teiste poliitikateadlaste hulgas. Poliitikateaduse maailmas, kus domineerisid vasakpoolsed vaated, tõlgendati ja esitati teda tihti valesti, talle kleebiti külge niihästi "reaktsionääri" kui ka "parempoolse pistriku" silte. Tegelikult polnud ta kumbagi. Põhjus seisnes selles, et Štromase kalduvus halastamatult paljastada oma kolleegide pimedust ja naiivsust kommunismi väidetava inimlikkuse ja õigluse suhtes, selle pidamist tähtsaks alternatiiviks või koguni võistlevaks tsivilisatsiooniks, ning tema arvukad rünnakud natsionaalsotsialismi ja kommunismi hindamise topeltstandardite vastu ärritasid nii mõndagi. Piisab, kui märkida Štromase suurepärasest kõneosavust ning rahuldust, mida talle pakkus meelega provotseerimine ja väljakutsuv käitumine.

Pole mingit põhjust pidada Štromast sihiteadlikult auahneks liberaalsete väärtuste kriitikuks. Tõsi, ta mõistis nii ratsionaalseid ja mõõdukaid parempoolseid poliitilisi jõude kui ka konservatiivset poliitilist mõtlemist, mida ta pidas ajalooliselt sügavamini juurdunuks ja tavafilosoofiale omasemaks. Vähestele on teada, et Štromas oli väga liberaalne ja suuremeelne oma vaadetes natsionalismi, identiteedipoliitika ja enesemääratlusviiside suhtes, rääkimata tema üleüldisest intellektuaalsest ja moraalsest tundeerksusest Kesk- ja Ida-Euroopa suhtes. Štromast oleks kõige parem kirjeldada kui liberaalset konservatiivi. Oskuse poolest dešifreerida Kesk- ja Ida-Euroopa teadvuse, poliitika ja kultuuri sümboolseid koode ja tõlgendatavaid alatoone oli Štromas parim. Osates mitut keelt ja tundes paljusid kultuure, suutis ta tabada pisimatki tüüpdetaili Kesk- ja Ida-Euroopa vabadus- ja enesemääramisvõitluses.

Štromas oli hämmastavalt viljakas kirjanik, ta kirjutas monograafiaid, peatükke koguteostesse, teaduslikke artikleid ja esseesid, kuid kõige enam mäletatakse teda siiski tema põhjalikest uurimustest N. Liidu poliitiliste muudatuste kohta, mida ta käsitles teostes *Political Change and Social Development: The Case of the Soviet Union* (Poliitilised muutused ja sotsiaalne areng: Nõukogude Liidu juhtum) ja mitmeosaline *The Soviet Union and the Challenge of the Future* (Nõukogude Liit ja tuleviku väljakutse, 4 köidet, kaastoimetaja Morton Kaplan), lisaks veel tema ületa-

matud artiklid nõukogude dissidentide kohta ja teisitimõtlemisest Balti riikides.³ Samas andis Štromas oma panuse ka kriminoloogiasse ja kohtuteadustesse — neil aladel oli tal märkimisväärsed saavutusi Nõukogude Liidus.

Holokaustist pääsenuna, teisitimõtlejana ja ikonoklastilise intellektuaalina jäi Štromas kogu oma eluajaks avatud inimeseks mitme identiteediga. Kavolise käsitus identiteedist kui dialoogil põhinevast raamistikust enese ja “teise” avastamiseks sobib suurepäraselt Štromase määranguga.⁴ Štromas pidas end nii juudiks kui ka leedulaseks, luues identiteedimustri, mis oli tuttav paljudele Kesk- ja Ida-Euroopa juutidele, kuid siiski haruldane natsionalistlikus Euroopas, mis oli läbi imunud ühe identiteedi ja lojaalsuse ideest. Samal ajal oli ta väga hästi teadlik vene kirjandusest ja kultuuriloost. Seotud tugevalt oma kodumaa Leeduga ning samastades end kirglikult Kesk- ja Ida-Euroopaga, hindas Štromas kõrgelt nii mõndagi Ameerika poliitika ja intellektuaalse kultuuri joont ning imetles ja austas Suurbritanniat.

Štromase ulatuslik eruditsioon ning võime orienteeruda eri distsipliinides tegid temast erandliku poliitikateadlase. Ta võime juba lapseast alates lugeda peast ette inglise, prantsuse, vene ja leedu luule suurteoseid ning tema üldised teadmised kirjandusest, teatrist ja kunstist tekitasid imetlust ja hämmastust sõprade ja kolleegide seas. Tema teadmised filosoofias ja sotsioloogias olid hiilgavad. Seetõttu pole ka ime, et Štromase teravad sotsiaalsed ja poliitilised analüüsid tõid selgust sellistesse raskesti mõistetavatesse nähtustesse, nagu Kesk- ja Ida-Euroopa eneseteadvus ja

³Štromas on kirjutanud või toimetanud 14 teaduslikku raamatut, 9 väiksemat raamatut ja brošüüri, umbes 20 peatükki koguteostesse, ligikaudu 50 artiklit rahvusvahelistes teadusajakirjades ning 30 artiklit üldist huvi pakkuvates ja kultuuriajakirjades inglise, jaapani, vene, leedu ning poola keeles.

⁴Toetudes Czesław Miłoszile, määratleb Kavolis postmodernistliku natsionalismi kui fenomeni, mis “võimaldaks ja tunnustaks inimlikku avatust ja kultuurilist läbipaistvust”. Miłoszile on omane pühendumine oma rahvusele koos reageerimisvõimega teiste suhtes, paljude ühendavate identiteetide tajumine (vt Kavolis 1991b).

kultuurid, mis tihti jäid varjule tavavaatlejate ja poliitikateadlaste pilkude eest.

XX sajandi Leedu intellektuaalses kultuuris, k.a leedu pagulas-haritlased, polnud ühtegi talle võrdset poliitilist mõtlejat. Aleksandras Štromas kuulus väärikasse seltskonda koos silmapaistvate totalitarismi, ideokraatia, ajuloputuse ja manipulatsioonide kriitikutega, nagu Hannah Arendt, Karl Jaspers, Karl R. Popper, Raymond Aron, Alain Besançon, Leszek Kołakowski ja Ernest Gellner, kes tegid akadeemiliselt ja teoreetiliselt sedasama, mida Jevgeni Zamjatin, George Orwell, Arthur Koestler, Czesław Miłosz, Milan Kundera ja Tomas Venclova olid teinud oma kirjandusteostes, kriitikas ja poliitilistes esseedes.

Štromase sidemete hulka Santara-Šviesaga kuulus veel üks oluline tutvus, mis heidab valgust tema osale Leedu peamistes poliitilistes protsessides pärast 1990. aastat. Olles hästi tuttav Leedu diasporaaga kogu maailmas, sai Štromasest Chicagos lähedane sõber ja nõuandja Valdas Adamkusele, kes 1998. a valiti Leedu presidendiks. Adamkus oli ka Kavolise eluaegne sõber ning üks Santara-Šviesa asutajaist, peale selle oli ta rahvusvaheliselt tunnustatud keskkonnakaitsja, kes peamiselt viibis Ameerika Ühendriikides. Štromas julgustas Adamkust osalema presidendivalimistel ning oli talle kogu selle perioodi vältel nõunikuks. Kõigele lisaks osales Štromas ka Leedu põhiseaduse väljatöötamisel. Štromas oli nii vaimu- kui teoinimene, kes suutis omavahel ühendada ideede ja avalike asjade maailma.

Ka Štromase eetiline sõnum on määrava tähtsusega. Inimlikkus ja tundlikkus olid kogu ta teadustöös tähtsal kohal. Nii nagu Kavolis, pidas ka Štromas uurimistööd ja loengupidamist oma moraalse biograafia oluliseks osaks. Dissident ja üksiküritya ja oma moraalsest valikust tingituna, olid talle vastuvõetamatud silmakirjalikud ja küünilised võimumängud, demagoogia ja manipulatsioonid, põlgus humaansuse suhtes, ideoloogiline entusiasm ja igat liiki fanatism. Sest segasest mõtlemisest ja ebakindlast hingest sünnib hirmsaid asju. Humanistliku mõtlejana oli Štromas kogu oma mõtteselgusega täielikult vastu igasugusele kaasaja barbaarsusele. Ida- ja Kesk-Euroopa mõtlejana ning kirjanikuna, kes tundis põhjalikult mitut kultuuri ja valdas erinevaid diskursusi,

polnud Štomas oma intellektuaalse avaruse, mõtte- ja väljendus- selguse ning murega inimsuse pärast kunagi piiratud ainult juudi probleemidega. Selle poolest meenutab ta meile parimaid Kesk- ja Ida-Euroopa juutluse traditsioone, kus mitte ainult ei olnud oma aja esirinnas, vaid kaitsti ka kõikmõeldavaid inimlikke tundelaade ja eneseteostusvorme.

Ta pidas rahvusi moraali tegijateks ajaloos ning oli gruppi- de, rahvuste ja kultuuride stereotüüpiseerimise vastu. Holokaustist pääsenuna oli ta teadlik antisemitismist oma maal ja mujalgi ning tema veendumuseks oli, et germanofoobia, russofoobia, polono- foobia või lituanofobia pole judofoobiast paremad. Rabi Joseph Kleini nimeline loeng "Juutide ja mittejuutide kogemus holokaust- ist: isiklik seisukoht", mille Štomas pidas 10. aprillil 1989 Mas- sachusettsis Worcesteri *Assumption College*'is, oli üheks kõige enam provotseerivaks ja vastuolusid tekitavaks avalikuks esine- miseks kogu Štomas karjääri jooksul. Selles sõnavõtus tõi ta selgelt välja oma seisukoha, et ühelgi rahvusel pole õigust süüdis- tada ja hukka mõista kogu teist rahvust kurjategijana, ning põlgus riikide vastu, kus holokaust aset leidis, mitmekordistab ja tugev- dab vastastikust vihkamist ja demoniseerimist. Kaldumus panna teisi rahvusi ja kultuure vande alla oli Štomas arvates Teise maailmasõja valusaim pärand mitmele rahvale (vt Štomas 1989).

Vaatamata kõigele peavad Štomas kriitilise teadustöö ja iko- noklastilise isiksuse peamisi nüansse veel lahti mõtestama intel- lektuaalsed ajaloolased ja poliitikateadlased, sest see on lahuta- matu osa tema teisitimõtlemisselise poliitikast. Sama võib öelda ka Štomas vaadete kohta metafüüsikast ja holokausti eetikast, mis näitavad teda kui suurepärase poliitika- ja moraalifilosoofi, kelle tegeliku osa ühiskonnateadlased ja humanistid peavad alles avas- tama.

TOMAS VENCLOVA:
EETILINE UNIVERSALISM
JA DIALOOGIPOLIITIKA

Tomas Venclovat võib pidada Leedu XX sajandi kõige mõjuvõim- samaks ühiskonna- ja kultuurikriitikuks. Muutunud struktuuri-

sisesest dissidendist struktuuriväliseks, kordas ta samm-sammult neid poliitilise teisitimõtleamise astmeid, mida oli kirjeldanud Štomas.⁵ Venclova oli Leedu rahvuslik luuletaja, konservatiivse rahvuseluse liberaalne kriitik, suurepärase esseist, kes väärib igati oma kohta Kesk- ja Ida-Euroopa silmapaistvate kultuuri- ja ühiskonnakriitikute auväärses seltskonnas koos Czesław Miłoszi, Adam Michniku, Václav Haveli, Milan Kundera ja Joseph Brodskyga.⁶ Kommunismikriitiku ja inimõiguste aktivistina oli tal tähtis koht inimõiguste liikumises nii N. Liidus kui välismaal. Ent Venclova kriitika ja mure inimsuse pärast ületasid kaugelt tavalise poliitilise teisitimõtleamise piirid, sisenedes laialivalguvasse maailma, kus kriitiliselt seatakse küsimuse alla ühiskond ja kultuur. Eelarvamused, ebask, seletamatu kartus uuenduste ees, antisemitism, võõrastepelgus, enesekeskus ja eneseõigustus on võtmesõnadeks, mille vastu on suunatud ta kriitika Leedu ühiskonna ja kultuuri kohta.

Tomas Venclova sündis 11. septembril 1937 Klaipėdas. Tema isa Antanas Venclova, kuulus Nõukogude Leedu kirjanik ja luuletaja oli kõrge ametnik Nõukogude võimustruktuuris. 1940–1943 oli Antanas Venclova Leedu NSV hariduse rahvakomissar. 1943. a töötas ta Moskvast Kominterni raadiosaadete toimetuses. 1944. a suundus ta tagasi Leedusse ning töötas kuni 1946. aastani Kaunase ülikooli ajaloo-filoloogiateaduskonnas. 1949. aastal sai temast Leedu NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige. Aastail 1952–1964 oli A. Venclova Leedu Kommunistliku Partei Keskkomitee liige, 1954. a valiti ta Leedu NSV Kirjanike Liidu esimeheks.

Oma isa kohta on Tomas Venclova kirjutanud: “Minu isa Antanas Venclova oli veendunud kommunist. Ma olen teda alati austanud ja jään austama kui inimest. Temalt õppisin ma oma

⁵Varjatud või struktuurisisesest ja avaliku ehk struktuurivälise dissidentluse erinevuste kohta vt Štomas 1977.

⁶Tomas Venclova on 13 leedu-, poola-, inglise-, saksa-, rootsi-, ungari- ja sloveenikeelse luuleraamatu autor; on kirjutanud 6 esseedekogu leedu, poola, inglise ja vene keeles ning 4 kirjandusteaduslikku teost poola, inglise ja vene keeles ning umbes 100 teadusartiklit. Tema luuletusi on tõlgitud 20 keelde.

põhimõtetele kindlaks jäämist. Aga elu vaadeldes ja sellest osa võttes kujunes mul juba varakult maailmavaade, mis erines isa omast. Mu hilisemad kogemused ainult kinnistasid seda. See polnud saladuseks mu isale ega ka kellelegi teisele.” Venclova kirjutas need read 1975. a 9. mail oma kuulsas kirjas Leedu Kommunistliku Partei Keskkomiteele. Neis väljenduvad selgelt tema poliitilised ja kõlbelised arusaamad. Soovimata jätkata elu ja tööd N. Liidus, kus ta tundis end “eraldatuna põhjalikumast ning avalikust kirjandusalasest, teaduslikust ja kultuurilisest tegevusest” (Venclova 1999: 3), palus Venclova luba minna koos oma perekonnaga välismaale.

Štromase ja Venclova elukäigu sarnasus seisneb selles, et omal kombel põgenesid nad mõlemad perekonnas juurdunud ideoloogiliste ja poliitiliste veendumuste eest. Mõlemad kasvasid üles kindlas ja turvalises privileegide ja stabiilsuse maailmas ning mõlemad pöördusid sellest maailmast ära. Štromase ema oli väga uhke oma sugupuule ja rõhutas enda aristokraatlikku päritolu. Venclova emapoolne vanaisa Merkelis Račkauskas oli nimekas klassikalise filoloogia professor, tema vend Karolis Vairas-Račkauskas oli pagulasharitlane, diplomaat ja tõlkija. Venclova kasvas üles ümbritsetuna raamatutest, käsikirjadest ning kirjandusalastest väitlustest. Maailmakirjandus ja vaimne kultuur olid lahutamatu osa tema argipäevast. Ent samal ajal kui Štromas, kes oli kuus aastat vanem ning kellega teda sidus eluaegne sõprus, pääses eluga holokaustist ja sai juba varakult tunda kõige küünilisemaid, kuritegelikumaid ja mõrvarlikumaid XX sajandi poliitilisi režiime, jäi Venclova pikaks ajaks puutumata poliitilise reaalsuse brutaalsusest.

Nii pole ka ime, et ta sisenes sellesse maisesse reaalsusse täieliku võõrana, hinnates seda teistsuguse maise reaalsuse intellektuaalsete ja moraalsete mõõdupuude järgi, mida pakkusid kirjandus ja humanistlikud uurimused, ala, kus valitsesid *Bildung* ja *das rein Geistige* ning kus ta tundis end tunduvalt kodusemalt kui barbaarses maailmas väljaspool oma raamatukogu. Nagu Štromas tabavalt märkis, olnuks Venclova eneseharimise ja pühendumise maailmas Leedu etnotsentrism mõeldamatu (vt Štromas 1991). Sama võib öelda ka Leedu natsionalismi ja väidetavalt

reaktsiooniliste vaadete kohta, mis olid laialt levinud kahe sõja vahelises Leedus ning mida Venclova isa ja tema tutvusringkond ning teised, kel samasugune ideoloogiline taust, pidasid Leedu provintslikkuse märgiks. Juba varakult kujundas Venclova oma eetilise universalismi, mille sügavad universaalselt kehtivad moraalsed väärtused osutuvad hiljem kommunistliku ideoloogiaga leppimatuks ja sobimatuks.

1960. a lõpetas Venclova Vilniuse ülikooli. Hiljem pidas ta seal loenguid kirjandusest, lingvistikast ja semiootikast. See tegevus kestis ajavahemikus 1966–1973. Samal ajal hakkas ta tõlkima ameerika, inglise, walesi, iiri, prantsuse, kreeka, vene, poola ja teiste Euroopa kirjanike teoseid leedu keelde, saavutades üsna pea kaasaegse kirjanduse meistertõlkija kuulsuse. XX sajandi kirjanduse alal on Venclovat alati peetud ja peetakse siiani parimaks tõlkijaks Leedus. Tema huvi semiootika ja kirjandusteooria vastu viisid ta 1960. aastate lõpul Eestisse Tartu ülikooli, kus ta osales Juri Lotmani semiootika ja strukturaalluule seminaridel. Aastail 1966–1971 jätkas Venclova semiootika ja vene kirjanduse alaseid õpinguid Tartu ülikoolis. Juri Lotman, maailmanimega semiootik ja kirjandusteadlane, kellele oli pakutud professorikohta Eestis pärast antisemiitlikku puhastustööd Leningradis, meelitas siia paljusid poliitilisi dissidente kirjanike ja kirjandusteadlaste ringkondadest. Seetõttu käis tugev vastuseis marksismi-leninismi ideoloogiale koos alternatiivi otsimisega dialektilisele ja ajaloolisele materialismile kui kohustuslikule metodoloogiale humanitaar- ja ühiskonnateadustes. Noil päevil olid sellised metodoloogilised eelistused ja semiootika ning strukturaalluule distsipliini valikud ilmselgeks ja tähtsaks osaks dissidentluses.

Venclova poliitiliste ja moraalsete valikute võti peitub selles, et ta pole kunagi olnud tüüpiline Leedu katoliiklane ega rahvusliku dissidentluse esindaja. Venclova pole kunagi kuulunud Leedu patriootlike ja rahvuslike teisitimõtlejate hulka, vaatamata tema lugupidamisele *Leedu Katoliku Kiriku Kroonika*, muu omakirjastuse ja teiste poliitilise dissidentluse vormide vastu. Venclova kirjeldab oma kaksipidist dissidentlust järgmiselt:

“Ma ei saanud end pidada professionaalseks kirjanikuks ega elukutseliseks teadlaseks; pigem olin ma professionaalne tõlkija.

Ühiskonna ja valitsuse silmis olin ma selgelt teisitimõtteleja. Ma polnud vastuolus mitte ainult ametlike väärtustega, vaid ka nendega, mis Balti riikides ja Nõukogude Liidus rõhutavad režiimile allumatust. Näiteks pole ma tundnud huvi Lääne uue muusika ega ka Lääne tehnoloogia ja moe vastu. Ja tõtt-õelda pole ma kunagi olnud natsionalist ega ksenofoob. Nõukogude režiim ei suhtu tavapärasesse teisitimõtlemisse [*mundane non-conformity*] suure kahtlusega. Veelgi enam, ta on õppinud, kuidas sellist teisitimõtlemist integreerida ja temaga koos eksisteerida. Kuid minu juhtum põhjustas neile arvatavasti segadust. Ka Leedu intelligents pole minu vastu kaastundlik olnud.” (Venclova 1991: 10.)

1960. a kohtus Venclova Aleksandr Ginzburgiga, kes tol ajal toimetab põrandaalust kirjandusajakirja “Sintaksis” (Süntaks) ja oli nõus ajakirja erinumbrist välja andma Leedus. Venclova andis talle avaldamiseks mõned oma luuletused. Üsna samal ajal osales ta ka omakirjastusliku grupi “Eglutė” (Jõulupuu) ning mitme kultuuri ning kirjandust uuriva mitteametliku rühma asutamises. Venclova mäletab, kuidas kõik need ettevõtmised lõppesid alati ülekuulamistega. Õnneks oli tegemist Stalini-järgse ajaga ning kedagi vangi ei pandud. Kuigi Venclova oli KGB mustas nimekirjas, jäeti ta mõneks ajaks rahule. 1968. a kirjutas Venclova koos paljude Vene dissidentidega alla protestikirjale seoses Aleksandr Ginzburgi ja Juri Galanskovi juhtumiga (sellele kirjale kirjutas alla 224 inimest). Sel korral ei kuulatud teda üle ega karistatud ka mõnel muul moel, kuid selle allumatuse tagajärjed olid alles ees. Venclova taotlusele saada Leedu NSV Kirjanike Liidu liikmeks vastati eitavalt. Tal ei lubatud sõita ka Ungarisse, kus peatselt pidi ilmuma tema luuleraamat.

Nagu Venclova ise on märkinud, oli ta oma dissidentliku tegevuse alguses kaitstud ebaseeldivuste eest tänu sellele, et ta oli Antanas Venclova poeg. Kuigi Antanas Venclova ei teinud midagi, et oma poega paremas valguses näidata või kindlustada talle poeedi ja tõlkija kohta, oli võimuesindajatele vastumeelt silmapaistva Nõukogude luuletaja ja riigimehe poja tagakiusamine. Kuid asjalood muutusid pärast Antanas Venclova surma 1971. a, kui võimust hakkas võtma üha kasvav brežnevlik reaktsioon. 1973. a kaotas Venclova töökoha Vilniuse ülikoolis, hulk tema kaastöid ei

läbinud poliitilist tsensuuri ja lükati seetõttu tagasi kirjandusaja-kirjade toimetajate poolt. Aastail 1974–1976 töötas ta nooremteadurina Leedu NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis. Olles sügavalt veendunud, et suurt osa tema loomingulistest ja intellektuaalsetest püüdlustest lihtsalt eiratakse, otsustas Venclova kirjutada eelmainitud kirja Leedu Kommunistliku Partei Keskkomiteele, mis oli neil päevil otsustav ning ohtlik ettevõtmine.

Olles 1975. a 9. mail selle kirja kirjutanud, oli Venclova veendunud, et võimuesindajate terav vastukaja — sealhulgas ka võimalus, et ta pannakse vangi või vaimuhaiglasse, — ei lase end kaua oodata. Kuid üllataval kombel tuli karistuse asemel hoopis uus tööpakkumine — tõlkida Shakespeare'i teos *Torma*. Vincas Trumpa, leedu pagulasajaloolane Ühendriikides, kirjutas Venclovale avaliku kirja, mis avaldati Ameerika leedulaste liberaalses kuukirjas *Akiračiai* (Horisonidid). Selles kirjas hoiatas Trumpa Venclovat raskuste eest, millega võib silmitsi sattuda Leedu poet ja Ida-Euroopa vaimuinimene, kes oma rahva juurde jäämise asemel kolib elama Läände. Trumpa vihjas, et välisriik ei suuda hinnata tema annet ning seetõttu ei ole Vencloval võimalik end väljaspool Leedut luuletaja ja tõlkijana teostada. Lisaks väljendus Trumpa kirjas moraalne hoiak, et rahvusliku luuletaja ja silmapaistva õpetlase tõeline kohustus on anda endast parim omal maal, mitte emigreerumine. Märkides oma pöördumises Sokratest ja Ovidiust, kellest üks eelistas surma Ateenast eksiili saatmisele ja teine pagendati Roomast Tomisesse Daakias, imestab Trumpa kaasaegse poeedi, seega siis Tomas Venclova soovi üle lahkuda oma maalt, ilma et keegi teda selleks vägisi sunniks.

Venclova vastus Trumpale, mis avaldati *Akiračiai*'s (on üllatav, et see tekst jõudis Ühendriikidesse), sisaldab mõnda peamist punkti tema moraalifilosoofiast, mis kätkeb endas eetilist universalismi ja kultuuridialoogi. Venclova eitab kirklikult ja selgesõnaliselt mõtet, et me võime minna moraalsele kompromissile oma rahvuskultuuri ja selle püsimise nimel. Venclova tuletab ka meelde pagulaskultuuri ja leedu põgenike eksistentsiaalsete kogemuste tähtsust, nimetades seda fenomeni kultuuri teiseks keeleks, mis tema sõnul saavutab elulise tähtsuse siis, kui esimene hääl kas vaikib või laulab valet või pealesunnitud melodiat. Järgnev

lõik heidab uut valgust Venclovale kui uut tüüpi leedu paguluse esindajale, kes vastavalt Kavolise imetlevatele sõnadele valib ek-siili ainult selleks, et suuta välja öelda tõde ja jääda truuks oma eetilistele põhimõtetele ja moraalsele väärikusele.

“Sa väidad, et meie kirjanikud on korrumppeerunud ja naudivad mitmeid režiimi eeliseid. Kirjanikele, kes tõesti vääri-vad seda tiitlit, saavad meie maal osaks selliseid eksistentsiaalsed kogemused, mida ma Sulle ei sooviks. Sa räägid Sokratesest ja Ovidiusest. Kahjuks ei pea analoogia paika. Maal, kus mina elan, pole peaaegu midagi ühist Roomaga, veel vähem Ateenaga. See on täiesti uus nähtus maailma ajaloos. Ma võiksin seda arutada detailsemalt, kuid kirjanikud, kes on tunduvalt paremad kui mina ja kelle töödest Sa võiksid tuge leida, on seda juba teinud. Mind paneb ka imestama, et ajaloolasena ei tulnud Sa selliste pagulaste peale nagu Adam Mickiewicz, Herzen ja paljud leedulased. Nende teekond pagulusse on väga erinev Sokratese ja Ovidiuse omast. Ma olen väga õnnelik, et olen suutnud kirjutada aastaid valetamata (kuigi mitte alati). On ka tõsi, et niimoodi tehes polnud ma üksinda — selliseid inimesi on siin maal mitmeid. Kuid viimasel ajal (umbes alates 1968. aastast) on mittemarksistlikud ja mittedogmaatilised haritlased sunnitud valima kahe vahel — kompromiss südametunnistusega või marginaaliks muutumine. On olemas võimalus, et rahvuskultuuri nimel on kompromissid õigustatud ja isegi hädavajalikud. Minu arvamust mööda pole moraalne allakäik kunagi olnud ega saa ka kunagi olema kultuurile väärtuseks, seda juhul, kui me vaatleme kompromissi kui demoraliseerimise algust, millel varem või hiljem saavad olema kurvad tagajärjed.” (Venclova 1991: 23.)

Sel ajal saatis Czesław Miłosz Venclovale kutse USAsse, et viimane saaks pidada loenguid California Berkeley ülikoolis. Venclova võitles poolteist aastat Berkeleysse mineku õiguse eest. Ta meenutab seda eluperioodi kui pingelist, ettearvamatut ning isegi meeldivat. Venclova sõnul oleks nõukogude ametnikele olnud kergenduseks temast lahti saada, kuid nad ei teadnud, kuidas seda saavutada. Kassi-hiiremäng ajas võimuesindajad nurka ning seetõttu tuli midagi ette võtta. 1976. a liitus Venclova Leedu Helsingi grupiga, kus ta tegutses koos Leedu inimõiguste aktivisti

Viktoras Petkusega. Esimene Helsingi grupi pressikonverents leidis aset 1976. a 1. detsembril Juri Orlovi Moskva korteris. Venclova võttis sellest osa koos mitme teise silmapaistva dissidendiga, nagu näiteks ta vana sõber Aleksandr Ginzburg. See oli viimaseks seesuguseks ettevõtmiseks, mida nõukogude võimuesindajad välja kannatasid. Piisab, kui meenutada, et Natan (Anatoli) Šaranski oli sel Helsingi grupi asutamiskonverentsil tõlgiks vene keelest inglise keelde. Vastukäiku ei tulnud kaua oodata. Mõned Helsingi grupi liikmetest pandi vangi, teised, nende hulgas ka Venclova, saadeti N. Liidust välja.

1977. a 25. jaanuaril lahkus Tomas Venclova Prantsusmaale. Pärast kolmenädalast peatust Pariisis läks ta edasi Ameerika Ühendriikidesse. 1977. aasta 14. juunil võeti Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega Venclovalt ära N. Liidu kodakondsus "tema tegevuse tõttu, mis ei sobi kokku Nõukogude Liidu kodaniku nimetusega". Natuke aega pärast seda pakuti Venclovale poliitilist asüüli Ühendriikides. Ametlik N. Liidu kodakondsuse äravõtmine sai osaks mitte ainult Venclovale, vaid ka sellistele kuulsatele kirjanikele ja kunstnikele nagu Aleksandr Solženitsõn, Vassili Aksjonov ja Mstislav Rostropovitš.

Nagu Venclova ka ise hiljem tunnistas, võis ta ainult oletada, mis oli tema emigreerumisloa põhjuseks. Ta enda sõnade kohaselt võis üheks põhjuseks olla tema perekonnanimi, mis valmistas ebamugavust nõukogude võimudele. Lõppude lõpuks oli Venclova juhtum Läänes liiga tuntud, et ignoreerida Lääne poliitilist ja moraalset arvamust. Kõige tähtsam on aga see, et KGB toimikutes leiduv Venclova psühholoogiline portree kujutas teda arvatavasti kui nõukogude privileeeritud klassi järeleandlikku poissi — nõrguke, haavatav ja teatud mõttes ebastabiilne. Võib-olla eeldati, et suutmata kohaneda võistleva ja tundetu Lääne ühiskonnaga, palub Venclova kindlasti luba pöörduda tagasi Nõukogude Liitu, millest saaks tema suurim läbikukkumine ning nõukogude võimuladviku triumf. Tegelikuses osutus niivõrd naiivne ja ebareaalne portree võimuesindajate, KGB ja Nõukogude ajakirjanduse läbikukkumiseks.

1977. a töötas Venclova ühe semestri California Berkeley ülikoolis slaavi keelte ja kirjanduse osakonnas professori ko-

husetäitjana slaavi kirjanduse alal ning seejärel kutsuti ta lektoriks UCLA slaavi keelte ja kirjanduse osakonda (1977–1980). Czesław Miłosz oli see, kes kutsus ta Berkeleyusse, ning Leedust pärit silmapaistev ameerika arheoloog Marija Gimbutas seisis tema määramise taga UCLAsse. 1978. a sai Venclova Ohio ülikooli filosoofiaosakonnas Morton'i õppetooli professoriks. Ühendriikides alustas Venclova oma teist, kuid samas tõelist akadeemilist karjääri, kirjutades üheaegselt oma doktoritööd ja olles Yale'i ülikooli slaavi keelte ja kirjanduse osakonna lektoriks ning slaavi kirjanduse õppejõuks (1980–1985). Pärast filosoofiadoktoriks saamist Yale'is, määrati ta sama osakonna abiprofessoriks (1985–1990). Aastail 1990–1993 oli ta kaasprofessor. 1993. a edutati Venclova Yale'i slaavi kirjanduse professoriks. Temale osaks saanud austusavalduste hulka kuulus ka loengute pidamine Harvardi ülikoolis ning audoktoriks valimine Lublini Maria Curie-Skłodowska ülikoolis 1991. aastal ja Krakovi Jagelloonide ülikoolis 2000. aastal.

Kui Leedu ja Poola pärast N. Liidu kokkuvarisemist saavutasid sõltumatus ning teostasid ajaloolise läbimurde omavahelistes suhetes, oli Venclova poliitiline hääl ja humaanne sõnum kuuldav mõlemas riigis. Venclovale määrati mõlema riigi kõrgeid autasusid. 1995. a anti talle Leedus Gediminase III järgu orden silmapaistva panuse eest leedulaste ja poolakate ning ka leedulaste ja juutide suhete parandamisel. 1999. aastal sai Venclova Vytise Risti IV järgu ordeni oma dissidentliku tegevuse eest. Poolas annetati talle 1996. aastal *Polonia Restituta* ordeni komandöriirist kahe rahva vahelise usalduse ja austuse edendamise eest. 2000. a sai Venclova Leedu riikliku kunsti ja kirjanduse preemia ajavahe-
mikus 1995–2000 avaldatud luuletuste ja esseede eest.

Ühendriikides liitus Venclova Santara-Šviesaga. Olles lähedaseks sõbraks Czesław Miłoszile ja Joseph Brodskyle (kes pühendas oma poeetilise suurteose *Lithuanian Divertissement* Venclovale, meenutades seeläbi nende vestlusõhtuid Vilniuse “Neringa” kohvikus, mis oli lemmikkohaks Vene ja Leedu teisitimõtlejatele ja dissidentidele), tundis Venclova end vabalt selles leedu pagulaste liberaalintellektuaalses ja kultuurilises liikumises. Oli üsna loogiline, et tal tekkis kokkukuuluvustunne Santara-Šviesaga.

Oleks raske teda ette kujutada mõnes muus Ameerika leedulaste ringkonnas. Et Venclova oli vastuolus leedu pagulaste põhi-vooluga Ameerika Ühendriikides Leedu identiteedi ja vabaduse küsimustes, kutsuti liberaalset ja kosmopoliitset Venclovat leedu kogukonna konservatiivse tiiva poolt tihti russofiiliks, polonofiiliks ning *horribile dictu* judofiiliks.

Ehkki keegi pole kunagi Leedus ja väljaspool seda kriitiliselt küsimärgi alla seadnud või muud moodi kahelnud tema kaalukas osas inimõiguste eest võitlemisel või nõukogude poliitilises dissidentluses, on raske vabaneda tundest, et Venclovasse on suhtunud suurema austuse, poolehoiu ja mõistmisega Poolas ja Venemaal kui tema kodumaal Leedus. Ükskõik kui hinnatud ja austatud oma sõprade ja teiste dissidentide poolt Leedus, on Venclova olnud alati kõrvalseisja Leedu tavakultuuris ja haritlaste hulgas. Mitte ilmaasjata ei naljatanud Vladimir Bukovski, Moskva ringkondade avaliku poliitilise dissidentluse juhtivtegelane ja Venclova lähedane sõber: "Pärast kahe tuhande aastast rasket tööd tõi leedu rahvas ilmale oma esimese juudi. Juudi nimi on Tomas Venclova." (Venclova 1995: 3.)

Juba varakult määratles Venclova end maailmakodanikuna, nihkudes oma Leedu poliitiliste ja kultuuriliste huvide keskmest inimeksistenti metafüüsika, poliitilise filosoofia ja eetika põhi-teemadele. Teda võib pidada kaasaegse Leedu eetilise universalismi rajajaks. Samas lõi ta koos Kavolise ja Štromasega Leedu liberaalse rahvusluse alused. Venclovat võib paljudel põhjustel pidada ajaloo- ja moraalifilosoofia silmapaistvaks esindajaks. Tema kontseptsioon rahvustest kui moraali tegijatest ajaloos on paljuski sarnane humanistliku paatosega Štromase rahvusluse eetilises teoorias ning meenutab oma olemuselt saksa ning vene ajaloo- ja kultuurifilosoofiat ning lisaks veel dialoogil põhinevat eetilist personalismi, ulatudes Nikolai Berdjajevist Martin Buberini. Venclova sümbolne maailma kodakondsus, täiendatud tema Kesk- ja Ida-Euroopa intellektuaalse ja moraalse tundeeksusega, asetab ta selliste suurte emigrantlike luuletajate ja mõtlejate kõrvale nagu Adam Mickiewicz, Giuseppe Mazzini, Aleksandr Herzen, Joseph Brodsky ja Czesław Miłosz. Tegelikult kuulub Venclova vaieldamatult Kesk- ja Ida-Euroopa vaimu- ja kultuurikangelaste

hulka. Ta sobiks kindlasti sellesse auväärsesse inimeste gruppi, keda Kavolis nimetas postmodernistlikeks natsionalistideks.

Venclova rahvusvaheliselt kõige enam kiidetud sügavamõtelistes ja sisenduslikes poliitilistes esseedes nagu "Juudid ja leedulased", "Venelased ja leedulased" ning "Poolakad ja leedulased" on keskseks teemaks "teise" kujutamise ja valesti kujutamise probleem. Suurepärase kirjaniku, erudeeritud õpetlase ning elegantse mõtlejana formuleerib Venclova eelnimetatud esseedes oma mõtted erakordselt selgel ja mõistetaval moel, nagu tahaks ta meelega end teha kuuldavaks ja loetavaks paljude kaasmaalaste seas. Ta pole kindlasti mitte elitaarne kirjanik. Tehes kõik võimaliku, et suurendada oma esseede lugejaskonda ja teadvustada oma poliitilisi ja moraalseid vaateid nii paljudele kui võimalik, erineb Venclova täielikult Kavolisest, kes oli eelkõige keeruline akadeemiline kirjanik. Venclova erineb Kavolisest ka keelelise väljenduse ja teksti kompositsioonilt: Vencloval näiteks on teksti sees ja kursiivis kõik see, mida Kavolis tavatses paigutada oma artiklite lõpumärkmetesse, eelkõige viited ja vihjed Leedu antisemitismile, arvamused ksenofoobia, eelarvamuste ja vandenõuteooriate kohta. See ei tähenda, et asjad, mis olid Venclovale esmatähtsad, oluaks Kavolise jaoks teisejärgulised. Asi on selles, et Kavolis käsitles teda huvitanud moraalseid ja poliitilisi teemasid laiemalt sotsiaalse analüüsi ning kultuuri tõlgendamise käigus, samas kui Venclova tuletab kõik peamised teemad oma otsestest kogemustest mitte ainult kirjanikuna, vaid ka inimõiguste eest võitlejana ja poliitilise dissidendina, kes on veetnud palju aega oma elust Leedus ja Venemaal.

Venclova erineb ka Štromasest rohkem kui ühes aspektis. Štromas asetab oma poliitilistes analüüsides ja kirglikes esseedes rohkem analüütilist ja kriitilist rõhku kommunismile ja nõukogude režiimile kui teiste rahvaste ja kultuuride valestitõlgendamisele leedulaste poolt (näiteks poolavastasusele, venevastasusele ja antisemitismile), näidates seega üles rohkem andestust leedulaste eelarvamuste ja ebausust suhtes kui Venclova ja Kavolis. Ja kuigi me saame ainult teha oletusi Venclova Leedu ühiskonna ja kultuuri sotsiaalse kriitika lühi- ja pikaajalise mõju kohta, ei saa teda süüdistada tavalugejast eemaldumises ning mõistetamatuses

laiemale publikule oma keele- ja stiililialduste keerukuse tõttu. Et Venclovat vaadeldakse veel ka tänapäeva Leedu kontekstis kui üksiküritajat ja dissidenti, peavad põhjused peituma mujal.

Üks tõenäolisi põhjusi seisneb Venclova kosmopoliitsuses ja rahvusvahelisuses — neid suhtumisi on tänapäeva Leedus tihti valesti tõlgendatud ja esindatud. Enamiku leedulaste jaoks, mitte arvestades kirjanikke, kunstnikke, ajakirjanikke, akadeemikuid, riigiametnikke ja poliitikuid, on internatsionalism ikka veel halvamaiguline sõna, mis tuletab meelde kõige hullemat nõukogude propagandat ja poliitilist demagoogiat ning seda õigustatult, kui seda terminit vaadelda ainult nõukogude tegelikkuse kontekstis. Seega tuleb Leedus alles välja töötada uus alternatiivne sõnavara nõukogudelikele tõlgendustele. Sama kehtib ka kosmopoliitsuse kohta, mida üha rohkem kirjeldatakse kui ohtu Leedu identiteedile ja kultuurile, kasutades seega terminit puhtalt eufemismina arvatava "juutliku ükskõiksuse ja tundetuse" väljendamiseks Leedu kõige patriootlikumate murede suhtes ja pakkudes rikast pinda seesugustele grupiviisilistele üldistustele ja antisemiitlikele väidetele. Suuremale osale kaasaegse Leedu haritlastest tunduvad Venclova ja tema kaasvõitlejate internatsionaalsus ja liberaalne kosmopoliitsus kummalised ja lihtsalt kujuteldamatud. Neid selle pärast süüdistada on sama, mis süüdistada inimesi võõrkeele mitteoskamises. Pole ime, et Venclova heidab avalikult väljakutse sellele mõneti äraspidisele nõukogude demonoloogiale või isegi kummalisele sovetliku mentaliteedi ja demonoloogilise natsionalismi kooslusele, kritiseerides teravalt poola- ja venevastaseid ning antisemiitlikke arvamusi ja eelarvamusi Leedus.

Venclova ühiskonnakriitika tähtsaimaks filosoofiliseks ja poliitiliseks tagamõtteks on Leedu rahvusluse lepitamine eetilise universalismiga. Polnud juhuslik, et Štromas käsitas Venclovat kui kaasaegse Leedu universalismi rajajat. Lisaks sellele võib Venclovat pidada üheks Leedu internatsionalismi ja liberaalse kosmopolitismi rajajaks. Kui liberaalset rahvuslust võib määratleda sotsiaalse kriitikana, siis saab just seda öelda Venclova esseede ja kriitilise teadustöö kohta. Venclova tööde kontekstis on Leedu rahvusluse põhivool kõrvalekalle liberaalse rahvusluse eetikas tunnustatavatest väärtustest ja ideedest, mis samas

on Leedu ja teiste Kesk- ning Ida-Euroopa rahvaste rahvusluse algfaasiks. Alustades üksiku moralistina ja Leedu teadvuse esindajana, ühines Tomas Venclova hiljem Kesk- ja Ida-Euroopa kosmopoliitsete pagulastega, kelle töö, elukäik ja isiksused sisaldavad märkimisväärsed võimalusi oma kodumaa poliitikale ja kultuurile.

Kirjandus

- A m a l r i k , Andrei 1970. *Will the Soviet Union Survive until 1984?* New York: Harper & Row
- A n d e r s o n , Benedict 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso
- D o n s k i s , Leonidas 1999. Between Identity and Freedom: Mapping Nationalism in Twentieth-Century Lithuania. — *East European Politics and Societies*, Vol. 13, No. 3, pp. 474–500
- D o n s k i s , Leonidas 2000. *The End of Ideology and Utopia? Moral Imagination and Cultural Criticism in the Twentieth Century*. New York: Peter Lang
- G e l l n e r , Ernest 1991. Nationalism and Politics in Eastern Europe. — *New Left Review*, Vol. 18, No. 189, pp. 127–134
- G e l l n e r , Ernest 1994. *Nations and Nationalism*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- G e l l n e r , Ernest 1995. The Importance of Being Modular. — *Civil Society: Theory, History, Comparison*. Ed. John A. Hall. Cambridge: Polity Press
- G e l l n e r , Ernest 1996a. *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. London: Penguin
- G e l l n e r , Ernest 1996b. The Rest of History. — *Prospect*, May, pp. 34–38
- G e r n e r , Kristian, Stefan H e d l u n d 1997. *The Baltic States and the End of the Soviet Empire*. London—New York: Routledge
- H o b s b a w n , Eric J. 1990. *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press
- H u g h e s , Stuart H. 1988. *Sophisticated Rebels: The Political Culture of European Dissent, 1968–1987*. London—Cambridge, MA: Harvard University Press
- K a v o l i s , Vytautas 1970. Post-Modern Man: Psychocultural Responses to Social Trends. — *Social Problems*, 17, pp. 435–448

- K a v o l i s, Vytautas 1974. A Reconsideration of Symbolic Authority. — *Indian Journal of Social Research*, Vol. XV, No. 2–3, pp. 128–136
- K a v o l i s, Vytautas 1977. Moral Cultures and Moral Logics. — *Sociological Analysis*, 38, pp. 331–344
- K a v o l i s, Vytautas 1979. Structure and Energy: Toward a Civilization-Analytic Perspective. — *Comparative Civilizations Review*, 1, pp. 21–41
- K a v o l i s, Vytautas 1983. On the Deformations of Intellectual Culture. — *Mind against the Wall: Essays on Lithuanian Culture under Soviet Occupation*. Ed. Rimvydas Silbajoris. Chicago, IL: Institute of Lithuanian Studies Press, pp. 34–56
- K a v o l i s, Vytautas 1984. Civilizational Models of Evil. — *Evil: Self and Culture*. Eds. Marie Coleman Nelson and Michael Eigen. New York: Human Sciences Press, pp. 17–35
- K a v o l i s, Vytautas 1985. Logics of Evil as Secular Moralities. — *Soundings*, 68, pp. 189–211
- K a v o l i s, Vytautas 1987. History of Consciousness and Civilization Analysis. — *Comparative Civilizations Review*, 17, pp. 1–19
- K a v o l i s, Vytautas 1988. Contemporary Moral Cultures and 'The Return of the Sacred'. — *Sociological Analysis*, 49, pp. 203–216
- K a v o l i s, Vytautas 1991a. Civilizational Processes in Contemporary Eastern Europe. — *Revue Baltique*, Vol. 2, No. 1, pp. 95–107
- K a v o l i s, Vytautas 1991b. Nationalism, Modernization, and the Polylogue of Civilizations. — *Comparative Civilizations Review*, 25, pp. 124–143
- K a v o l i s, Vytautas 1993. *Moralizing Cultures*. Lanham, MD: University Press of America
- K a v o l i s, Vytautas 1995. *Civilization Analysis as a Sociology of Culture*. Lewiston, NY: The Edwin Mellen Press
- K u n d e r a, Milan 1984. The Tragedy of Central Europe. — *The New York Review of Books*, Vol. XXXI, No. 7 (April 26), pp. 33–38
- M i c h n i k, Adam 1991. Nationalism. — *Social Research*, Vol. 58, No. 4, pp. 757–763
- M i l o s z, Czeslaw 1968. *Native Realm: A Search for Self-Definition*. Garden City, NY: Doubleday
- M i l o s z, Czeslaw 1990. *The Captive Mind*. New York: Vintage
- M i l o s z, Czeslaw 1992. On Nationalism. — *Partisan Review*, Vol. LIX, No. 1, pp. 14–20
- Nationalism*. 1994. Eds. John Hutchinson and Anthony D. Smith. Oxford—New York: Oxford University Press

- Smith, Anthony D. 1996. Culture, Community and Territory: The Politics of Ethnicity and Nationalism. — *International Affairs*, Vol. 72, No. 3, pp. 445–458
- Smith, Anthony D. 1971. *Theories of Nationalism*. New York: Harper & Row
- Smith, Anthony D. 1979. *Nationalism in the Twentieth Century*. Oxford: Martin Robertson
- Smith, Anthony D. 1981. *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge University Press
- Smith, Anthony D. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford—Cambridge, MA: Blackwell
- Snyder, Tim 1995. National Myths and International Relations: Poland and Lithuania, 1989–1994. — *East European Politics and Societies*, Vol. 9, No. 2, pp. 317–343
- Štromas, Aleksandras 1977. *Who Are the Soviet Dissidents?* Bradford: University of Bradford
- Štromas, Aleksandras 1983. Official Soviet Ideology and the Lithuanian People. — *Mind against the Wall: Essays on Lithuanian Culture under Soviet Occupation*. Ed. Rimvydas Silbajoris. Chicago, IL: Institute of Lithuanian Studies Press, pp. 57–73
- Štromas, Aleksandras 1984. To Fight Communism: Why and How? — *International Journal on World Peace*, Vol. 1, No. 1, pp. 20–44
- Štromas, Aleksandras 1989. *The Jewish and Gentile Experience of the Holocaust: A Personal Perspective*. Worcester, MA: Assumption College
- Štromas, Aleksandras 1991. Universalizmas ir nacionalizmas: prieštaraujančios ar suderinamos koncepcijos? (Tomo Venclovos atvejis). — *Politologija*, 2, p. 109–118
- Štromas, Aleksandras 1994. Ideological Politics and the Contemporary World: Have We Seen the Last of 'Isms'? — *The End of 'Isms'? Reflections on the Fate of Ideological Politics after Communism's Collapse*. Ed. Aleksandras Štromas. Oxford—Cambridge, MA: Blackwell, pp. 183–225
- Zingeris, Markas 2000. Jewish Identity in a Non-Jewish Environment after the Holocaust. — *Vilnius: Lithuanian Literature, Culture, History*, Summer, pp. 186–195
- Venclova, Tomas 1979. Prison as Communicative Phenomenon: The Literature of Gulag. — *Comparative Civilizations Review*, 2, pp. 65–73
- Venclova, Tomas 1983. The Reception of World Literature in Contemporary Lithuania. — *Mind against the Wall: Essays on Lithua-*

- nian Culture under Soviet Occupation*. Ed. Rimvydas Silbajoris. Chicago, IL: Institute of Lithuanian Studies Press, pp. 107–129
- Venclova, Tomas 1988. Ethnic Identity and the Nationality Issue in Contemporary Soviet Literature. — *Studies in Comparative Communism*, 21, pp. 319–329
- Venclova, Tomas 1991. *Vilties formos: eseistika ir publicistika*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla
- Venclova, Tomas 1995. A Fifth Year of Independence: Lithuania, 1922 and 1944. — *East European Politics and Societies*, Vol. 9, No. 2, pp. 344–367
- Venclova, Tomas 1999. *Forms of Hope: Essays*. Riverdale-on-Hudson, NY: The Sheep Meadow Press
- Walzer, Michael 1988. *The Company of Critics: Social Criticism and Political Commitment in the Twentieth Century*. New York: Basic
- Williams, Raymond 1976. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Oxford—New York: Oxford University Press

LEONIDAS DONSKIS (sünd. 1962) on filosoofiadoktor ning USA Alabama osariigi Montevallo ülikooli Paschal P. Vacca vabade kunstide õppetooli professor. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Sotsiaalsed müüdid” (1990, nr 12, lk 2519–2538), “Lewis Mumford linnakultuurist ja selle saatuses” (1991, nr 6, lk 1257–1276), “XX sajandi lõpu Leedu: Avatud ühiskonna ja selle kultuuri loomine” (1992, nr 11, lk 2311–2321), “Etnokultuuriline fundamentalism posttotalitaarses ühiskonnas: Metodoloogia, ideoloogia ja ennastteostav ettekuulutus” (1993, nr 9, lk 1834–1846), “Ideoloogia ja utopia: Kas utopismi lõpp?” (1995, nr 10–11, lk 2151–2166, 2352–2372) ning “Ernest Gellner: Tsivilisatsioonialüüs ajalooteooriana” (1999, nr 5–6, lk 1031–1050, 1228–1245).

SALME NÕMMIK: AEG, RUUM, IDEED

Ott Kurs

SISSEJUHATUSEKS

Aeg ja ruum ning selles liikuvad ideed avaldavad suurt mõju inimestele, eriti nendele, kes tegelevad teadusliku mõttetööga. Püüan käesolevas kirjutises analüüsida pikka aega Tartu Ülikoolis töötanud majandusgeograafia professori Salme Nõmmiku (3.3.1910–21.9.1988) teadusideede sidet aja ja ruumiga.

Tundsin Salme Nõmmikut 31 aastat, kusjuures tihedamad sidemed olid aastail 1966–1972, mil töötasin tema juures nooremteadurina. Töökoha sain tänu Ants Raigule (1931–1994), kes alustas 1965 Eesti territoriaalplaneerimise skeemi koostamist (vt Kurs 2001). Selle raames jätkas Salme Nõmmik Eesti majandusliigestuse (tollases terminoloogias rajoneerimise) kontseptsioonide väljatöötamist, kuna minu ülesandeks jäi haldusjaotuse uurimine, millega Nõmmik ka ise mõned aastad varem oli tegelnud (Nõmmik 1961). Alguses oli meil sellekohane ühine lepinguline uurimistöo. Nõmmik pakkus mulle seejärel uurimisteenaks majandussidemete väljaselgitamist, millest aga loobusin, sest olin kavatsenud kirjutada väitekirja hoopis etnogeograafia alalt. Siis leppisime kokku teemas Eesti haldusjaotuse ajaloolisest geograafiast. Tegingi kava ning jagasin selle välja tollastele geograafiakateedri õppejõududele. Suurem osa ei lausunud musta ega valget; märkusi tegid vaid Ants Raik ja kateedrijuhataja Endel Varep (1915–1988) (vt Kurs 2000). Viimane kirjutas töökava servale, et programm on liig lai ning seetõttu selle realiseerimine kahtlane. Eks tal oli vist kartus, et tuleb jälle üks lõpetamata kandidaaditöö, nagu

tol ajal üsna sageli juhtus. Minu väitekirja ametlikuks juhendajaks kinnitati Salme Nõmmik, kelle soovitusel andsin uurimusele teoreetilis-rakendusliku kallaku. Töö valmis 1970. a lõpul ning tuli järgmisel aastal kaitsmisele just professoriks saanud Salme Nõmmiku juhendamisel tehtud esimese kandidaaditööna.

Mis puutus minu juhendajasse, siis olin tema kirjutisi lugenud juba enne meie esimest kokkupuutumist sügisel 1957. Eriti oli siis meeles kirjutis kodanlikest väärkontseptsioonidest (Nõmmik 1953). Muud tema kirjutisi — NSV Liidu majandusgeograafiast ja stalinlikest looduse ümberkujundamise plaanidest — olin lugenud ajakirjast *Eesti Naine* (alates 1951 *Nõukogude Naine*). Arvasin siis, et autor on keegi Venemaa eestlastest. 1959./1960. õppeaastal kuulasin kohustuslikus korras tema loenguid Eesti NSV majandusgeograafiast. Kursuse alguses käsitles lektor, kes ennast ise *kõnelejaks* nimetas, Eesti asendi ja geograafilise kuuluvuse küsimust. Et olin lugenud Edgar Kanti sellealaseid töid, siis üritasime kaasõpilase Madis Arujaga (1936–1995) diskussiooni algatada, kuid õppejõud lükkas meie katse kategooriliselt tagasi. Eks aja-järk oli ikkagi ohtlik ja õppejõud pidi mõtlema oma eksistentsi haprusele ühiskonnas, mida ametlikult kõige demokraatlikumaks maailmas kutsuti, ning seepärast üles näitama suurt püüdlikkust ametlike doktriinide edasiandmisel. Tollal oli Lenini ja Stalini rajatud impeerium oma vägevuse tipul ja pürgis maailmavalitsejaks. Suurte juhtide rajatud õpetus ei kannatanud vastuvaidlemist. Nii loobusime meiega — tollased tudengid — seminarides poliitgeograafiliste küsimuste tõstatamisest. Eks diskussioon Eesti geopoliitilisest ja geoökonomilisest kuuluvusest tekitanuks kahju just erimeelsust avaldanud üliõpilastele, kes aga oma nooruse tõttu sellele esialgu tõsiselt ei mõelnud. Nii et ehk tuleks nüüd tagantjärele hoopis tänada õppejõudu, kes meil ei lubanud seda sammu astuda. Pärast seda hakkasime oma juhtivat õppejõudu kartma ning pidama eriti ustavaks *nõukogude inimeseks*. Viimast süvendas seegi, et teda tuli tollal kõnetada *seltsimees* Nõmmikuna, mis tuletas vägisi meelde *seltsimees Stalinit*. Samas aga pean tunnista-tama, et ülikooliaastail (1957–1963) mul Nõmmikuga väljaspool loenguid kokkupuuteid polnud, sest ametlikuks juhendajaks oli kateedrijuhataja Varep määranud mulle Taimo Rea (1929–1970), kes kursusetööde (neid kirjutasime igal õppeaastal) kavandamisel

küll ei osalenud, kuid analüüsis põhjalikult juba valminud käsikirju. Salme Nõmmik seevastu koostas oma üliõpilastele töökavad ja aitas igati kaasa kursuse- ja diplomitööde õigeaegsele valmimisele. Hilisemast ajast tuleb meelde seik, kus Nõmmik andis mulle lugeda ühte oma artiklit ja küsis pärast mõningaid teemakohast arutlust, et ega selle eest kinni panda. Mind pani sellise küsimus imestama, sest käsikirjast ei kumanud küll kusagilt vastalisust kehtinud režiimile. Pigem vastupidi...

EESTI AEG JA IDEED

Järgmisel aastal pärast Eesti rahvusriigi rajamist 1918 pandi alus eestikeelsele Tartu Ülikoolile, kus hakati arendama ka rahvusliku geograafiateadust. Selle alusepanijaks oli teatavasti Johannes Gabriel Granö (1882–1956) ning edasiarendajaiks tema õpilased August Tammekann (1894–1959) ja Edgar Kant (1902–1978). Granö ja Kant arendasid oma tugevatele empiirilistele uurimustele ning suurele lugemusele tuginedes ka geograafia teooriat ning saavutasid sellega rahvusvahelise tuntuse. Nõmmikuga 1980. aastail koos töötanud geograafiahuviline majandusteadlane Uno Mereste (1928) märgib nekroloogis vanemale kolleegile, et sisuliselt oli Salme Nõmmik, “teadvustas ta seda endale või mitte, varasemate Tartu geograafiaprofessorite J. G. Granö ja E. Kanti teoreetilismetodoloogilise uurimissuuna jätkaja” (Mereste 1994). Seda silmas pidades vaatlen allpool Salme Nõmmiku teadlasisiksuse ning tema teoreetiliste ideede sidet aja ja ruumiga. Neid filosoofia kategooriaid kasutas Nõmmik loengutes ja kirjutistes õige sageli.

Salme Nõmmik elas 78 aastat vanaks. Tema eluteele jäid tsaari-Venemaa, Vene revolutsioon ja Eesti Vabadussõda, kogu sõjaeelne Eesti Vabariik, esimene Nõukogude anneksiooni aasta, kolm Saksa okupatsiooni aastat ning 45 nõukogulikku aastat. Nii et nõukogude aeg hõlmas tema elu kõige olulisema ja küpsema ajajärgu.

Mis puutub geograafilisse ruumi, siis Salme Nõmmiku elu algas paljulapselises külakoolmeistri perekonnas. Hiljem tuli gümnaasiumiharidus Kesk-Eesti väikelinnas Põltsamaal, sellele järgnes lühike ja intensiivne õpiaeg Tartu Ülikoolis, seega siis Eesti põhilises kultuuri- ja teaduskeskuses ning majanduslikult

tähtsuselt teises linnas. Pärast seda sai temast Tallinna elanik, sest leidis tööd Eesti Statistika Keskbüroos ja ka Leedu saatkonnas. Nõukogude aja alguses töötas ta taas pealinnas Tallinnas. Saksa ajal oli tema elu põhiliselt seotud Kesk-Eesti maapiirkondadega. Uue nõukogude aja alguses jõudis Salme Nõmmik taas Tartusse, kus sidus end Tartu Ülikooliga, olles seal 42 viimast eluaastat õppejõuks.

Igas sellises ajas ja ruumis olid oma kindlad tõekspidamised. Nooruses olid need seotud maainimeste töö- ja toimetulekumuredega. Üsna ilmselt polnud need kadunud ka gümnaasiumi- ja ülikoolipäevil, kus kodunt polnud kaasa võtta paksu rahakotti, vaid üksnes usinus ja hool. Need tõid kaasa häid õpitulemusi. Et Salme Nõmmik (neiuna Mangelson) läbis studiumi kiirendatud korras, kolme aastaga, ei kujunenud tal sellal veel uurimistöö kogemusi. Neid oluks võimalik saada nt stipendiaadina mingisuguste majandusandmete kogumisel ja analüüsimisel.

Ülikoolis õppis Salme Nõmmik majandusteadust. Samas teaduskonnas töötas ka Edgar Kant, kes oli 1926. a koostanud suurejoonelise linnageograafilise uurimuse *Tartu*, rajanud 1928 majandusgeograafia seminari ja hakanud 1931 avaldama seminari üllitisi. Salme Nõmmiku ülikooliaastate ajal valmis Kantil doktoritöö *Ümbrus, majandus ja rahvastik Eestis: Ökoloogilis-majandusgeografiline uurimus* ning jõudsid ilmuda käsitlused linnaliste elatisstandardite astendusest, piirilinnast Valgast ja inimökoloogiast. Kanti rajatud majandusgeograafia seminari üllitiste sarjas ilmus tollal veel Johannes Maide (1893–1944) uurimus Eesti minemi rajoonidest ja Endel Krepi (tollal Grepp, 1908–1983) töö Eesti laatadest. Eelnimetatud teoste tõsise uurimiseni Salme Nõmmik tollal ilmselt ei jõudnud. Päris kindlasti jäid talle aga tundmatuks J. G. Granö, Eduard Markuse (1888–1971) ja A. Tammekannu tööd (vt Kurs 1994a), sest need olid seotud teise, matemaatiloodusteaduskonnaga. Küll aga kuulas ta Edgar Kanti loenguid maailma suurvõimudest ning tundis endast paar aastat vanemat Endel Kreppi, kes sai ülikoolis 1931 esimese auhinna uurimuse eest *Eesti isapaatide ja isokroonide kaardid ühenduses Eesti linnade tagamaade sõltuvusega raudtee kaugusest*. Selles vaadeldi linnu, aleveid ja laatu turukeskustena ning toodi välja mitmeid seaduspärasusi linnade ja tagamaade vahel (Kurs, Paatsi

1990). Majandusteaduse üliõpilastele olid ette nähtud ka majanduskartograafia praktilised tööd, kuid need jäid õppejõu Kanti sagedaste välismaasõitude tõttu ära. Kanti selge ja vaba esitus jättis Salme Nõmmikule väga hea mulje, nagu ta tunnistas mais 1988 Jaan Eilarti (1933) ja geograafiaüliõpilaste (2000. a *PhD* kraadini jõudnud Garri Raagmaa (1966) jt) korraldatud väikesel meenutuskoolesolekul. Endel Krepisse suhtus Salme Nõmmik ka nõukogude ajal väga positiivselt, ilmselt tundmata Krepi tegevust pagulaseestlaste seas.

Teadusliku uurimistööga ei tegelnud Salme Nõmmik veel ka pärast ülikooli lõpetamist. Varsti tuli abielu ja 1936 sündis poeg, kes nõudis aega ja hoolt. Eesti aja lõpul tuli abielulahutus. Seejärel oli vaja otsida tööd enese ja poja ülalpidamiseks. Pojal keelas ema geograafia kui perspektiivitu ala õppimise ning füüsik Anatoli Miti (1909–1980) ja rakendusmatemaatik Gerhard Rägo (1892–1968) soovitusel asus Riho Nõmmik õppima Moskva ülikooli, kus leidis endale ka erialase töö (alates 1998 füüsikamatemaatikadoktor ja juhtivteadur).

NÕUKOGUDE AJA SUURRUUMID JA -IDEED

Nõukogude anneksiooniga kaasnes teatavasti seda igati õigustavate ideede levitamine ning täiesti iseäralik, muule maailmale, sealhulgas ka eestlastele seni tundmatu sõnavara. Sellesse võis suhtuda mitmeti: omaks võtta, kasutada vastavalt (häda)vajadusele või hüljata. Enamasti mindi keskmist teed. Kõike seda omaks võtta on hõlpus neil, kel oli selleks eelsoodumus või kes poliitiliselt ja ideoloogiliselt kujutasid endast *tabula rasa*'t. Oma hilisemate vestluste põhjal Salme Nõmmikuga paigutaksin ta viimaste hulka. Nõukogulike algõdedega oli Salme Nõmmikul küll võimalik tutvuda juba 1940. aastal, kui ta töötas Arnold Veimeri (1903–1977) juures Eesti NSV Kergetööstuse Rahvakomissariaadis. Kuid täiesti selgeks need asjad tollal arvatavasti siiski ei saanud. Vaevalt olid nad tollal selged Veimeril endalgi.

1944 algas töö Tartu Ülikooli majandusosakonnas ning 1946 sai 36-aastasest Salme Nõmmikust majandusgeograafia õppejõud. Neil aastail ja veel hiljemgi oli kuulutatud tähtsaks ülesandeks "võitlus kodanlike väärkontseptsioonide ja moonutuste

vastu geograafiateaduses ja kodanliku geograafiateaduse pärandi ümberhindamine" (Tarmisto 1957: 42). Vanas ühiskonnas hariduse saanud haritlased pidid "nõukogude inimesteks" ümber kasvama, kui ei tahtnud sattuda uue režiimi hakklihamasinasse. Nagu märgitud, oli kergem neil, kelle tõekspidamised polnud veel kujunenud. Salme Nõmmik on öelnud, et tal tuli alustada tühjtalt kohalt, omandada marksistlik filosoofia, eriala nõukogulik metodoloogia ja vene keel. See oli talle ühtlasi võitlus iseenda ja elutingimustega (Salme Nõmmik. 1989).

Salme Nõmmiku teadusteoreetiliste vaadete kujunemisel etendasid tähtsat osa vene majandusgeograafid. Esialgu sai ta endale juhendajaks Leningradi ülikooli majandusgeograafia kateedri juhataja Vladimir Tšetõrkini (1892–1958). Uurinud ja kritiseerinud vahepeal karmilt — kuid mitte räiges stiilis, nagu seda tegi nt Vello Tarmisto (1952) — Edgar Kanti ja tema koolkonna saavutusi, hakkas Salme Nõmmik ka ise tegelema samade probleemidega, kasutades seejuures aga nõukogude terminoloogiat ja seisukohti.

46-aastaselt, 10 aastat pärast õppejõuna tööle asumist, kaitses ta Leningradis kandidaadiväitekirja Kagu-Eesti majandusregioonist (-rajoonist). Selle koostamisel olid talle suureks abiks, võiks öelda, et isegi lähtealuseks, J. G. Granö maastikuteadusliku ja kodu-uurimusliku koolkonna tööd Kagu-Eesti maakondadest — *Tartumaa* (1925), *Võrumaa* (1926), *Setumaa* (1928) ja *Valgamaa* (1932). Nii soovitas ta *Tartumaad* ka oma üliõpilastele loodusolude majandusgeograafiliseks hindamiseks veel 1950. aastate lõpus ja 1960. aastate alguses.

1960. aastail laienes nõukogude majandusgeograafia uurimisobjekt, mis seni oli piirdunud vaid tootmisega — piltlikult väljendades suitsevate korstnatega vabrikute ja põldudel tolmutavate traktorite ülistamisega. Hakati käsitlema ka rahvastikku ja ühiskonna ruumilise korralduse probleeme. Rahvastikuandmed olid NSV Liidus kuni 1956. aastani täiesti salajased ning neile ei pääsenud kuidagi ligi. Ka välitöödel isiklikult kogutud andmetega pidi olema väga ettevaatlik. 1959 tehti NSV Liidus esimene sõjajärgne rahvaloendus, millest avaldati mitmesuguseid kokkuvõtteid liiduvabariikide, kraide ja oblastite ning ka autonoomsete vabariikide, autonoomsete oblastite ja rahvusringkondade lõikes. Madalamal tasandil andmete saamiseks tuli hankida erilubasid, kuid nende

saamise tingimuseks oli, et kasutatud numbrilist andmestikku ei tohtinud trükkis avaldada.

Ühiskonnakorralduse hierarhia tunnustamine andis tõuke Walter Christalleri (1893–1969) ja Edgar Kanti teaduspärandi tõsisemaks uurimiseks. Nende ideestikku püüti aga näidata nõukogude autorite leiutisena, sest Christallerile ja Kantile (esialgu) ei viidatud. Nii näiteks pole artiklis Leedu majandus- ja kultuurikeskuste paigutusest poolt sõnagi Christallerist (Šešelgis 1966). 1960. aastail “tekkis rahvamajanduse planeerimise ja majandusgeograafia vahelgi uus rakenduslik distsipliin — rajooniplaneerimine” (Nõmmik 1987: 25). Nii avanes Eestis taas võimalus tegelda linnade tagamaade ja mõjupiirkondade uurimisega. Terminoloogia, nii nagu uurimistöö lõppresultaatki — kommunistliku ühiskonna ülesehitamine — oli aga teine. Eestis pidanuks likvideeritama ka vastuolu üksiktalupidamise ajajärgust säilinud hajaasustuse ja kompaktseid maa-asulaid nõudva sotsialistliku suurmaapidamise vahel (Nõmmik 1964: 14).

IDEEDE JA KOOLKONDADE SIIRDED

Salme Nõmmik tõstis aastail 1959–1960 esile vajaduse uurida linnade tagamaid ehk mõjupiirkondi ja asulate hierarhiat. Et tal polnud empiirilise uurimise kogemusi ning tollal võimalusigi, asus ta probleemistiku teooria kallale. Toeks oli seejuures marksistlik-leninlik filosoofia, mida ta tõsiselt uuris. Pärast Tšetõrkini surma tekkisid tal tihedad koostööalased sidemed Moskva ülikooli majandusgeograafia kateedri juhataja Julian Sauškiniga (1911–1982), kelle 1968 püstitatud teesist — majandusgeograafia ülesandeks on sotsiaal-majanduslike ruumsüsteemide (komplekside) uurimine — haaras Nõmmik kohe kinni ning hakkas arendama oma sotsiaal-majandusgeograafia, hilisema nimega ühiskonna-geograafia teooriat. Samamoodi oli varem toiminud ka Edgar Kant, kes tugines J. G. Granö 1925 püstitatud teesile inimökoloogia kujundamisest geograafia ja sotsioloogia alusel (Kurs 1992: 586; Kurs 1994b). Teooria väljatöötamiseks oli vaja tunda ka matemaatiliste meetodite rakendamisevõimalusi. Nii sai Nõmmikust agar matemaatiliste meetodite propageerija — selle suuna arendamiseks võttis ta ülikooli geograafia (alates 1968 majan-

dusgeograafia) kateedrisse tööle Uudo Pragi (1941). Et koostöö eriti ei laabunud, sai talle põhiliseks abiliseks poeg Riho Nõmmik, kes aastail 1964–1968 töötas Tõraveres. Salme Nõmmiku 1967 Otepääl korraldatud ülenõukogudeliidulisel seminaril rääkis J. Sauškin tunnustavalt Edgar Kantist kui maailma ühest esimesest matemaatiliste meetodite rakendajast geograafias. Sellest ajendatuna andis Salme Nõmmik mõned aastad hiljem oma üliõpilasele Hardo Aasmäele (1951) esimeseks uurimisteemaks Edgar Kanti teaduspärandi nn progressiivse osa väljaselgitamise (Kurs 1992: 578).

1970. a. seega siis 60-aastaselt, 14 aastat pärast kandidaaditööd, kaitses Salme Nõmmik Moskva ülikoolis doktoriväitekirja detailse majandusliigestuse (-rajoonimise) olemusest Eesti NSV näitel. See ja tema muud venekeelsed tööd tegid ta tollases NSV Liidus eriti tuntuks ning temale hakati üha enam viitama. Moskvas ja mujal Venemaal hakati rääkima koguni Nõmmiku koolkonnast Tartus. Tegelikult see koolkond siiski päriselt kujuneda ei jõudnud, sest juba 1970. aastail ei toetanud osa tema keskealisi või keskea künnisel olevaid kolleege nõukogulikku suunda, eriti selles ühiskonnas valitsenud keskusele allutamise ja tööstusliku kogemuse ülistamist, ning hakkas vaatama, mida sel alal mujal tehakse. Nii hakkas sisse tulema Läänes levinud teooriad ja terminoloogiat. Osa Nõmmiku õpilastest ja kaastöötajatest eelistas konkreetset majandusgeograafilist uurimist ja hoidus teooriast, osa tõmbus geograafia ja teiste teaduste piirimaile. 1970. aastate esimesel poolel oli Salme Nõmmiku populaarsus suur just majandusgeograafiale spetsialiseerunud aspirantide ja üliõpilaste hulgas. Kuid aastad hakkasid üha enam tunda andma ja 1976, seega siis 66-aastaselt, loobus ta kateedri juhatamisest, andes selle üle oma õpilasele Virma Murelile (1928), ning tegutses ise vapralt edasi teaduse vallas. Seejärel sai talle aga osaks suur pettumus, sest osa 1980. aastate majandusgeograafiale spetsialiseerunud üliõpilastest hakkas autoriteediks pidama hoopis muid uurijaid, kas Lääne klassikud (W. Christaller, W. Zelinski jt) või Moskva noorema põlve majandusgeograafe. Nende üliõpilaste silmis oli Tartu Ülikooli majandusgeograafia kateedris tehtav töö madala tasemega.

Salme Nõmmiku vaadetest märgiksin veel seda, et ta pidas kõiki NSV Liidu halduspoliitilisi üksusi samaväärseiks ning võrdsustas tavalise kõrgemat järku haldusüksuse liiduvabariigiga (Nõmmik 1987: 25). See kõrgeilt võimukandjailt ülevõetu (vrd samastamist *области и республики* NSV Liidu juhtide esinemistes veel 1980. aastate teisel poolel) ärritas tollal meid, rahvuslikult meelestatuid, kuid tõele au andes on üsna lähedane mõnegi teadlase arusaamale Euroopa Uniooni struktuurist (siinkirjutaja ei kasuta nimetust Euroopa Liit), mille järgi väikeriik võrdsustatakse regiooniga (nii et Eesti oleks samal tasandil Prantsusmaa Elsassi või Hispaania Murcia regiooniga) (vt nt Becker-Marx 1999). Selles küsimuses tekkis Nõmmikul lahkarvamusi ka armeenia geograafidega, kes pidasid väikestki liiduvabariiki oblastist kõrgemat järku sotsiaal- ja majandusruumiks.

Salme Nõmmiku põhiideede hulka kuulus veel see, et inimühiskonnas valitsevad ruumilise arengu seaduspärasused. Tähtsaimaks neist pidas ta dünaamiliste ruumiliste sotsiaal-majandussüsteemide kujunemist. Eriseadustest tõi ta esile tootmisjõudude kontsentreerumise ja komplekseerumise, ruumiliste sotsiaal-majanduslike süsteemide kompleksuse, integratsiooni ja diferentseerumise ning ühiskondliku ruumi hierarhilise korralduse. Põhimine seadus ja eriseadused on tema arvates omavahel dialektiliselt seotud (Nõmmik 1986). Oma Moskvas avaldatud monograafias käsitleb ta põhjalikumalt sotsiaal-majandusgeograafia olemust ja uurimismeetodeid (Mereste, Nõmmik 1984).

KOKKUVÕTTEKS

Salme Nõmmik võitis omaaegse NSV Liidu majandusgeograafiade hulgas suure tunnustuse. Tollase nõukoguliku majandusgeograafia üldist taset arvestades (maailmatasemele jõudmist takistas valitsenud ideoloogia ja sellest tulenenud ühiskonna suletus) oli ta ajast ees. Sellisele tasemele jõudmiseks oli ta kasutanud aga iseseisvas Eestis loodud pärandit. Vabas ja ideede liikumisele avatud ühiskonnas töötanud Edgar Kant ja tema õpetaja J. G. Granö olid oma ajast tohutult ees. Salme Nõmmik, kes suhtles eelkõige nõukogude teadlastega, läks kindlalt ka Vene majandus- ja sot-

siaalgeograafia ajalukku. Temast sai Venemaal tuntud ja hinnatud geograafiateoreetik. Eesti teadlasringkondades tal sellist mainet polnud. Üheks põhjuseks oli kindlasti ka see, et ta ei tunnistanud eesti teaduse ja selle traditsioonide iseseisvust. Kuid läbilöögi-võimelise teadlasena (Ants Raigu väljend) otsis ja saigi Nõmmik võrdlemisi häid kontakte Eesti NSV mitmesuguste ametiasutustega. Tema taktika oli üsnagi lihtne — võtta telefonitoru, valida number ja alustada juttu sõnadega: *Siin professor Nõmmik Tartu Riiklikust Ülikoolist...*

Nõmmiku ajal, eriti 1970. aastail, anti väljastpoolt Tartu Ülikoolis tehtud majandus- ja sotsiaalgeograafialeg kõrgem hinnang kui loodusgeograafialeg. Põhjused peitusid uurimuste teoreetilises suunitluses ning ka selles, et üllitised olid peamiselt venekeelsed. Loodusgeograafilistel töodel selline teoreetiline suunitlus puudus ning need avaldati enamasti eesti keeles. Koos poliitilise olukorra ning väljundi ilmakaare ja keele muutumisega Eestis jt endistes kommunistlikes maades muutus ka majandus- ja sotsiaalgeograafia paradigma. Tuli alustada kõike otsast peale, nii nagu Salme Nõmmikul pärast Teist maailmasõda. Praeguseks on üleminekuperiood enam-vähem lõppenud ja Eesti inimgeograafid jälle maailmas oma originaaluurimustega tuntud, kuigi mitte sellisel määral kui loodusgeograafid. Kuid neile oli üleminek lihtsam, sest ei toimunud kardinaalset paradigmuuutust. Teisest küljest on tegemist teaduste lainelise arenguga. Praegu on loodusteadused laine harjal.

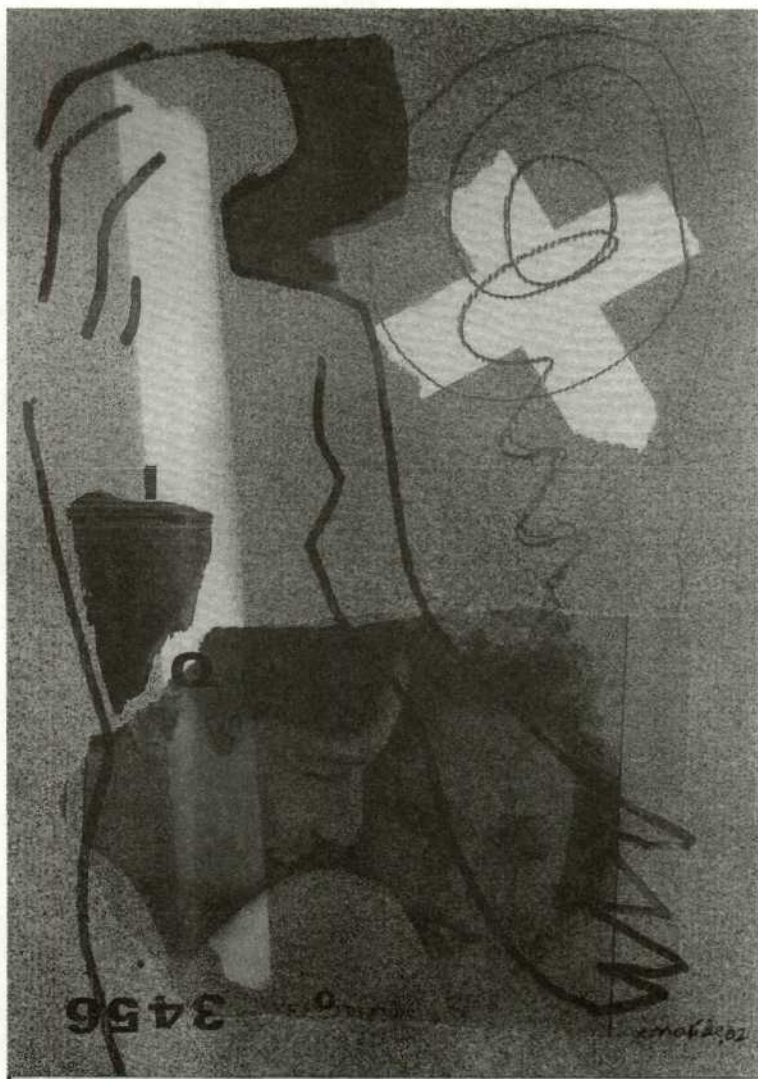
Salme Nõmmiku pärandi tõeliseks hindamiseks on vaja siiski teatud ajalist distantsi, sest kõik paneb paika aeg. Neid sõnu on mul ka kunagi olnud võimalus Salme Nõmmikule endale lausuda. Ütlus ise on laenatud Friedrich Engelsilt, keda Salme Nõmmik sageli tsiteeris. Veel tahaksin meenutuseks märkida seda, et kuigi Salme Nõmmiku majanduslik olukord paranes, eriti 1970. aastail, ei pööranud ta tähelepanu mammona kogumisele ja oma elutingimuste parandamisele. Säätud kulutas ta oma teadustööde avaldamiseks ning tollal Moskvast kitsastes tingimustes elanud poja perekonna toetamiseks. Ta juhendas mitmeid lepingulisi uurimistöid, kuid tegi seda tasuta, ilma endale palka võtmata. Nende tööde juures oli tema põhimõtteks enda ja oma kolleegide uurimistulemuste juurutamine.

Kirjandus

- Becker-Marx, Kurt 1999. Die Region: Versuch und Versuchung. — *Raumforschung und Raumordnung* 2/3, S. 176–181
- Kurs, Ott 1992. Edgar Kanti teaduspärand. — *Akadeemia*, nr 3, lk 578–606
- Kurs, Ott 1994a. August Tammekann teaduses ja kultuuris. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1720–1737
- Kurs, Ott 1994b. Edgar Kant teadlasena. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat* 28. Tallinn, lk 123–151
- Kurs, Ott 2000. Endel Varep asulastiku uurijana. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1711–1729
- Kurs, Ott 2001. Kohtumisi Ants Raiguga. — J. Roosaare (koostaja). *Ants Raik*. Tartu: Tartu Ülikooli Geograafia Instituut, lk 74–78
- Kurs, Ott, Vello Patsi 1990. Eesti linnageograafia lätteil. — *Eesti Loodus*, lk 98–104, 124–127, 190–197, 205, 207
- Mereste, Uno 1994. Majandusgeograafia *grand old lady* Salme Nõmmik *in memoriam*. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat* 26. Tallinn, lk 176–178
- Mereste, Uno, Salme Nõmmik 1984 = У. П. Мересте, С. Я. НЫММИК. *Современная география: вопросы теории*. Москва: МЫСЛЬ
- Nõmmik, Salme 1953. Väärkontseptsioone eesti kodanlikus majandusgeograafias. — *Edasi* 147, 25. X
- Nõmmik, Salme 1961. *Eesti NSV territooriumi geograafiline asend ja administratiiv-territoriaalne jaotus*. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli Geograafia kateeder. 38 lk + 2 kaarti
- Nõmmik, Salme 1964. Geograafia ülesandeid kommunismi materiaal-tehnilise baasi rajamisel. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat* 1963. Tallinn, lk 5–19
- Nõmmik, Salme 1986. Die sozial-ökonomische Geographie und die Untersuchung von Raum-Zeit-Gesetzen der Gesellschaft. — *Petermanns Geographische Mitteilungen*. Leipzig-Gotha, S. 73–78
- Nõmmik, Salme 1987. Sotsiaal-majanduslik rajoneerimine (Eesti NSV näitel). — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat* 22. Tallinn, lk 24–40
- Salme Nõmmik. 1989. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat* 23. Tallinn, lk 129–131
- Šešelgis 1966 = К. Шешельгис. К вопросу размещения экономико-культурных центров в экономическом районе (на примере Литовской ССР). — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat* 1964–1965. Tallinn, lk 203–217

- Tarmisto, V. 1952. "Geopoliitika" — eesti kodanluse poliitika üks teoreetilisi aluseid. — *Eesti Kommunist*, nr 12, lk 52–61
- Tarmisto, V. 1957. Majandusgeograafilise uurimistöö olukorrast ja arenguperspektiividest Eesti NSV-s. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1957*. Tallinn, lk 32–46

OTT KURS (sünd. 1939) on lõpetanud TRÜ geograafiaosakonna 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Tartu ülikooli inimgeograafia professor, Helsingi ülikooli audoktor. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest" (1990, nr 6, lk 1252–1259), "Ingeri põliselanike saatust" (1990, nr 7, lk 1484–1499), "Krimmitatarlased" (1991, nr 2, lk 321–344), "Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas" (1992, nr 1, lk 120–136), "Edgar Kanti teaduspärand" (1992, nr 3, lk 578–606), "Euroopa ruumiline taassünd" (1992, nr 5, lk 899–911), "Halduspoliitilised ruumid" (1992, nr 12, lk 2613–2630), "Eesti piirid Euroopa riikide taustal" (1993, nr 3, lk 451–468), "Sakslased Venemaal" (1993, nr 7, lk 1452–1483), "Poliitgeograafia arengulugu" (1993, nr 12, lk 2640–2666), "August Tammekann teaduses ja kultuuris" (1994, nr 8, lk 1720–1737), "Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis" (koos Eiki Bergiga, 1995, nr 2, lk 260–275), "Johannes Gabriel Granö Eestis" (1995, nr 5, lk 1057–1077), "Poliitgeograafia Eestis" (1996, nr 1, lk 137–151), "Marid ja Marimaa" (1996, nr 7, lk 1408–1424), "Tartu teadlased ja Vene Geograafia Selts" (koos Linda Kongoga, 1996, nr 11, lk 2284–2296), "Kakskeelne Lotring" (1997, nr 10, lk 2045–2062), "Turgi riikide kohanimed" (1998, nr 5, lk 1036–1051), "Endel Varep asulastiku uurijana" (2000, nr 8, lk 1711–1729) ja "Krimmitatarlaste tänane päev" (2002, nr 1, lk 78–87); lisaks 10 arvustust ning järeloõnu ja tõlkeid.

XULIO MASIDE

GALICIA JA GALEEGID

Jüri Talvet ja
Arturo Casas Vales

Luuletaja ja Santiago de Compostela ülikooli professor Arturo Casas Vales (sünd. 1958) võttis osa Eesti Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni 3. rahvusvahelisest konverentsist "Kultuur ja rahvus aastatuhandepöördel" Tartus 1999. a. Oma ettekandes "Võrdleva kirjandusteaduse probleeme: Ibeeria kirjandustevaheline kogukond" oli ta kriitiline valitseva tendentsi suhtes kirjeldada iberia rahvaste kirjandusprotsessi poolsaare kõige mahukama, hispaania kirjanduse mudelist lähtudes (vt *Interlitteraria*, 5, 2000). Kirjandusteoreetikuna on Arturo Casas Vales keskendunud luuletuse teooriale ja kirjanduspragmaatikale. Ta on avaldanud monograafilisi käsitlusi, nagu raamatu Rafael Diestest, ühest kõige tähtsamast 20. sajandi galeegi kirjanikust, ning on neljaköitelise galeegikeelse kirjandusterminite sõnastiku autoreid (*Diccionario de términos literarios*, 1. köide ilmus 1998. a). Ta on tunnustatud luuletaja, kolme luulekogu autor. Tema üldtoimetamisel on ilmumas tänapäeva eesti luule antoloogia galeegi keeles.

J. T. *Minu külaskäigu ajal Galiciasse 2001. a mais usutlesid sa mind pikemalt eesti kultuuri ja ajaloo teemal. See vestlus ilmus galeegi keskses kirjandusajakirjas Boletín Galego de Literatura (nr 25, 2001, 1. poolaasta). Milles näeksid ilmsemaid sarnasusjooni eesti ja galeegi kultuuri ning kirjanduse vahel? Mis on tähtsamad erinevused, lisaks tõsiasi, et Eesti ja Galicia asuvad enam-vähem Euroopa vastasäärtel?*

A. C. V. Esimene kokkulangevus, pealtnäha triviaalne, kuid tegelikult küllap mitte, tuleneb mõnedest arvudest — meie geograafiline ulatus ja rahvaarv on suhteliselt sarnased (galeege on veidi üle 2,7 miljoni). Samuti ilmneb lähedusi meie ajaloolises olus. Mõlemad on ajaloolise identiteediga maad, ent Euroopas ebapiisavalt tuntud. Kumbki kultuur ja keel on — peaaegu ühel ajal

ja ühesuguste languste järel — läbi elanud kaks tõusu, esimese neist 19. sajandil ning teise 20. sajandi maailmasõdadevahelisel perioodil. Selles mõttes oleks küllap lihtne osutada rööpjoontele Lydia Koidula ja Rosalía de Castro vahel, koguni selles, mida nii üks kui teine on pärandanud oma rahva kollektiivsesse mällu ja kujutlusse. Või ka “Noor-Eesti” ja “Nósi” sarnasustele, raskesti lahendatava pingeга universalistliku kutse ja omamaise vahel.

Lisaks on eestlased ja galeegid ühtviisi olnud sajandeid alla surutud imperiaalsete jõudude poolt, mis on suuresti mõjutanud rahvuslikku arengut. Arvesse tuleb ka mõlema perifeerne asend. Näiteks on see tähendanud tõsist rahvastiku kaotust massilise väljarännu teel — tõelist ajaloolist õnnetust, mille põhjuseks nii ühel kui teisel juhul on olnud rahva huvidest võõrdunud võim. Pii-sab, kui mainida tõsikindlat arvu, mis galeegide puhul kõneleb iseenda eest: aastail 1900–1960 emigreerus enamasti Ladina-Ameerikasse rohkem kui poolteist miljonit galeegi. Praeguse Galicia sotsiaalmajanduslikes analüüsidest on üsna tavaline kohata väljendit “ajalooline võlg”, millega vihjatakse Kastiliat ja seejärel Hispaania valitsejate tegematajätmistele meie maal paljude sajandite jooksul. Galeegid on kannatanud sügava maha-jäämuse pärast moodsas arengus, mis Läänt tervikuna on edasi tõuganud — nagu agraarreform, maaomand, kodanliku keskklassi areng ja tööstuslik pööre. Usun, et eestlased saavad hästi aru, mida ma silmas pean. Sõltumata ideoloogilis-poliitilistest teguritest, mida eelnevaga saab mõistagi mitmeti siduda, on võime- meestel jätkuvalt puudunud huvi meie kultuuriarengu toetamise vastu. Eeltoodud taustal — kusjuures opositsiooniliste kultuuride puhul on see õigupoolest kanooniline, seaduspärane — muutub kirjanduslik diskursus ja kunstiline väljendus üldiseltki protesti- vaks, kord sotsiaalses tähenduses, kord rõhutades oma erinevust neist, kes meid on tõrjunud. Arvan, et galeegi ja eesti kirjan- dusele on see märk ühine ja et see iseloomustab iseäranis meie romaanikirjanikke.

Teiselt poolt saan aru nii, et kõige olulisem erinevus meie kul- tuuride ja kirjanduste vahel on seotud teie keele mõneti orvulik- üksildase asendiga. Kuigi eesti keelel on tugevad sidemed soome keelega ja teiste soome-ugri keeltega, ei ole teil siiski naabus- suhet ja keelelis-kultuurilist lähedust nii laia kultuurialaga, nagu

alates juba ühisest ladina tüvest ja seejärel kõrgkeskaegsest rööbiti kujunemisest ja arenemisest on galeegidele portugali- ja hispaaniakeelne maailm. Kuigi Galicias tavatsetakse osutada keldi substraadile, mis meid tegevat erinevaks Pürenee poolsaare lõuna- ja idapoolsetest rahvastest ning mille tõttu me kandvat omapärast põhjapoolset ja atlantilist mõõdet, mõnetigi tõrksat vastu võtma enamuslikke Vahemere kultuure, pole samas kahtlust meie arvukates ühisjoontes ja kokkulangevustes naaberrahvastega ja ka teiste romaani keeli kasutavate maadega. Tundub, et Eesti puhul on sellised sidemed siiski nõrgemad. Ja veel ühendab Galiciat muu maailmaga see omapärane fenomen, et keskajal kujunes meie pealinn Santiago de Compostela Rooma ja Jeruusalemma kõrval Euroopa katoliiklaste tähtsaimaks palverännupaigaks.

J. T. *Kuidas sulle tundub, kas Galicia praegune autonoomia on küllaldane galeegi kultuuri ja kirjanduse mitmekülgseks ja eluliseks arenguks või on tegureid, mis seda takistavad?*

A. C. V. Kui lähtuda paberil kirjapandust, siis Hispaania põhiseaduse ning Galicia Autonoomia statuudi läbilugemise järel tuleks olukorda hinnata küllap positiivseks. Eriti kui võtame arvesse, kust me tuleme — frankistlikult tühermaalt, nelikümmend aastat väldanud fašistlike põhimõtete ja maneeridega diktatuurist, mis pidas kuritegelikuks mis tahes rahvuslikku eristumist ning poolsaare mis tahes perifeersest piirkonnast, olgu Baskimaalt, Katalooniast või Galiciast, lähtunud õigusenõudmist. Siiski rõhutasin, et positiivne on olukord üksnes juriidilise ja põhiseadusliku aluse taustal. Väljaspool seda on tegemist hiiglasliku ajaloolise inertsiga, mida soosib praegune Hispaania valitsus ja millele on äärmiselt raske vastu seista. See on riigis tekitanud umbusu kõigi nende suhtes, kes oma igapäevaelus ja töös piirduvad keelega, mis ei ole hispaania keel. Haridusstruktuurid ja kultuuriline projektsioon väljapoole ei toeta mingil viisil tasakaalu Hispaania riigi nelja keele vahel. Kultuuridevaheline dialoog on lõtv, isegi kolme perifeerse keele omavahelises suhtluses. Põhjuseks on osalt kartus riiklikku ühtsust lõhkuda, osalt balkaniseerumise sündroomi kohalolu, nagu mõned vägagi mõjukad poliitika vaatlejad on märkinud. Mõistagi ei puudu analoogiad teiste Euroopa tsentraliseeritud riikide tavadega (mõtlen näiteks Prantsusmaad, kelle poliitika on üha kaldunud regionaalseid erinevusi tühistama). Mis puutub

galeegidesse, siis tuleb arvesse veel üks erijoon — see on suhe portugali keele ja kultuuriga. Galeegi ja portugali keelel ei olnud sajandite jooksul vähimatki erinevust. Praegused lahknevused ei takista meil teineteist suurepäraselt mõistmast, olgu suulises või kirjalikus vormis. Sellegipoolest pole piisavalt kanaleid selleks, et vastastikuse suhtlemise sujuvusega kaasneks teatavate, mõnel juhul koguni majanduslike piirangute kadumine. Selle sügavamaks põhjuseks on taas ajalooline umbusk, mis on visa hajuma. Tundub, et ka Portugali ja Hispaania kooselu Euroopa Liidus ei too sellesse muudatusi, vähemalt mitte lähitulevikus.

J. T. *On teada nii minevikust kui ka uuematest aegadest, et enamik galeegi päritolu kirjanikke, kes on jõudnud rahvusvahelise tuntuseni, on loonud oma teosed peaaegu eranditult hispaania keeles. Mõtlen näiteks eelkõige 1898. a põlvkonna üht suurkuju Ramón María del Valle-Incláni ja Nobeli laureaati Camilo José Celat. Kas sinu kujutlust mööda võiksid galeegid hakata kirjutama tulevikus senisest rohkem või koguni eranditult emakeeles?*

A. C. V. Siin tuleks silmas pidada paari asjaolu. Õige, alati on olnud nimekaid hispaania keeles kirjutavaid galeegi kirjanikke. Võib isegi öelda, et päris hiljutise ajani on ainuüksi galeegi keeles kirjutavad autorid olnud pigem haruldased. Rosalía de Castro, Vicente Risco, Rafael Dieste, Álvaro Cunqueiro ja teised mainekad galeegi kirjanikud on loonud nii ühes kui teises keeles — kord isiklike veendumuste ajal, kord muudel, näiteks ka majanduslikel põhjustel; pole ju kahtlust, et kirjutada kolmele miljonile ja kolmesajale miljonile pole üks ja seesama. Kakskeelne oli näiteks kauges minevikus Kastiilia ja Leóni valgustatud kuningas Alfonso X Tark, kes päritolu poolest toledolasena kirjutas 13. sajandil luuletusi galeegi keeles ning samas kasutas kirjanuslikel ja ajaloo-alastes proosateostes kastiilia keelt. Ta polnud erand ajajärgul, mida võiks nimetada peaaegu et galeegi kirjanuse kuldajastuks. Seevastu 20. sajandil, mis meid praegu eriti huvitab, võib leida mõned ainult galeegi keeles kirjutanud autorid kodusõjale (1936–1939) eelnenu perioodist, samas kui praeguses Galicias on üksnes galeegi keelt kasutavad kirjanikud juba suures enamuses. Võib öelda, et pigem on erandiks need romaani- või näitekirjanikud ja luuletajad, kes kirjutavad kahes keeles. Õige

haruldaseks on jäänud ka üksnes hispaania keelt kasutavad galeegi kirjamehed.

Sinu küsimuse teine külg, mida tahaksin põgusalt puudutada, vihjab meie kirjanike rahvusvahelisele tuntusele. Pole kahtlust, et see ei sõltu ainuüksi teose headusest, vaid samuti lähtekultuuri rahvusvahelisest projitseeritusest. Nagu see õnnetuseks on teistegi maailma vähemuskultuuride puhul, on galeegi kultuur sellisest väljapoole-planeeritusest ilma olnud, igal juhul pole seda olnud piisavalt. See ei ole suurema maailma paistesse aidanud ei meie kunstnikke ega kirjanikke. Ometi pole mul vähimatki kahtlust, et see aeg kunagi kätte jõuab. Nii silmapaistvad autorid nagu Rosalía de Castro, Ramón Otero Pedrayo, Castelao, Vicente Risco, Manuel Antonio, Rafael Dieste, Álvaro Cunqueiro, Eduardo Blanco Amor või Xosé Luis Méndez Ferrín väärivad seda igal juhul.

J. T. *Missugune on tänapäeval galeegi keele sotsiaalne ja institutsiooniline asend? Mil määral kasutatakse galeegi keelt ametiasutustes, riiklikes ülikoolides, ajakirjanduses ja televisioonis ning mis on selle proportsionaalne vahekord hispaania keelega? Missugune on galeegi ja hispaania keele suhe koolis?*

A. C. V. Galicias on nii galeegi kui ka hispaania keel ametlikud keeled. Lisaks on galeegi keel mitteametlikult omaks võetud Asturia ja Leóni piirialadel, mis kunagi olid osa iidsest Gallaeciast. Peaaegu kõik elanikud saavad sellest aru ja oskavad seda rääkida, kuid rahvastiku pidurdamatu liikumine läänepoolse rannikuriba suunas ja selle suurlinnadesse A Coruñasse ja Vigosse on mõistagi rikkunud tasakaalu linna- ja maakultuuri vahel. See on toimunud galeegi keele kasutuse vastu ühiskonnas kui tervikus. Selles mõttes erineb Galicia Katalooniast. Kataloonias on linnakodanlus alati sidunud oma identsuse emakeelega, Galicias see paraku nii ei ole olnud.

Sellegipoolest on galeegi keele osatähtsus institutsioonilisel tasandil demokratiseerumisest alates ja 1980. aastate alul vastu võetud mõningate seaduste kaasabil kasvanud. Meil on oma keelne raadiojaam ja televisioonikanal, kuid tõsi on seegi, et see ei ole võrreldav hispaaniakeelsete jaamade ja kanalite arvuga. Sama võib öelda ka ajakirjanduse kohta. Meil on vaid üks galeegikeelne päevaleht, millele lisandub ajalooline sängipeatsileht, sada aas-

tat tagasi asutatud nädalakiri *A Nosa Terra* (Meie Maa). Ilmub ka üldteabelisi või erialaseid galeegikeelseid ajakirju. Meie kultuur jätkab üldiselt rajal, mis õnneks ei ole lasknud end ülemäära allutada kommertslikule huvile.

Koolis, nagu mujalgi avalikus sektoris, valitsevad keelilise normeerimise seadused, mis teoreetiliselt peaksid tagama galeegi ja hispaania keele tasakaalu ning "lingvistilise rahu", mis mudelina, nagu me kõik teame, saab toimida üksnes mingi sotsiolingvistilise entelehhiana. Näiteks on ette antud õppeainete miinimum, mida tuleb õpetada galeegi keeles. Tegelikult rikutakse seda seadust pidevalt galeegi keele kahjuks, iseäranis erakoolides, mille osatähtsuse suurendamist praegune Hispaania parempoolne valitsus igati soosib, avaliku ja ilmaliku hariduse ahenemise arvel.

J. T. *Galiciat tuntakse Hispaania riigi ühe kõige tundelisema piirkonnana. Ka ajalooliselt on suur tähtsus galeegi-portugali rahvalaulude lüürilisel traditsioonil. Oletan, et galeegid oma massilises väljarännus on tundelis-lüürilist vaimu endaga kaasa viinud Ladina-Ameerikassegi. Miks just siin see "tundeline juur"? On see ehk keltide pärandus, peetakse ju galeege Pürenee poolsaarel keltide kõige otsesemateks järeltulijateks? Kas võib öelda, et Galicia, kust sai alguse läänegootide vabadusvõitlus araabia sissetungijate vastu, jäi araabia mõjudest peaaegu puutumata? Või on asi hoopis ristiusu iseäranis tugevas imbumises galeegi kultuuri? Sai ju juba varasel keskajal, kui Hispaania unitaarriiki polnud olemas, Jeesuse jünger Jaakobus (San Diego, Santiago), kelle põrmu vähemalt legendi järgi hoitakse Santiago de Compostela katedraalis, poolsaare kristlaste pühaks kaitsjaks. Teiselt poolt on Galiciast pärit Hispaania diktaator Francisco Franco ja ka Kuuba kommunistlik liider Fidel Castro. Valle-Inclán tõi hispaania kirjandusse nn ehmatiliku groteski (esperpento), et selle abil türanne naeruvääristada. Tugev groteskne joon läbib ka C. J. Cela loomingut. Kas võiks seega groteskitundlikkust pidada galeegide elutunde iseloomulikuks jooneks?*

A. C. V. Tõepoolest on meie, nagu ka portugallaste rahvuslikuks iseloomujooneks peetud tundelisust. Ühtviisi portugallastega tunneme seda *saudade*'na — tundena, mida on raske täpsemalt määratleda ja veel raskem teistesse keeltesse tõlkida. Vähemalt

võiks see osalt tähendada nukrameelsuse kohalolu nii individuaal-eksistentsiaalses, traditsioonilis-kogukondlikus kui ka ajaloolis-geograafilises mõttes. Äärmiselt tugevat seotust maaga, mitte üksnes vaimses, vaid ka füüsilises mõttes. See pole siiski meie kunstiloomele andnud eepilist mõõdet, vaid on pigem teinud selle ülekaalukalt lüüriliseks, romantilises tähenduses. Portugallased on küllap andnud *saudade*'le mõnel ajaloopotapil traagilise varjundi, mida meie, galeegid, ei ole just täiesti omaks võtnud — vist sellepärast, et meie elutunne on vägagi seotud suhtelisusetajuga, selle mõistmisega, et iga perspektiiv on tõelusest lahutamatu. See relativism on aluseks meie huumoritundele, mille poolest erineva märgatavalt poolsaare teistest rahvastest ning millel on oma tugev kriitilis-eetiline alus. Samal pinnal on ajalooliselt kujunenud ja hästi vastu võetud satiir ja grotesk kui kunstilise väljenduse eelismid. Seda leidub juba keskaegsete kiviraiderite plastikas ja tolle aja luuletajate teostes. Samal põhjusel sisaldab ka meie ekspressionism — mitte ainult ajaloolise modernismi piires — relativismi ja kriitika sulamit, mille tipp on muidugi Valle-Inclán. Koguni kristluse enda sissejuhatus Galicias varjundub ülalõeldu valguses, keskendudes peaaesjalikult Priscillianuse, 4. sajandi lõpul Rooma kiriku poolt ketseriks tunnustatud ja keisri käsul Trieris hukatud mõtleja kujule. Ilmselt just tema põrm asubki Santiago katedraali keldri hauakambris, kus usutakse hoitavaat Jeesuse jüngerri säilmeid. Ei tule unustada, et Priscillianuse õpetus (askeetlik, hierarhiavastane, feministlik ja *avant la lettre* frantsiskaanlik) leidis hulganisti poolehoidjaid keskaegse Hispaania loode- ja süda-piirkonnas.

Kõik ülalõetatu võis olla taustaks mingitele üldkalduvustele. Ma ei usu, et leiduks mingeid reegleid rahvuslike iseloomujoonte täpsemaks määratluseks, ka ei usu ma "olemismvormidesse" väljaspool ajalugu. Keltism oli 19. sajandil meie romantilistele ajaloolastele eneseeristamisvahendiks, meie erilise identsuse esiletõõmise põhjenduseks. Tõõepoolest sai seda kokku sobitada araabia ülemvõimu jälgede puudumisega Galicias, täiesti erinevalt Hispaania lõuna- ja keskosast, mille ajalugu pole ilma selleta võimalik mõista. Araablased said end Galicia aladel sisse seada üksnes kahekümneks-kolmekümneks aastaks 8. sajandi alguses. Pärast seda piirdus nende roll pelgalt rööv- ja karistusretkedega. Ka need

ei ulatunud ajas kaugemale 997. aastast, kui Almanzor vallutas Santiago de Compostela, purustas katedraali — just selle sümbolse tähenduse pärast ristiusu kantsina — ja naasis Córdobaasse, võttes sõjasaagiks kaasa peakiriku kellad. Mõelgem sellele, et mauride Granada kuningriigi vallutas Kastiiilia-Aragoonia troon alles 1492. aastal. Need ajatähised viitavad põhjalikele erinevustele Pürenee poolsaare põhja- ja lõunapoolsete rahvaste ajaloolises kultuuris.

J. T. *Lugot külastades rabas mind ajalooliste kultuurikihtide ülikas esindatus sealses ajaloomuuseumis. Missuguseid vanade aegade ja kultuuride — olgu keldi, rooma või kristliku ajajärgu — meieni jõudnud mälestusmärke hinnatakse Galicias üle kõige?*

A. C. V. Praegu pööratakse põhitähelepanu sellele, mida me nimetame *castrexa* kultuuriks. Varem iseloomustati seda mõnigi kord kui “keldilikkust”, ent õigupoolest on tegemist asundustega, mida tuntakse *castro* nime all — linnustega, mis pronksiaja lõpu- poole rajati raskesti juurdepääsetavatesse paikadesse. Ka rooma kultuuri assimileerumine pakub suurt huvi ja on endast jätnud kustutamatu jälgi, osa neist sealsamas Lugos (mille enda nimigi tuleneb üsna ilmselt keldi jumaluse nimest) ja samuti A Coruñas, kus asub vanim Rooma päritolu tänapäevani töötav (loomulikult vahepeal tehniliselt renoveeritud) tuletorn. Arhitektuuris on oluline Galicia munkluse areng, samuti Santiagost igasse suunda kiirunud romaani kunstistiil ning *jacobeo* — palveränd Santiagosse, mis jätkub ka tänapäeval.

J. T. *Arusaadavalt väärriks galeegi kirjandus Eestis märksa laiemat tutvustust. Palusin sul põgusaks sissejuhatuseks sellesse soovitada tõlkimiseks kolme luuletajat ja üht proosakirjanikku, kuidas põhjendaksid oma valikut? Keda on galeegi kriitika eri kirjandusžanrides viimasel paarikümnel aastal kõige enam esile tõstnud? Mis tulemusi andis sinu enda korraldatud lugejaküsitlus tänapäeva galeegi luule kohta?*

A. C. V. Üritasin valikus ühendada kaks kriteeriumi, lähtudes mõistagi eeskätt kvaliteedist. Esimene on nende kirjanike loomingu üldtunnustus. Teine on nende tähendus tulevikus — siin ma muidugi lähtusin oma isiklikust maitsest ja eelistustest lugejana. Ülesanne polnud just lihtne, sest tegelikult võiks leida

kergesti nende nelja asemele teisi, niisama huvitavaid autoreid. Méndez Ferrín (sünd. 1938) on igal juhul nii luules kui ka proosas kindla tunnustuse pälvinud. Ta on oluliste kirjandusauhindade laureaat ning mitmed institutsioonid ja assotsiatsioonid on teda esitanud Nobeli kirjanduspreemia kandidaadiks. Kolme valitud luuletaja puhul — nendeks on Álvarez Cáccamo (sünd. 1950), Pato (sünd. 1955) ja Couceiro (sünd. 1977) — tahtsin pakkuda esmaaimu erinevatest vanuserühmadest ja poetikatest tänapäeva galeegi luules. Kõik nad on esindatud ka minu koostatud "lugeja-antoloogias", erandiks vaid Emma Couceiro, kes jäi napilt välja lugejate valitud 25 luuletaja hulgast. See on aga ka mõistetav, sest ta kuulub noorte naisluuletajate alles kuju võtvasse ja äärmiselt põnevasse põlvkonda, mille ühisteemade seas võiks nimetada olemise pidetust ja ümbruse vaenulikkust, väljakutset varasemale feministlikule hoiakule, oma isiksuse problemaatilise kinnitust jm. Ka seob neid keeleline ja vormiline eksperimenteerimine.

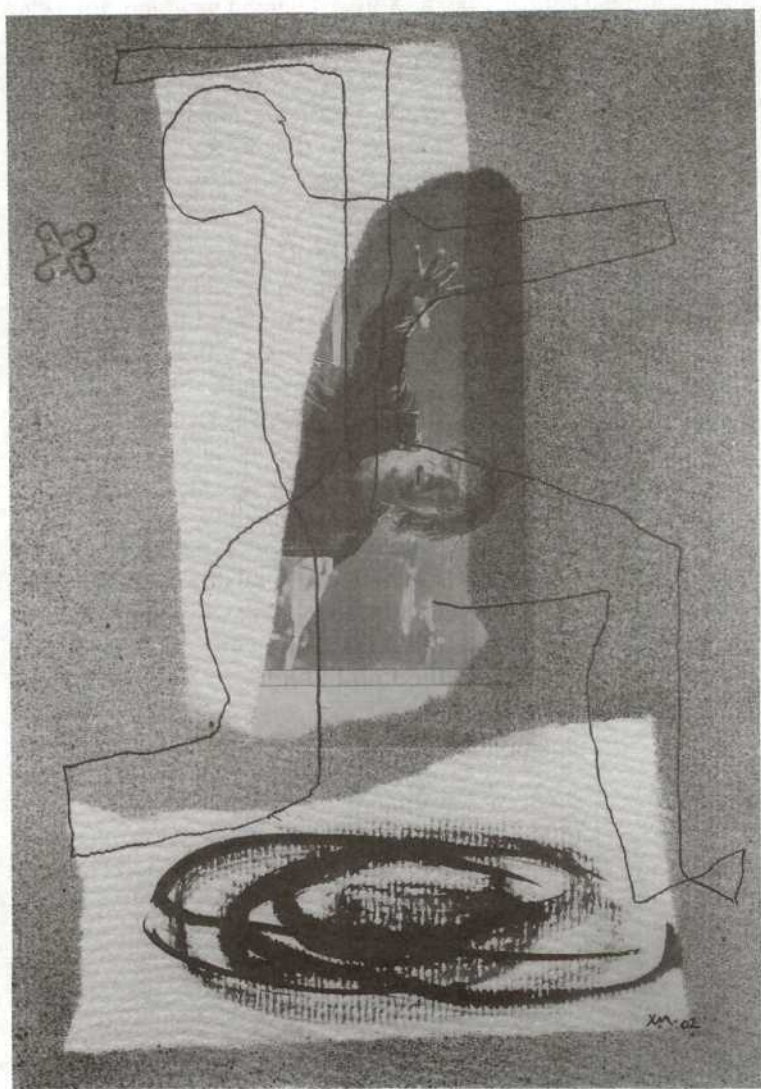
20. sajandi viimasele veerandile oli iseloomulik kirjastusettevõtluse koondumine Galicias. Demokraatia tõi endaga kaasa haridus- ja sotsiaalreforme, mis lugejate ringi on laiendanud. Arvan, et luuleviljad on sel ajajärgul olnud jätkuvalt head, mitte ainult uute autorite ilmumise poolest, vaid ka juba varem alanud loometrajektoride jätkuvuselt selliste autorite puhul nagu Álvaro Cunqueiro, Méndez Ferrín, Luz Pozo, Avilés de Tramancos, Uxio Novoneyra või siis Xohana Torres. Tõstaksin paljude teiste seast — nimetan vaid oma "lugeja-antoloogiasse" pääsenuid — esile ka nooremaid luuletajaid, nagu Álvarez Cáccamo, Chus Pato, Rodríguez Baixeras, Lois Pereiro, Pilar Pallarés, Miguel A. Fernán-Vello, Ramiro Fonte, Olga Novo ja Ana Romani. Proosas on silmapaistvale kohale jõudnud Méndez Ferrín, Carlos Casares, Víctor Freixanes, Xavier Alcalá, Alfredo Conde ja Darío X. Cabana, kellele omakorda on jätku pakkunud nooremad autorid, paljud neist laialt tunnustatud ka väljaspool Galiciat, nagu eriti Manuel Rivas, Suso de Toro ja Xosé Carlos Caneiro. Draamakirjanduses on iseäranis esile küündinud Vidal Bolaño, Manuel Lourenzo, Euloxio Ruibal, Guisan Seixas ja Roberto Salgueiro, kuigi taas võiks seda nimekirja pikendada. Veel üks valdkond, mida ma ei tahaks jätta mainimata ja mis on saanud vägagi kõrge rahvusvahelise tunnustuse osaliseks, on galeegi laste- ja noorsookirjandus. Kõige

tunnustatumad autorid on siin Xabier Puente Docampo, Fina Casalderrey, Agustín Fernández Paz, Antonio García Teijeiro, Pepe Carballude ja Marilar Aleixandre.

J. T. *Ja lõpuks, kas mõtled ka oma uuele luulekogule või on teooriakoorem — tean väga hästi, kui rohkete ülesannetega oled ülikoolis ja akadeemilisel väljal hõivatud — lüürilisi tõukeid pärsima hakanud?*

Ma ei tea, kas ma kirjutan oma neljanda luuleraamatu, praegu ma igal juhul selle pärast ei muretse. Tean ainult seda, et läbi kolme esimese raamatu kulgenud luulejoon on sulgunud. Hiljuti avaldas ühe galeegi ajalehe lisa koos intervjuuga ka valiku mu uusi luuletusi. Sealt peaks paistma suunamuutus, millest ma aga ei tea, kas see mind sel määral huvitab, et seda uueks raamatuks kujundada. Viimastel aastatel olen tõepoolest esmajoones pühendunud kirjanduskriitilisele tegevusele.

Lõpuks tahaksin tänada sind su soovi ja püüdluse eest lähendada meie kultuure ja kirjandusi, näilikult kaugeid, kuid tegelikult küllap teineteisele mitte nii väga võõraid. Jõudku koos järgnevate kirjandusnäidetega eesti lugejani südamlük tervitust Galiciast.

XULIO MASIDE

GALEEGI LUULET

Tõlkinud Jüri Talvet

Xosé María Álvarez Cáccamo

UINUNUD MAJA

Kodune kivi uinus, jäi vööraks,
nappis tarmu, et tagasi kutsuda pagejaid.

Ao aegu

nutriate nuuks neid küll hõikas.

Meri tõi endeid, arhivoldi tüütuid kujundeid,
kogu rahvas liivale istus, viibivaid laevu oodates.

Nõnda kurvalt, nagu ta saarte udust ilmunud oligi,
manas kõikide ema klaverist välja linnusulgi,
et lapsed leivaotsakseist üles leiaksid aalefi kristalli
või imeasja, mis kõiki värve, koguni valget, tagasi heidab.

Kõikide isa ütles Lähen üles pööningule, ja temaga ühes
kulges haiglane pimikuvalgus, mis põletas ta sõrmi.
Üleval võttis ta kaane tähtede läätselt ja lahkus aeglaselt.

Päikese loojudes pööningult naasis
vaid surnud isa hingus, idatuul,
mis sakutas niudeid, raputas tasse kummutis
ja pildus maa peale valesid lapsi.

Inimesed tulid koju, mis oli kui kaev,
ja uinused, kuni unustusest hinge heitsid.
Rõdu taga, väljas, laius põld külvatud ankrutega

(Kogust *Praia das furnas*, 1983)

*

Kui saabub september, asutame oma elu laineile. Triivime ajas valge koopa poole. Uurdume sulneimasse liivarahusse all.

Septembrilainetes, metsiku ratsu turjal, traavime kire eeslinna, oleme ülemlaulu juur, arutuse aje.

Mõnikord aga variseb me peale öine reetmine ja jääme valvele, otsekui sinise spiraali ülivilkad rakud. Hämmingu ohvreina üritame karjuda, ent suus kerkib roheline vesi ja nahal surma lähedus.

Viimase tõusuga jõuab kohale enne: võõraimatelt saartelt saabub laine ära su viib vaikuse kotta.

(Kogust *Calendario perpetuo*, 1997)

Chus Pato

*

Unenägu
tööstusmaastik
saatürid
karjapiigad.
Sangarlus ja himurus
Marcelle

Vili mida hoiab Persephone on põrgu
kujutus põrgust seisnebki selles et tajuda
seda viis korda järjest

iga üksiku meelega
viis korda
näha hõõguvaid kehi
viis korda
kuulda piinas hingede kaebeid
viis korda
nuhutada taarna kloaaki

viis korda
maitsta pisarate kibedust

Müüt muundub
toodab jäänuseid

ära end aga jumalaga segi aja

Byroni kardia

Ritsose värsid

see äratus kui taipasin et pimedus
ongi ainus võimalus

(Kogust *Heloísa*, 1994)

*

Küsin endalt, kas sesse lausesse mahuvad ära kõik vaba linna Pariisi jugapuud, kõik minu mõlgutused keelest — sõna, mis sulle Keele hoone, on seesama, mis avaneb tuule valdusse —, niisiis polnud võimalik ületada mitte ainult üks, vaid kaks, kolm, lõpmatu hulk vikerkaari, iga portikus, vili; igatsesin hääldada sulle: oonüks, öelda sulle, et Camille voolis *le vague*'i ja kolm pronkskujukest (me ei saa eales teada, kas vesi on viljakus, triiv). Riiuli ees nägin und prügikastidest, kuninga liibidost või pigem liibido puudumisest kuningas; iha täielikust äraolekust kireta kunstis, mis allub vaid rehkendusele ja rehkenduse esteetikale, millest piisab ometi ameti peajoonte visanduseks. Vesi otsekui arhitektuur tsivilisatsioonide peavarjuks, mu öde! Paabel on aeg ja Aphrodite. Ihkasin sõnade Gangest, ja kui kohutav on pats, mille ainsaks käepidemeks on mu käsi ja märgiks tuul! see on justkui ärgata unenäost, ihust, sõnadest

(Kogust *m-Talá'*, 2000)

Emma Couceiro

*

Kutsu mind väikeseks tüdrukuks
silmad pärani õhinast või alkoholist
silmad pärani minevikust
ja emadest ja kiskjatest
kes tulevad tagasi mind purema
nüüd kus ma enam polegi väike ega
hoia süles maailma.

See maailm
kadus tollest mis praegu variseb rusuks,
mis siis et võid värvida mu toa taevaks
sest see on kurb
mis siis et võid kutsuda mind väikeseks tüdrukuks,

väike tüdruk, meie lugu
kulgeb eemale verest ja matkib elusid
mis sul pelgalt on peas.
Väike tüdruk, igatsetud hää
mida ootad.

Ei.

Lukustajad tulevad sulle järele,
hämar keha,
eemalolev keha kes sa laiened
ja lihtsalt
oled.

(Kogust *Humidosas*, 1997)

*

Me elame valede majas.
Oleme kaltsud ta topiskõhus,
akrobaadid
kes harjutavad tuleviku silmamoondust.

Ta hingab sisse ja avardab tunneleid,
rütmitist vanglat, mille seinu ja uksi läbistada
on niisama valus kui vaikuseks üksildunud suid.

Jalutame ringi pidžaamas
tehes lakkamatult märkmeid
käed hääletu tindiga

koos.

*

Ikka veel usun hüljatud jaamu
mida sa tundsid kodu taga.
Õhtuid kui hirmust kaevasid maasse kõik
mis sul oli.

Leidus kleite mida ta hoidis üha ehk armastusest
millegi vastu millest sa ei rääkinud eal.

Ja ma tean, et sõjas ja kodus
purskus kõik välja just sama jõuga
millega rebisid katki õmblused et mitte lämbuda.

Su ihu aga ei hinga veel selle jõuga,
sa ei oska kujutleda kuis laulab kuis lauldakse sees
ja mis on kummalist selle ilmumises.

Küllap on astmast pimedaks jäänud su suu
ja sisemus
või ei tunne soonte täpset rada
veri mida on vaja et mitte ajalooks saada.

Ja nad võrsuvad märjas
et ta kannaks seda sees
et ta mõistaks tühermaad sees nagu mõistab elu,
usun ju ikka veel neid kes itkusid teispool saaki
hirmust kaevates maasse ja armu kõik
mis neil oli.

(Kogust *As entrañas horas*, 1998)

ŠAHH. MATT

X. Luis Méndez Ferrín

Tõlkinud Jüri Talvet

Oli tuhande kaheksasaja neljakümnes aasta ja Ourense oli mähkunud uttu. Nägu varjunud avaralt kaarduva kübarserva taha, juhtis härrasmees oma normanni hobuse Barreira juurde. Burga jalamil, kust kostis purjus kerjuste valju suminat, segunes vine linna sooniv-vaatja möögimisega. Millegi iidse lõhn ja koguni sisemus tungis varjatud näoga härrasmehe ajju, andes talle märku sellest, et ta oli sisenenud Ourense õhe. Kalgilt libisedes löid hoburauad vastu tänava munakive. Gaasilaternad näitasid teed Põhiseaduse väljakule. Kõle, külm, ebasõbralik tee. Keegi sant sibas sammaskäigu all, küllap Astorga mantlitükk üll, ja puukingad kiskusid sellest romantilisest mahajäetusest välja koguni mingi rõõmukübeme. Varjatud näoga härrasmees ratsutas väljakule, mida valgustasid pealatern ja sõbralikud punased tulukesed nurkadel, ja peatas korraks hobuse. Ta pööras oma hämara pilgu Espolóni poole. Viiest aknast paistis tuli, lastes aimata sooja külluslikku interjööri. See oli klubi. Ratsanik tuli sadulast maha ja talutas hobuse Santa María a Madre astangute jalamile. Mustad kivimürakad, mille keskel tõsiselt-kahvatult valendas mõni marmorrahn, varitsesid ta lauba kohal. Naerurõkatusi ja viulimängu kostis ta kõrvu. Ta sidus ratsmed raudtulba külge ja astus enesekindlalt, raskete kontsalööki-de kajades mööda inimtühja koridori ja siis põlise häärberi trepist üles. Seejärel andis klaasuks järele mantlivoltidest ilmuva käe tahtejõulisele survele ja härrasmees libises punaste põrandavaipadega eeskotta. Naer, kandelaabrite valgus, muusika ümbritsesid teda oma sulnidusega. Ta laskis käel

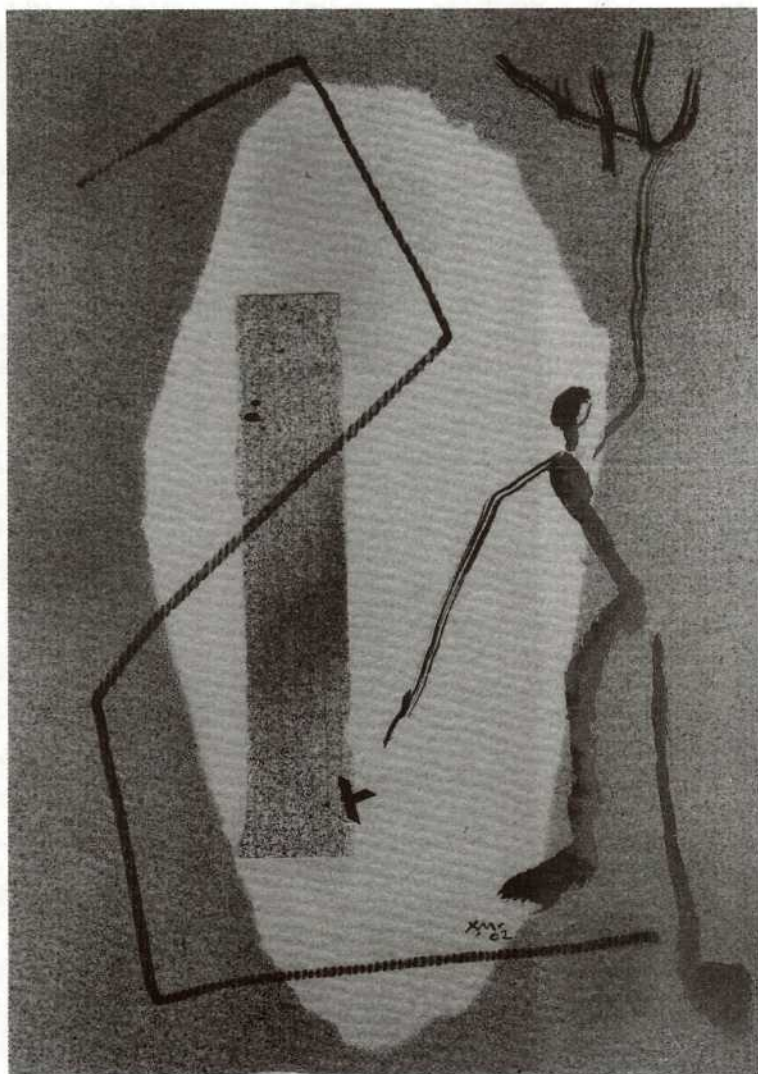
Kogust *Crónica de nós*, 1980.

hajameelselt käia üle käharate juuste, kohendas masinlikult sinise fraki hõlmu, jättis mornide teenrite kätte mantli ja kübara ning heitis kõrvalpilgu Karl V aegsete kornukoopiatega kroonitud suures peegliplaadis tolele, kes viivu eest oli olnud varjatud näoga härrasmees. Vaid silmapilgu, et leida kinnitust salaja, ükskõikse jahedusega imeteldud iseendale. Kõik temas ilmutas ühtviisi sitkust — räsitud ja sünge ainitine silmavaade suurte lillakate sõõride keskel, napp sõjakas lõug, kummis laup, valge sall, mis, mitu tiiru ümber kaela, tegi selle sarnaseks kasetüvega; suu vaevumärgatav põgus-ahas jälg; jässakad jalad Chantilly stiilis allpool põlve ära pööratud heleda servaga säärsaabastes, helehallid reisipüksid. Härrasmees astus klubi nooblisse salongi ja seisatas hetke uktsel, käsi puusas, kogu keharaskust ühele jalale langeda lastes. Ulaanide tants tuhande küünla pimestavas valguses pakkus ta pilgule vaatepildi neidude valendavast siidist, kontrastiks noorhärrede trimmis frakkide ja sõjaväevormide toretsev kirevus. Poosi muutmata naelutas härrasmees loiu pilgu põlvpükstes ja pannaldatud kingades vanale klubipresidentile, kes kaine kummardusega teda tervitas ja esitles talle kolonel Carrascot, kohunik Ugartet, kanoonik Bedoyat, Casardomato, As Eiroási ja A Penalba noorisandaid. Härrasmees surus neil kõvasti kätt, tabades neist mõneski ärasegamatult vabamüürlikke leppemärke. Kui orkester tegi algust lõbusa kotiljoniga, siirdus härrasmeeste rühm peosaalist lugemistuppa. Nahast ja pärgamendist pruunjad ja kollakad raamatuseljad ulatusid laeni ning kamina kõrval seisis korratuses nuppudega malelaud. Mööda tuba kõndis edasi-tagasi väike piinlev-närviline Sandro Fioravanti, kes silmapilk end esitles härrasmehele. End mõlemale põsele suudelda lastes manas too näole mõistatusliku naeratuse. Toanurga poolhämärukest ilmus Carlota, Carlota Fioravanti musta loori mähitud kooskõlaline mass, briljantidest süda dekoltee marmoril. Granaatpunases poolkindas käe kohale kummardudes pomises härrasmees komplimendi ja ühendas oma huulte tule kuuma lumega, mis pakkus end talle igas valge kulla ja haruldaste värvitute kalliskividega ehitud sõrmes. Kohalolijad istusid kamina ümber paiknevaatele diivanitele, toolidele ja vaibaga kaetud taburettidele. Laideti sigarid Carlota loal, kes jäi seisma, pilk ekslemas *Kriitilise*

teatri* pikas rivis, tundes küllap igatsust *Entsüklopeedia* või krahv Buffoni *Loodusloo* järele. Hetke silmitses härrasmees kutselise maletaja lõokesenägu, teenistusvalmis pilku ja varmalt appi võetud naeratust, opaalidega ja suurte kiriklike ehetega kaetud vilkaid käsi. Ilme täis jõudu, osutas härrasmees toolile malelaua taga. Oli viiv vaikust. Kui maletajad olid istet võtnud ja nupud olid valmis, polnud kuulda muid hääli peale põlevate vahaküünalde särina, kamina kõhu summutatud hingamise ja mõne kohalviibiva härra ohete. Mäng algas. Härrasmees kiskus end lahti kõigest ümbritsevast, ja sedasama tegi Sandro Fioravanti. Too mängis valgetega ja tegi avapanuse keskvälja gambiidile. Ajud leegitsesid nagu tõrvikud pimedas öös. Sandro Fioravantil mõlkus peas täiuslike võimalustega süsteem. Tema endassesulgunud mäng sisaldas piiratud elemente ja allus haaratavale korrale. Selle liikumatu struktuur oli harmooniline, jäine, geomeetiline. See ilmutas Port-Royali kasuistliku moraali erudeeritud-eputatavat ilu ja Raxoi krohvitud kabeli kägistavat matemaatikat. See tahtis olla lahenduste meetod, seesama, millele rajanuksid oma mängu häärberite, losside ja klubide öös rahutusest ja tulevikuihast tukslevad Feijóo või Voltaire. Teispool lauda toetas meie härrasmees küünarnuki inglise stiilis puutooli käsitoele ja surus põse peopesa õnarusse. Ta valis malelual hulljulge, metsiku arengu. Ta silmad punetasid ja ta õhukesed huuled olid pisut paokvil. Oma käikudes välkkiire nagu piitsahoop, kasutas ta Fioravanti pikki mõtlemispause selleks, et naelutada oma silmad Carlota põlevasse pilku. Vaikuses armastasid nad teineteist. Härrasmees tundis kubemes hullusehoogu ja iha valgus laiali mööda ta sooni. Lummatuna mängis ta nagu ei iial varem. See oli enesetapjalik, näitlejalik, liigestest lahti mäng, mille iga ootamatu käik pani publiku võpatama. Carlota teadis, missugused kiremärgid olid talle määratud mustade malendite valulikus pööristormis, ja võttis läkitusi vastu, surudes higistavate käte vahele Manchesteri pikka ja valget, tikitud taskurätti. Hirmunult üritas ta paaril korral ruumist lahkuda, igatsedes otsida ballisaalist limonaadi. Härrasmehe pilk naelutas ta vagurana oma kohale. Esmakordselt pärast pikki aastaid harjutamist tajus härrasmees malenup-

*Erudiidi ja munga Benito Jerónimo Feijóo (1676–1764) entsüklopeediline teos *Teatro crítico universal*. Tlk.

pe uutena, vastsetena. Enam ei olnud neil seda kängitsetud väärtust, mille talle olid püüdnud sada varasemat meistrit. Imeline värin kõrvetas ta selga. Isegi teadmata, kuidas, ütlesid kohutavad valgustushetked talle ette nupu ohverdamise taktikalistel kaalutlustel, mille tähendust ta alles hiljem adus. Härrasmehe käed liikusid võimukalt nagu püstolilaskjal. Vastuseks Fioravanti etturirünnakule laskis härrasmees ükskõikse naeratuse saatel surmaroaks saada oma nappudel, et seejärel läbi müüri purustatud fassaadi välja saata võidukas sõjasalk. Korraks paistis, et Fioravanti saab taas tüüri enda kätte ning härrasmees ootas külmavereliselt saatusliku šahhi ja matti. Pilg Carlotale, nägemus tolle hunnitutest silmadest, mida varjas ehmunud käsi, aitas tal saada lahing taas oma kontrolli alla ning kirglikus hullusepalangus kihutas ta oma malendeid takka võiduka lõpuni. Kui Fioravanti oli alla andnud, ajas härrasmees end püsti, samal ajal oksamustriga vesti taskust sigarit õngitsedes. Tal polnud mahti seda läita, sest armetu-lärmaka kiljatuse saatel sööstis Carlota ta embusse, surus oma palavikulised huuled ta näole. Härrasmees silitas kreppi naise võrratul pihal. Kүүnlad paisutasid oma hiilgust ja pimestasid kohalolijaid. Ilmes õudus, kergitas don José María Bedoya vaimulikurüü varruka silme ette. Casardomayo noorisand tõi kuuldavale deemonliku naerulagina. Ülejäänud olid vakka, seadusekuulekaid päid peita püüdes. Püsti tõustes lõi Fioravanti tooli ümber. Suudlus oli pikk ja kätkes endas kogu kättesaadamatuse palaviku, ihaluse, mis otsekui sugukihus metsik jumalus oli partiid juhtinud. Pisarad voolasid mööda Sandro Fioravanti põski. Ta ei sõandanud kohalt liikuda, kuni härrasmees vabastas end Carlota embusest ja, naine käevangus, suundus kontsalöökide kajades peesaali. Dändid, ohvitserid ja noored neiud andsid neile teed. Ise seda märkamata oli vastne armastajapaar jõudnud eeskotta. Härrasmees sai tagasi oma kübara, kohendas kindaid, laskis sissepääsu karmiinpunasel jalapingil kannused saabaste külge kinnitada. Ta süütas rahulikult sigari, võttis Carlotal õlgade ümbert kinni, teda avara mantliga varjates. Nad astusid koos Ourense uttu, külma. Hobusel liibusid nad tihedasti teineteise vastu. Just siis, kui armastajad möödusid Fonte do Reist ja Reza tee vanast kõrtsist, tühjendas Fioravanti klubi käimlas Lefauchaux' püstolist tinalaengu oma ajudesse.

XULIO MASIDE

KUNSTI TRAGÖÖDIA JA TEADUSE VÕIDUKÄIK

Denis Trapido

Ajaloo järgsel perioodil pole ei kunsti ega filosoofiat, on üksnes igavene hoolekandmine inimajaloo muuseumi eest.

Francis Fukuyama, Kas ajaloo lõpp?

1. PROBLEEM

“Meie aega iseloomustavad seninähtamatud saavutused teaduse ja tehnoloogia vallas.”

See tõdemus on olnud iseenesestmõistetav alates tööstusrevolutsioonist või vähemalt alates Louis Pasteuri ajastust. Iga 20. sajandi aastakümnega on see muutunud üha triviaalsemaks — ning ka tõsemaks. Siiski pole triviaalsused alati täiesti kasutatud. Näiteks võib kõneleja alustada esinemist sellise üldtunnustatud tõe kuulutamise, eriti kui tal on alust karta, et auditoorium ei tarvitse kõiki tema seisukohti vastu võtta. “Tee nii, et sinu oponent oleks sunnitud kohe alguses sinuga kas või milleski nõustuma” — nõnda kõlab mõnede veenmispühholoogide soovitus.

Kujutagem nüüd ette, et sama oraator alustab kõnet järgmiste sõnadega:

“Me elame kunsti enneolematu õitsengu ajastul. Iga kümnend toob endaga kaasa uue geniaalsete kunstiinimeste plejaadi, kelle saavutused ületavad suuresti eelkäijate omi. Pole mingit kahtlust, et Shakespeare'i, Mozarti ega Leonardo da Vinci nimi ei kao kunagi kunstiajaloo tudengite programmist, kuid kindel on ka see, et saja aasta pärast ei peeta nende töid enam inimvaimu kõrgeimateks saavutusteks. Selle tiitliga pürgavad tulevased põlvkonnad 20. sajandi keskel, tänapäeval ning tulevikus loodavaid meistriteoseid.”

Millist reaktsiooni peaks see esineja kuulajailt ootama? Skepsist? Hämmastust? Naeratust? Või koguni kahtlust, et neid lihtsalt lollitatakse? Igal juhul võib kindel olla, et suur osa haritud auditooriumist leiab, et need sõnad kirjeldavad olukorda vägagi ebaadekvaatselt, ning vaevalt peab keegi neid iseenesestmõistetavaks.

Need kujuteldava auditooriumi kaks reaktsiooni toovadki esile siinse käsitluse põhiprobleemi. See asub kahe nähtuse vahel. Ühelt poolt oleme tunnistajaks teaduse ja tehnoloogia¹ hämmastavatele edusammudele, mis tuginevad varasematele saavutustele, kuid ületavad neid; teiselt poolt arvab enamik inimesi, et mineviku suurte kunstnike tööd on seni jäänud ületamata, paljud nendest koguni aastasadade vältel. Mida hiljem on kunstiinimene sündinud, seda väiksem šanss tundub tal olevat suurte eelkäijate taustal silma paista. Samad isikud on püsinud "läbi aegade suurima" vene poeedi või "kõige kuulsama" inglise näitekirjaniku troonil nii pikka aega, et sellel, kes julgeb nendele väljakutse esitada, ei tohiks olla kuigi palju lootust.

Mis on selle kunsti ja teaduse arenguteede üha laieneva lõhe põhjused ning varjatud mehhanismid? See küsimus kasvab välja eelnevast arutluskäigust ja sellele vastata on minu töö peamine ülesanne. Oma vastuseid ja järeldusi illustreerin konkreetse näitega, vaadeldes vene abstraktsionisti Kazimir Malevitši loomingut ja teoreetilist kontseptsiooni eelneva analüüsi põhjal.

Lisaks pöoran tähelepanu veel ühele kõrvalprobleemile. Teadus ja kunst on võrdlemisi pikkade traditsioonidega tegevusalad. Millisena aga võiks ette kujutada ühe palju noorema akadeemilise sfääri, nimelt sotsiaalteaduse tulevikku, kui lähtuda meie järeldustest teaduse ja kunsti kohta? Mida võiks sotsiaalteadlane, kes vähemalt Eestis on saanud enamasti *kunstibakalaureuse* kraadi (*baccalaureus artium*), oodata oma distsipliini edasiselt arengult? Töö lõpuosas üritan ma visandada võimalikku vastust ka nendele küsimustele.

¹"Teaduse" mõiste viitab allpool loodus- ehk täppisteadustele ning tehnoloogiale. Mõistet "kunst" on kasutatud erilise rõhuga kujutataval kunstil, filmikunstil, muusikal ja kirjandusel.

2. LÄHENEMINE PROBLEEMILE

2.1. Heuristilise ruumi mudel

Heuristilist tegevust võib defineerida kui “sellist inimmõtlemise liiki, mis loob *uue* tegevusjuhendi (s.t algoritmi) või avastab *seni tundmata* seaduspärasused inimest ümbritsevas objekti-des” (Puškin 1967: 6; kursiiv ja seletus sulgudes on lisatud). See määratlus jätab kahe silma vahele heuristilise tegevuse võimaluse kunstivallas ning piirab seda vaid teaduse valdkonnaga. Siinkohal tuleb see silmatorkav puudus kõrvaldada ning öelda, et loomingulist protsessi, mille tulemusena valmib unikaalne kunstiteos, tuleks samuti pidada üheks heuristilise tegevuse vormiks.

On olemas üks väärtuse kriteerium, mis on ühine kõikide inimese töö tulemustele, sõltumata sellest, kas tegemist on tööstustöölise, firmajuhi, käsitöölise, teadlase või kunstnikuga. Selleks kriteeriumiks on kasulikkus ehk teiste inimeste subjektiivse heaolu suurendamise võime. Võib väita, et *kasulik olemine on piisav eeltingimus, et olla väärtuslik*.² Samas on olemas ka teine väärtuse kriteerium, mis kehtib vaid teadlase ja kunstniku töö produkti puhul: selleks et olla väärtuslik, peab see olema ka **unikaalne** ehk **ainulaadne**. Tõepoolest, teaduslikul “avastusel” või muusikateosel puudub igasugune väärtus juhul, kui see täpselt või peaaegu täpselt kordab juba olemasolevat tööd. Seega jõuame järeldusele, et *kunstilise või teadusliku toote ainulaadsus on vajalik, kuid eba-piisav eeltingimus selleks, et see oleks väärtuslik*. Selline toode ei saagi olla kasulik ega järelikult ka mitte oluline siis, kui ta pole ainulaadne.³

²Et vältida käsitluse liigset komplitseerimist, jätan ma siinkohal vahele arutluse selle üle, kellele nimelt — kas laiadele massidele, intellektuaalidele, ekspertidele vms — peaksid inimtöö viljad olema kasulikud (lihtsamalt öeldes — meeldima), et nad oleks samas ka väärtuslikud. See küsimus väärib eraldi tähelepanu.

³On võimalik õigusega väita, et näiteks originaalmaali täpsel koopial on nullist erinev positiivne väärtus, ning selle järele võib olla ka nõudlus. Sellegipoolest tuleb seda koopiat käsitada kui tööstuse või käsitöö toodet ja mitte kui kunstitoodet — seda vähemalt käesoleva essee terminites.

Niisiis selleks, et me üldse saaksime teadus- või kunstitöö väärtuslikkusest rääkida, peab see töö olema unikaalne ja kasulik, s.t *heuristiliselt väärtuslik*. Et saaksime heuristilise väärtuse fenomeni analüüsida ja paremini mõista, koostagem järgmine lihtsustatud mudel.

Kujutagem ette, et üks luuletaja peab kirjutama võimalikult hea stroofi. Tema sõbral inseneril on omakorda ülesanne konstrueerida karusmarjade purustamise masin. Nagu näeme, tuleb mõlemal luua heuristiliselt väärtuslik toode. Kumbki peab eelkõige endale selgeks tegema kas siis luulesalmi või purustusmasina headuse kriteeriumid. Luuletaja mõtleb tõenäoliselt grammatikareeglitele ning otsustab, et tema loodavad värsid peaksid nendele vastama. Edasi võib ta tahta, et need oleksid teravmeelsed ning jääksid kergesti meelde, või pakkuda välja mingid muud headust väljendavad tunnused. Insener ilmselt võtab arvesse sellised parameetrid nagu kõrge tootlikkus, madal eksploateerimiskulu ning ohutusnõuded.

On selge, et madala kvaliteediga asju on alati kergem toota. Nii et kõige lihtsam asi, mida luuletaja võiks teha, on panna kirja suvaline tähtede kombinatsioon. Lihtsalt grammatiliselt õige luuletuse kirjutamine oleks samuti väga kerge, kuid see nõuaks juba mingitki vaimset pingutust ning keele sõnavara ja grammatika tundmist. Kui poet sooviks, et tema värss oleks veel ka mõtestatud, siis ta oleks juba sunnitud rakendama teadmisi oma ühiskonna lihtsamatest sotsiaalsetest konstruktsioonidest. Samas aga sellise värsi kirjutamine, mis oleks kaunilt riimitud ja mõtestatud, koosneks süntaktilises kooskõlas olevatest sõnadest ning pealegi muutuks laialt tuntuks, armastatuks ja sageli tsiteeritavaks paljude tulevaste põlvkondade poolt, oleks äärmiselt keeruline ülesanne. Võrdluseks: üks kõige lihtsamatest variantidest, millel insener võiks peatuda, on karusmarjade purustamine haamri abil, kuid kahtlemata poleks see ei tõhus ega ohutu. Väga efektiivse ja ohutu seadme konstrueerimine aga nõuaks temalt kindlasti suuri pingutusi.

Nagu näha, on probleemile ainulaadset lahendust kerge pakkuda. Kui ainulaadsus oleks ainus heuristilise väärtuse kriteerium, poleks selline nähtus nagu plagiaat meile tõenäoliselt tuntud. Plagiaadi mõiste on tekkinud tänu sellele, et lahendused peavad ole-

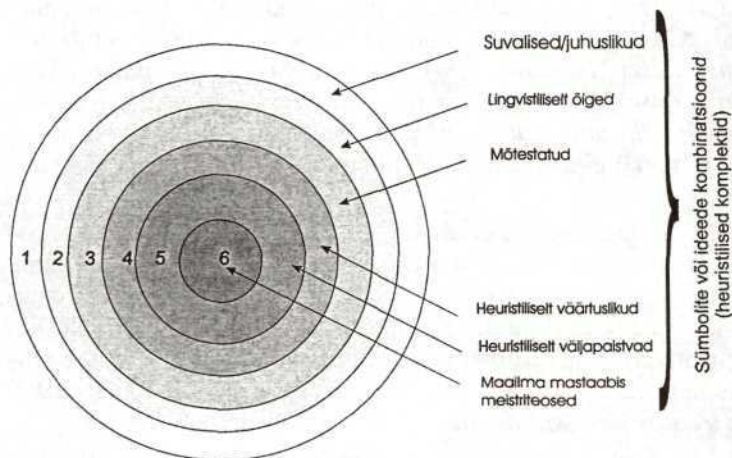
ma ka head, s.t kasulikud, ja just see on lahendaja ülesannet raskendav nõue.⁴ Oleme jõudnud olulisele järeldusele, et üksnes ainulaadseid lahendusi on palju ning need on käepärast, kuid ainulaadseid ja kasulikke (ning järelikult väärtuslikke) lahendusi on vähe ning nad on tõrksad. See seaduspära kehtib enamiku, kui mitte kõigi teaduslike, tehniliste ja kunstiliste ülesannete puhul.

Mingi probleemi või ülesande kõikvõimalike lahenduste kogum moodustab selle **heuristilise ruumi**. Heuristilisest ruumist saab rääkida väga spetsiifilises situatsioonis, nagu näiteks äsja kirjeldatud poeedi juhul. Kuid eksisteerib ka tõeliselt hiiglaslik, lõpmatuna tunduv **kunsti heuristiline ruum**, millele vastab olulise kunstiteose loomise ülesanne. Analoogselt on ettekujutatav ka *teaduse heuristiline ruum*.

Igasugune heuristiline ruum on organiseeritud hierarhiliselt vastavalt selles sisalduvate lahenduste heuristilisele väärtusele. Väärtuslikumatel lahendustel on sageli olemas teatud vähem väärtuslike lahenduste vormiomadused, kuid mitte vastupidi. Näiteks Beethoveni *Für Elise* on üksteisele järgnevate muusikahelide kombinatsioon, mis vastavad klassikalise harmoonia reeglitele, ning lisaks on tal ka kaunis viis. Samas suvaline helide kombinatsioon saaks vaevalt olla harmooniline, ning harmoonilisusest üksi ei piisa selleks, et muusikapalal oleks ka kaunis viis.

Heuristilise ruumi mudelit võib esitada kontsentriliste ringjoonte abil, kusjuures heuristiliselt vähemväärtuslike lahenduste kogumeid eraldavad suuremad ringjooned mahutavad endasse väiksemaid ringjooni, mis eraldavad enamväärtuslikke kogumeid. Sarnase heuristilise väärtusega lahendused, mis jäävad kahe ringjoone vahele, moodustavad selle, mida võib nimetada *heuristiliseks komplektiks*. Meie poeedi ja tema ülesande heuristilise ruumi mudelit (mis on tegelikult analoogne igasuguse kirjandusliku ülesande omaga) võib graafiliselt kujutada nii, nagu see on näidatud joonisel 1.

⁴Juhul kui mingi lahendus ei ole kasulik, siis on see tegelikult pseudolahendus, kuid käesolevas töös on seda mõistet kasutatud selleks, et viidata ükskõik millisele probleemilahendusele, mida teoreetiliselt võidakс välja pakkuda.

Joonis 1. Kirjandusliku töö heuristilise ruumi mudel.

Oluline on mõista, et mudeli esitamisel ei ole järgitud mastaa-pi. Vastasel juhul oleks iga väiksem ring vaid kaduvväike punkt suurema sees. (Kujutagem näiteks ette, kui palju rohkem on olemas lihtsalt häid raamatuid, võrreldes tõeliste meistriteostega.) Üks tähtis lisaaspekt, mida tuleb tähele panna, on see, et ainulaadsuse omadus on heuristilises ruumis ühtlaselt hajutatud, kuid kasulikkus kasvab keskpunktile lähenedes.

Heuristiliste komplektide eraldusjooned ei ole tegelikkuses nii selgelt määratletavad, kui joonisel paistab. On igati mõeldav ka selline heuristiline ruum, kus neid jooni ei saagi tõmmata, sest puuduvad kindlad heuristiliste lahenduste formaalsed omadused, mis võimaldaksid neid komplektidesse grupeerida. Sel juhul on tsentri suunas sujuvalt kasvav kasulikkus peamine parameeter, mis lahendusi eristab; siiski võib lahendusi tinglikult jagada komplektideks ka ainuüksi kasulikkuse alusel.

Suvaliste sümbolikombinatsioonide komplekt on hiigelsuur; selles sisalduvate lahenduste arv on väljendatav inimhõimusele raskesti tabatavate numbritega. Sellegipoolest tuleb mõista, et ükski heuristiline komplekt pole lõpmatult suur. Kirjanikul

on kasutada vaid piiratud arv sümboleid (tähti) ning ka mõistete arv, mida ta saab nende sümboolitega tähistada, on lõplik; sama peab paika igasuguse loova inimese, kaasa arvatud teadlase puhul. Enamgi veel, kahes keskmises komplektis (vt joonis 1) sisalduvate kombinatsioonide arv on — jäädes küllaltki suureks — siiski alati väljendatav igati mõistuspäraste suurustega.

See tähelepanek, et näiteks maalikunstnikul on valida suurem arv sümboleid, kui neid on luuletaja käsutuses (viimasel on õigupoolest "ainult" 32 tähte, inglise keele puhul veelgi vähem), ei tohiks automaatselt viia väiteni, et esimese heuristiline ruum on avaram, sest loominguprotsessis osalevad tegelikult mõisted ja ideed, mitte aga sümboolid. Albert Einstein on tunnistanud oma raamatus *Füüsika ja reaalsus*, et temas "ei ärata mingit kahtlust", et sümboolid (sõnad) ei ole meie mõtlemisprotsessi kaasa haaratud (vt Puškin 1967: 11). Seega oleks ideede kombinatsioonidel, mitte sümboolitel põhinev heuristilise ruumi mudel tegelikult adekvaatsem, seda vaatamata tõsiasjale, et sümboolid ja ideed on omavahel väga tihedalt seotud. Olen valinud siiski sümboolilise mudeli, sest see tundub kergemini mõistetav ning selle varal on hõlpsam esitada heuristilise ruumi lõplikkuse ideed.

Ma näen ette kriitikat selle idee puhul ning tunnistan, et *jääkus* võiks siin ehk olla kohasem termin kui *lõplikkus*. Õelda, et heuristiline ruum on jääk, kuid mitte lõplik, tähendaks seda, et inimesel jääb ruumi jäigale struktuurile vaatamata võimalus selle väärtuslikke osi teadlikult laiendada (näiteks leiutades uusi sümboleid ning mõisteid). Ma ei näe siinkohal võimalust ratsionaalselt otsustada ühegi termini kasuks nendest kahest ning mõningase ettevaatusega jään ma lõplikkuse mõiste juurde. Hiljem tekib meil võimalus veenduda, et heuristilisele ruumile on omane laienemisvõime, seega see pole lõplik *sensu stricto*. Kuid me näeme ka seda, et ikkagi on see piisavalt jääk, et loomingulist protsessi üha märgatavamalt takistada, ning kunsti puhul on kesksed heuristilised komplektid peaaegu täielikult mitteelastsed. Suurel määral võib seda seletada tõsiasjaga, et loovate inimeste eri põlvkonnad on sunnitud pöörduma oma töös ühtede ja samade "igaveste" motiivide poole. Ühel kunsti heuristilise ruumi laiendamise mehhanismil (mis töötab ka sotsiaalteaduse puhul) peatume selle töö 5. osas. Samas vaatleme ka igaveste motiivide mõistet.

Äsjaesitatud heuristilise ruumi mudelile võib õigusega ette heita, et selle puhul on tegelikult tegemist heuristilise tasapinna ja mitte ruumiga. Miks seni on räägitud just ruumist ja mitte tasapinnast, see saab selgeks siis, kui jõuame teaduse ja kunsti võrdleva analüüsini heuristilise ruumi terminites. (Selleks et vältida üleliigset komplitseerimist, jään ma kõikjal töös heuristilise *ruumi* termini juurde, kuigi me hiljem näeme, et kunsti puhul oleks õigem rääkida "tasapinnast").

Nüüd aga võtame kasutusele täiendava ja hädavajaliku teoreetilise analüüsiinstrumendi, mille pakub saksa sotsioloogia ja kultuurifilosoofia klassik Georg Simmel.

2.2. Kultuuri tragöödia

2.2.1. Georg Simmeli käsitlus traagilisest konfliktist elu ja kultuuri vahel

Simmel on veendunud, et inimene ise on ainsaks inimloome allikaks. Just tema mõtted, tema tähelepanekud, tema tunded ning emotsioonid on see, mis leiab loomingus väljendust. Sellega ei väida Simmel mingil juhul seda, et looja ei saa mitte mingisuguseid väliseid stiimuleid, et ta ei kasuta oma töös mingeid materjale, mis on tema suhtes välised. Kahtlemata ta teeb seda, kuid looming on siiski üksnes *tema* tahte, *tema* ideede ja *tema* vitaalsuse manifestatsiooniks.

Loomingulise protsessi tulemus on seevastu inimeseväline. See eksisteerib oma autorist täiesti sõltumatult ning on enamasti kehastatud mingisuguses materiaalses objektis.

Seega loominguline tegevus taastoodab ikka ja jälle subjektiivse ning objektiivse dihhotoomiat. Looja satub silmitsi oma teosega, elu seisab silmitsi inimese enda loodud objektidega. Oles sellise pildi meie ette maalinud, jätkab Simmel väitega, et elu ja materiaalne kultuur on paratamatult omavahel konfliktis:

Silmitsi vubiseva, rahutu, millekski lõpmatuks areneva eluga, mis on andunud mingisugusele hingelisele loomingule, seisab selle rangelt määratletud ja ideaalselt vankumatu produkt, mis kätkeb en-

das vitaalsuse piiramisele ja koguni halvamisele suunatud kohutavat vastasjõudu (Simmel 1996a: 450–451).

Siinkohal on Simmeli arvates tegemist loova indiviidi ja pidevalt kasvava kultuuriobjektide hulga üha teravneva vastasseisuga. Tänapäeval on see arenenud nähtuseks, mida ta nimetab **kultuuri tragöödiaks**. Kultuuri tragöödia väljendub järgmises: kuigi elu ja elutud vormid on teineteisega lepitamatus vastuolus, elul ei ole muud võimalust ennast väljendada ja jäädvustada kui uusi vorme luues. Elu on määratud tootma ikka ja jälle uusi vorme ning juba järgmisel sammul astuma nendega konflikti.

Kultuuri tragöödia ei väljendu üksnes selles, et elu on pärssitud kultuuriproduktidega ülekoormatud maailmas. Mis on veelgi tähelepanuväärsem, oma loojatest võõrandunud kultuuriliste objektide müriaadid kipuvad kurnama neid ilmale toonud loomingulist energiat ning nüristama publiku kunstilist vastuvõtlikkust. “Tih-tipeale näeb see välja nii, nagu *hinge loominguline liikuvus leiaks surma oma enese sünnitise käe läbi*” (samas, lk 451; kursiiv on lisatud).

Nõnda annab sedasama Simmeli ideed edasi Lewis Coser:

[Simmeli järgi] on kultuuriline universum loodud inimese poolt, sellegipoolest tajub seda iga indiviid maailmana, mida ta ise pole loonud. Seega progress objektiivsete kultuuriproduktide arenguteel viib loovate indiviidide üha kasvavale [seesmisele] vaesumisele. Objektiivse kultuuri tootjad ja tarbijad kalduvad taandarengule oma individuaalsete võimete osas (Coser 1977: 192).

Simmel tuletab oma kultuurianalüüsist üsnagi murettekita-va sotsiaalse prognoosi. Nii nagu Max Weberi, ennustab ta ““tuleviku puuri” (kui kasutada Weberi terminit), milles indi-vidiidid on oma sotsiaalsetesse funktsioonidesse sisse külmunud ning inimhinge atroofia saab maailma objektiivse täiuslikkuse hinnaks” (samas, lk 193).

2.2.2. Kultuuri tragöödia tekkemehhanismid

Simmel seletab kultuuri tragöödia olemust selgelt ning üksikasjalikult. Ometi aga ei näi tema käsitus olevat ühtviisi põhjalik

tragöödia tekkemehhanismide valgustamisel ning vastamisel küsimusele, miks ometi peaks eksisteerima lahendamatu konflikt looja ja tema teoste vahel. Ta annab küll vihjeid selle kohta oma esseedes "Kultuuri mõiste ja tragöödia" ning "Kultuuri kriis", kuid tema seisukohad vajavad täiendust ja edasiarendamist. Järgnev kultuuri tragöödia tekkemehhanismide loetelu ei taotle ammen-davust, kuid loodetavasti siiski annab ülevaate probleemist.

I. Inimintellekti piiratud võime haarata kunstiobjekte. Iga päev on kunstiobjektide maailm veelgi rohkem täiskuhjatud, kui ta oli päev varem. Samas indiviidi võime neid objekte tarbida — s.t kohata, mõista ning oma vaimesse struktuuri inkorporeerida — on võrdlemisi piiratud. See on üks kultuuri traagilistest toimetehhanismidest, mille Simmel on selgelt esile toonud. Sellises olukorras ei näe ta "põhimõtteliselt mingit võimalust ära hoida seosetuse ning samas ka rahulolematuse ja küllastustunde teket" (Simmel 1996b: 492).

Selline seletus on aga üsna kaitsetu kriitika vastu. On võimalik väita, et kultuuriliste objektide arvu kasv vaid suurendab indiviidi valikuvabadust ning et soov hõlmata kogu kultuuriline universum pole inimintellektile omane. Sellele kriitikale võib omakorda esitada vastuväiteid ning kokkuvõttes jõutakse tõenäoliselt välja tänapäevase debati juurde selle üle, kas üha kasvav infovoog on inimesele hea või vastupidi, tekitab vaid segadust ning abitustunnet.

II. Heuristilise ruumi täiskuhjatus. Teine ning väga oluline kultuuri tragöödia tekkeviis on otseselt tuletatav heuristilise ruumi struktuurist. Kultuuriobjektide pidevalt kasvavast hulgast rääkides viitab Simmel tegelikult *heuristilise ruumi üha enam tunda andvale täiskuhjatus*ele. Heuristiline ruum on aga, nagu juba nentisime, lõplik või vähemalt jäik, ning järelikult on selle võime mahutada kultuurilisi objekte piiratud. Uued loovate inimeste põlvkonnad astuvad heuristilisse ruumi ülesannetega, mis on nende minevikukollegide omadega sarnased. Samas ei leia nad seda ruumi eest tühjana, nagu see oli tühi esimese eelajaloolise kunstniku jaoks, kes püüdis jäädvustada oma jahimuljeid koopa-seinale. *Nad peavad leidma heuristiliselt väärtuslikke lahendusi piiratud ruumis, laskmata sealjuures neil lahendustel kattuda juba olemasolevate töödega.*

Vaadelgem järgmist näidet. Kirjutada eepiline romaan Venemaa 19. sajandi alguse aadlkonnnast, pöörates erilist tähelepanu Napoleoni sõjaretkedega seotud sündmustele, võiks olla suurepärase idee noore ja andeka vene kirjaniku jaoks. Kuid vaatamata kõikidele tema pingutustele on võimalus, et tema teos suudab välja tulla Lev Tolstoi *Sõja ja rahu* varjust, siiski kaduvväike. Vähesel sellest, tõenäoliselt takerdub ta sellesama *Sõja ja rahu* otsa ka siis, kui otsustab kirjutada "lihtsalt" ühe suure romaani vene aadlkonnnast, või "lihtsalt" kirjanduslikult uurida vene naise omapära, või koguni "lihtsalt" luua üks arvestatav venekeelne eepiline romaan.

Nii kirjeldab noor biograaf oma analoogset probleemi ühes André Maurois' lühijutustuses: "Mu unistuseks on kirjutada raamat Byronist, kuid temast on juba nii palju kirjutatud. . . [---] Ma sooviksin avastada kas või mingisugused veel teadmata dokumendid, kuid ei suuda leida midagi" (Maurois 1991: 3).

Niisiis, hilisemad loovate inimeste (eriti kunstiinimeste) põlvkonnad peavad oma kutsumuse väljakutse vastu võtma koos võimete ja andega, mis on nende eelkäijate omaga võrreldav, kuid samas väiksemate šanssidega luua heuristiliselt väärtuslik teos. Ning selles traagilises situatsioonis ei tule süüdistada ei kedagi ega midagi muud kui elutute kultuuriliste objektide üha kasvavat arvu. Mõistagi ei tähenda "väiksemad šansid" seda, et neid poleks üldse olemas, kuid iga produktiivne pingutus kunsti vallas muudab hilisemad analoogsed pingutused veelgi raskemaks ja/või vähem väärtuslikuks. Me oleme lahendamatu seesmise konflikti tunnustajaks, mis vastab igati klassikalisele tragöödia definitsioonile.

III. Libainnovatsioonid.⁵ Nii mõnegi kunstiinimese jaoks osutub oma koha leidmine täiskuhjatud heuristilises ruumis ülejõukäivaks. See sunnib teda otsima igasuguseid trikke ja võtteid, et luua endale ruumi, ehk teisisõnu, et leida ainulaadseid ja kasulikke kunstilisi lahendusi. Sageli see tal pealtnäha justkui õnnestubki, kuid lähemal vaatlusel võib selguda, et väidetav innovatsioon on *täiesti kunstiväline*. Sel juhul on tulemuseks see, et ilmale on toodud üks täiendav kultuuriline objekt, ning seega on

⁵Alaosades III ja IV on käsitletud üksnes kunsti kui kultuuri osa. Teadus on vaatluse alt välja jäänud põhjustel, mida seletan allpool.

taastoodetud kultuuri konflikti, kuid väga vähe on korda saadetud kunsti enese vallas.

Nii on see erinevate tehniliste innovatsioonide puhul. Video- ja arvutitehnoloogia areng on võimaldanud tohutu hulga uute kultuuriliste vormide loomist — installatsioonid, videoklipid, ASCII-kunst jt, kuid iseenesest pole see lisanud mitte midagi nende kunstiliste tähenduste varamusse, mida need vormid võiksid väljendada. Suurejoonelised eriefektid tänapäeva Hollywoodi filmides (mis tunduvad sageli olevat peamised tõmbenumbrid publiku jaoks) on tehnoloogia, mitte kunsti arengu märgiks. On võimalik ette kujutada magedat ja mõttetut linasteost suurepärase eriefektidega, samuti suurepärast filmi, kus need efektid üldse puuduvad. Samas selline film, mis pöörab meie tähelepanu igavesele armastuse teemale ning käsitleb seda sügavalt, värskest ja siiralt, ei saa olla halb töö, *sest selle väärtuslik innovatsioon on tehtud kunsti enda valdkonnas.*

Seega oleme tunnistajaks protsessile, mille käigus kunsti tehnika, s.t praktilised oskused, tehnoloogiad ja seadmed kipuvad asendama kunsti ennast. Simmel ise on täheldanud seda kultuuri tragöödia tekkemehhanismi. Ta kirjutab:

Kooskõlas ainult enda seemise aineoloogikaga, tegeleb kunstitehnika üha uute peensuste kuhjamisega vanemate otsa, kusjuures need osutuvad vaid *iseenese*, mitte aga kunsti kultuurilise tähenduse edasiarendusteks (Simmel 1996a: 469; rõhutus originaalis).

Kahtlemata võivad nii mõnedki tehnilised innovatsioonid mõjuda kunsti kultuurilise tähenduse arengule ka positiivselt. Nii et kunsti tehnilise baasi paranemine iseenesest ei ole ega saagi olla probleemiks. Küll aga muutub see probleemiks siis, kui ta asendab seda kunsti esmatähtsat aspekti, mis on seotud tähenduste ja ideedega.

IV. Kunst kui kaup. Kunstist rääkides me eeldame, et see mõiste hõlmab autori ja tema publiku subjektiivseid tähendusi, mõtteid, ideid jms ning samuti ka kunstiobjekte. Siiski kunsti kitsam ning täpsem määratlus peaks defineerima seda mittemateriaalse fenomenina. (Termin "virtuaalne", nii nagu seda on kasutanud Anthony Giddens, näib olevat siinkohal isegi sobivam kui "mittemateriaalne". Tema jaoks "virtuaalne" tähendab

eksisteeriv “üksnes inimajus talletatud ideede või skeemide kujul” (Giddensi virtuaalsuse ideed tutvustab Sewell 1992: 6), kuid mitte asjade maailmas. Just sellises tähenduses kasutangi edaspidi terminit “virtuaalne”, lisades siiski “tundeid” Giddensi—Sewelli “skeemidele” ja “ideedele”). Selleks aluseks, mis lubab meil pida kunsti virtuaalset aspekti materiaalsest ülemaks, on ilmne tõsiasi, et viimane on vaid esimese väljendamise ja edasiandmise vahendiks. Teisisõnu, materiaalne kunst on virtuaalset kunsti kui lõppeedmärki teeniv vahend.

See mõte ei tohiks olla raskesti tabatav. Lihtsalt kivi vormimine inimkujuks või paberilehtede täitmine sõnadega ei saa olla tõsise kunstiinimese eesmärgiks. Tema eesmärk on kindlasti midagi muud, nimelt oma ideede ja tunnete edasiandmine (mis iganes need ka oleksid) ning mingisuguse reaktsiooni esilekutsumine publikus. Kunst on interpersonaalne protsess, mis kasutab objekte teabe edasiandmiseks. Oigupoolest, *kunst on üks iseäralik kommunikatsiooni vorm*.

Tänapäeva inimene saab aga pahatihti asjadest aru hoopis teisiti. Tema jaoks on kunstist tervikuna, s.t nii selle virtuaalsest kui ka materiaalsest elemendist, saanud selle sotsiaalselt tunnustatud ekvivalentide — kõige tüüpilisemalt raha — omandamise vahend. Sageli inimene ei väärtusta kunstitöodes mitte ideid, vaid rahalist sissetulekut, mida nad kas toovad või potentsiaalselt võiksid tuua. Kunsti mittemateriaalne aspekt justkui lahustub ja kaob materiaalses objektis, ning tekib uus nähtus, nimelt teatud turuväärtusega kaup. See metamorfoos näiliselt lahendab kultuuri konflikti, sest elimineerib selle osapooled, kuid see on analoogne patsiendi piinade leevendamisega tema tapmise abil. Sest kunstiteose pidamine pelgalt kaubaks tähendab kunsti keskse idee — kommunikatsiooni — eitamist ning on samaväärne kunsti ümberkujundamisega lihtsalt üheks täiendavaks majandusharuks.

Sellel protsessil on väga palju ühist armastuse laostumise-ga modernses ühiskonnas, mida on hiilgavalt kirjeldanud Erich Fromm (1957, eesti k vt Fromm 1989). Fromm väidab, et armastuse eesmärgiks on interpersonaalse vaimse kokkusulamise (*fusion*) saavutamine. Teisisõnu, armastus nagu ka kunst on virtuaalne interpersonaalne fenomen. Seetõttu ei saa seks (või ükskõik missugune muu armastuse mittevirtuaalne aspekt) olla eesmär-

giks iseeneses. See on vaid üks ning eraldi võetuna ebapiisav vahend kahe inimese kokkusulamise saavutamiseks. Tänapäeva inimene aga pole Frommi arvates piisavalt küps selleks, et kogeda armastust. Ta suhtub endasse ja oma partnerisse kui isikute turul koteeritavasse kaupa ning partneri keha on tema lõppeesmärgiks. Järelikult on ta võimeline saavutama rahuldust, kuid õnne ei suuda ta iial tundma õppida.

3. TEADUSE JA TEHNOLOOGIA EELISSEISUND

Laiem kultuuri määratlus hõlmab nii kunsti kui teadust, seega kultuuri tragöödia peaks justkui mõlema puhul võrdselt kehtima. Seda enam, et mõlema heuristiline ruum ei ole lõputu. Seega ei toeta eelnev teoreetiline ülevaade iseenesest veel meie teesi, et kunsti praegust olukorda tuleks hinnata väiksema optimismiga kui teaduse seisuga. See ei anna ka vastust küsimusele, miks nende kahe laia kultuurivaldkonna arengupotentsiaalid on erinevad. Sellegipoolest on see andnud meile seletusaparaadi, mida kasutamegi probleemi uurimiseks.

Meie probleemi käsitletus heuristilise ruumi mudeli ning Simmeli kultuurianalüüsi terminites viib meid järeldusele, et teadusel on vähemalt **kolm olulist omadust**, mis võimaldavad tal hoida oma uute produktide heuristilist väärtust kõrgel pika aja jooksul. Kunstil need omadused puuduvad, mistõttu ta on sattunud teadusega võrreldes ebasoodsasse olukorda. Teaduse heuristilise ruumi struktuur erineb kunsti omast vähemalt kahes aspektis. (1) Fakt, et teaduslik teadmine on kumulatiivne, lisab elastsust (ehk muudab suhteliselt kergesti paisutatavaks) teaduse heuristilise ruumi kesksetele ja kõige väärtuslikumatele komplektidele. (2) Teaduse heuristilisel ruumil on olemas kvantitatiivne lisamõõde. Ning kolmas teaduse eelis on see, et (3) mõned kultuuri tragöödia tekemehhanismid "töötavad" kunsti puhul, aga mitte teaduse puhul.

Käsitlegem neid kolme aspekti pikemalt.

3.1. Teadusliku teadmise kumulatiivsus

See tõik, et teaduse saavutatud teadmine on oluliselt suuremal määral kumulatiivne, kui seda on kunstiline informatsioon, on

ilmne ja määrav erinevus nende kahe inimtegevuse sfääri vahel. Teaduslik teadmine kasvab järk-järgult, jõudes iga sammuga maailma mõistmise kõrgemale tasemele. Mägironimine on ehk parimaks metafooriks teadusliku töö kohta.

Eriti tänapäeval on võimatu saavutada olulisi teaduslikke tulemusi, tuginemata paljude teadlaste töö käigus minevikus kogutud teadmisele. Reegel on siin küllaltki karm: vaid põhjalikult haritud ning kogenud uurija on võimeline vastama tänapäeva teaduse kõrgeimatele standarditele.⁶

Kunstiga on lood hoopis teisiti. Kahtlemata on olemasoleva kunstilise kultuuri tundmine iga loova inimese jaoks suureks eeliseks, kuid nende teadmiste seos tema loomingu kvaliteediga on kaudne või puudub üldse. Paljud kuulsad kirjanikud ja maalijad ei ole saanud vastavat formaalset haridust ja mõnede eneseharidus oli samuti puudulik ning katkendlik. Ometi pole see neil takistanud saavutamast väljapaistvaid tulemusi tänu nende kaasasündinud andele, teravale kunstilisele vaistule ning pühendumusele.

Teadusliku teadmise koguväärtus kasvab suhteliselt pidevalt ja stabiilselt. Erandiks on siin üksikud läbimurdeperioodid. Neid võiksime nimetada teaduslikeks revolutsioonideks, laenates termini Thomas Kuhnilt.⁷ Iga panust teadusse peetakse väärtuslikuks siis, kui ta viib olemasoleva teadmise kas või väikese sammukese võrra edasi. Samas suured sammud teadmatuse pärusmaale on haruldaseks ja väljapaistvaks saavutuseks, kuid ka need

⁶Võib väita, et arvutiteadus on selle reegli puhul erandiks, viidates seejuures noorte arvutigurude väljapaistvatele saavutustele. Võimalik, et informaatika on tõepoolest selles mõttes erandlik teadusharu, aga vähemalt osalt saab seda fenomeni seletada, pöörates tähelepanu tõsiasi-
asjale, et arvutiteadus on veel väga noor valdkond ning selle heuristiline ruum on seetõttu üsna avar.

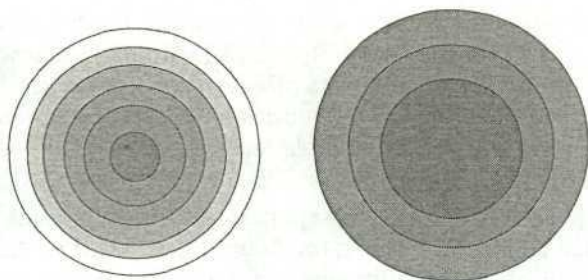
⁷Thomas Kuhn kindlasti ei nõustuks paljude selle alaosa väidetega ning seaks kahtluse alla teadusliku teadmise kumulatiivsuse, toonitades nn paradigmade määravat rolli. Tõenäoliselt keelduks ta ka tunnistamast teaduslike revolutsioone lineaarse teadmiste akumulereimisprotsessi osaks. Selle töö raames jään ma siiski laialdaselt tunnustatud, Karl Popperist lähtuva traditsiooni arusaamade juurde teadusliku teadmise olemusest.

tehakse olemasoleva teadusliku teadmise ja traditsiooni kindlalt aluselt. Selle tulemuseks on see, et konkurents teadlaste vahel heuristilise ruumi keskosa ümber on võrdlemisi nõrk. Nad tajuvad oma kolleege "kaasvõitlejatena" ning jõuavad paljude oluliste resultaatideni kollektiivse töö tulemusel.

Kunstiinimese jaoks ei eksisteeri seevastu etteantud nähtusi ning seaduspärasusi, mis vaid ootaksid avastamist.⁸ Tema jaoks ei ole olemas ka kindlat eelkäijate poolt loodud *state of the art*'i, konkreetset stardipunkti, millest tal tuleb edasi liikuda. Iga kunstiinimene loob enda jaoks iseseisvalt selle põllu, mida ta hakkab "künda". Ning selleks, et tema tööd sellel põllul märgataks ja tunnustataks, peab see olema nii ainulaadne kui võimalik ning pakkuma publikule senitundmata elamusi. Kui ta on selle saavutanud, siis ta on enamasti hakkama saanud kvalitatiivse "hüpega" millessegi, mis on täiesti uudne ning varasema arenguga vaid väga kaudselt seotud. Sellist hüpet nimetab Juri Lotman "plahvatuseks" ning peab seda kunsti peamiseks arengumehhanismiks (vt Lotman 2001). (Olgu siinkohal taas korratud, et olemasoleva kunstilise kultuuri põhjalik tundmine võib olla kunstnikule suureks abiks, kuid see ei ole hädavajalik ning toetab teda tema töös vaid kaudsel viisil). Seega saame teha järelduse, et kunstitöö on heuristiliselt kõige väärtuslikum siis, kui ta avastab uusi kasulikke võimalusi, mis on kõikide teiste tööde pakutavatest võimalustest maksimaalselt erinevad. Osalt tänu sellele on kunstniku töö, küll mõne väikese erandiga, oma loomu poolest individuaalne.

Eelnevast arutlusest tulenevad olulised implikatsioonid teaduse ja kunsti heuristilise ruumi ülesehituse jaoks. Teadusliku teadmise kumulatiivsuse omadus suurendab kõige tagasihoidlikumate teadusesse tehtud panuste heuristilist väärtust ning järelikult, kui rääkida meie mudeli terminites, *laiendab heuristilise ruumi keskseid osi*, nimelt neid, kus on kõige väärtuslikumad lahendused. Sellised panused on väärtuslikud just seetõttu, et nad *teevad*

⁸Vladimir Vössotski kirjeldab seda olukorda oma "Füüsikatudengite laulus": "Käes on aeg avastada seni avastamata saladused, / Sest et nad vedelevad kasutult just nagu hoiukarbis. / Me juurime nad välja tuuma juures / Ning laseme džinni pudelist välja."

Joonis 2. Kunsti (vasakul) ja teaduse (paremal) kesksete heuristiliste komplekside visuaalne võrdlus.

võimalikuks edasised saavutused ning panevad aluse heuristilise ruumi uutele laienemislainetele.

Seevastu kunstilised objektid kuhjuvad heuristilises ruumis ilma seda oluliselt laiendamata. Uued kunstilised tähendused ning vormid jäävad suhteliselt eneseküllaseks, ning kui nad saavadki millegi aluseks, siis selleks on enamasti imitatsioonid ja kunstkriitika. Kahtlemata nad saavad teha seda, mida me nimetame teiste loovnimeste inspireerimiseks, kuid selline inspiratsiooniline side ei ole uue kunstiteose loomise puhul ei vältimatu ega ka alati fikseeritav. Üldjuhul kõlab iga kunstiteose sõnum kunstniku jaoks nii: "Vaata, mida mu looja on teinud, ning otsi omaenda teed."

Joonis 2 aitab meie järeldust visualiseerida.

Kumulatiivsus annab teaduse heuristilisele ruumile juurde ühe täiendava märkimisväärse omaduse. Lisaks laienemisvõimele (ehk elastsusele) teaduse ja eriti just tehnoloogia heuristiline ruum on võimeline ka **enesepuhastuseks**. Teaduse puhul ei ole kuhjumisprotsess sugugi nii ulatuslik kui kunsti puhul — seetõttu, et uus teaduslik teadmine kas (1) absorbeerib olemasoleva teadmise endasse või (2) tunnistab selle kasutuks ning seeläbi kõrvaldab heuristilisest ruumist. Keemiliste elementide perioodilise süsteemi kasutamine komplekssete keemiliste protsesside modelleerimisel võiks olla esimese mehhanismi näiteks. Siin on vana teadmine saanud uue teadmise lahutamatuks komponendiks ning seega kaotanud osa oma eksistentsi sõltumatusest. Teise

mehhanismi näiteks võib tuua leierkasti. Tänapäeva helisalvestustehnoloogia seisukohalt ei ole leierkastil vähimatki tähendust ning see võinuks vabalt ka olemata olla, sest selle konstrueerimine pole uusima helisalvestusaparatuuri arendamisele mitte mingil moel kaasa aidanud. Järelikult ei ole leierkast enam tehnoloogia heuristilise ruumi komponendiks.

Kunsti heuristilise ruumi enesepuhastusvõime on üsnagi piiratud, millele viitab juba kultuuri tragöödia mõiste ise. Pealegi on vanade kultuuriobjektide säilitamise tung tänapäeva inimesele väga omane. Kuid sellega halvad uudised kunsti jaoks veel ei lõpe. Tegelikult kipub tehnoloogia maailm kunstiobjektide kuhja veelgi kasvatama. See juhtub näiteks siis, kui vokk kaob esmavajalike koduriistade hulgast ning läheb üle antikvariaadi kategooriasse.

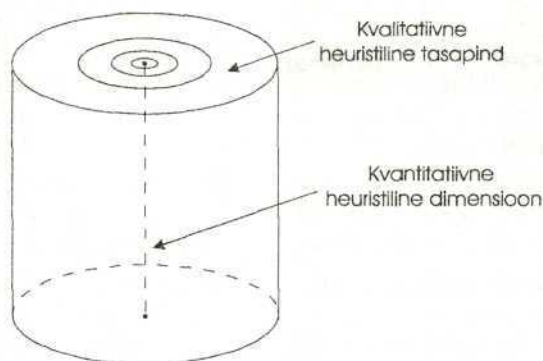
3.2. Kvantitatiivne mõõde

Teaduslikke ja tehnoloogilisi probleeme saab sõnastada kvantitatiivsetes terminites. Nii sageli ka tehakse. Näiteid saab loetleda lõputult: konstrueerida rong, mille sõidukiiruseks on 350 km/h; leida kõige kiirem ja odavam fenoolide lagundamise viis; projekteerida televiisor ekraani diagonaaliga 55 tolli, mis tarbiks elektrit vähem kui 40 W, jne. Iga väiksema kvantitatiivne parandus seadmete ja protsesside omadustes on väärtuslikuks saavutuseks, mis automaatselt toob päevakorda edasise täiustamise.

Seadmete ja protsesside mõnede eriti oluliste karakteristikute (energiamahukus, keskkonnasõbralikkus jt) parandamine ei kaota iial oma aktuaalsust. Kvantitatiivse täiustamise probleemidel ei saagi teoreetiliselt olla lõplikku lahendust. On olemas vaid lõputu väärtuslike vahepealsete lahenduste jada.

Kunstile pole kvantitatiivsetes terminites sõnastatud ülesanded seevastu üldse mitte omased. Kunstilised eesmärgid on eelkõige kvalitatiivsed. Ka kunstiobjekti mõne kvantitatiivse näitaja muutmine ei saa selle väärtust positiivselt mõjutada. Vaevalt võiks kümne *Mona Lisa* koopia tootmine või portree suuremaks tegemine muuta selle heuristilist väärtust kunstiteosena.

Pidades silmas käesoleva töö keskset probleemi, on teaduse võimet formuleerida kvantitatiivseid ülesandeid raske üle hinnata. Iga kvalitatiivne innovatsioon teaduses sisaldab endas tohu-

Joonis 3. Teaduse heuristilise ruumi mudel.

tut kvantitatiivse täiustamise potentsiaali. (Mõistagi saavutatakse kvantitatiivne tulemus sageli mõne uue kvalitatiivse innovatsiooni abil). Näiteks: olles lahendanud lendava aparaadi ehitamise kvalitatiivse ülesande, asub teadus selle tehniliste parameetrite täiustamise lõputule missioonile.

Seega võime me rääkida tervest *heuristilisest mõõtmest* ehk *dimensioonist*, mis on olemas teaduse käsituses, kuid mitte kunsti käsituses. Just see mõõde muudab teaduse heuristilise tasapinna heuristiliseks ruumiks, ning see ruum, nagu me oleme veendunud, sisaldab tohutu hulga oluliste ülesannete väärtuslikke lahendusi. Kunsti puhul on neid lahendusi võrreldamatult vähem terve dimensiooni puudumise tõttu selle heuristilise ruumi struktuuris.

Niisiis, teaduse heuristilist ruumi võib kujutada väga kõrge silindrina (vt joonis 3). Silindri vertikaalne mõõde on kvantitatiivne ning selle horisontaalsed mõõtmed on kvalitatiivsed.

Loomulikult ei tohi kogu heuristiliste dimensioonide ideed täht-tähelt võtta. See on vaid mudel, vaid seletav konstruktsioon, ning pole kunagi ega kusagil materiaalselt eksisteerinud. Ma olen esitanud kvantitatiivset aspekti uue dimensiooni kujul üksnes selle eesmärgiga, et saaks piltlikult demonstreerida heuristiliselt väärtuslike lahenduste plahvatuslikku kasvu.

3.3. Teaduse kõrgem immuunsus

Mõned ülalkirjeldatud kultuuri tragöödia tekkemehhanismid on ohuks kunstile, kuid mitte teadusele. Viimane on metafoorselt öeldes nende vastu immuunne. Just sel põhjusel piirdusime vaid kunstiga, kui need mehhanismid olid vaatluse all.

Nendeks kunsti spetsiifilisteks probleemideks on *libainnovatsioonid* ja *muutumine pelgaks kaubaks*. Mõlemaid on juba üksik- asjalikult käsitletud, nii et siinkohal peatume neil vaid põgusalt.

Tehnoloogilised ja metodoloogilised innovatsioonid, olles kunsti suhtes välised, on samas teaduse lahutamatuks osaks. See- ga ei saa nad teadust selle eesmärkidest kõrvale juhtida. Vas- tupidi, need kannustavad teaduse arengut. Loomulikult tunneb inimajalugu ka selliseid väliseid jõude, mis on tunginud teaduse pärusmaale ning tekitanud seal korvamatut kahju. Üks sellise jõhkra — ning ka traagilise — poliitilise sekkumise eredaimaid näiteid on lõssenkism.⁹ Siiski mõned üksikud laiaulatusliku va- helesegamise juhtumid ei luba rääkida üldisest tendentsist. Varem või hiljem tuleb lõssenkismilaadsete poliitiliselt pealesunnitava- te pseudoteooriate pädevusetus ilmsiks. Siinkohal demonstreerib teadus jällegi oma imestamisväärsset enesepuhastusvõimet.

Ka teaduse kommertsialiseerumine mõjub sellele enamasti po- sitiivselt. Siis, kui teaduse tooted muutuvad turul nõutud kaubaks, hakkavad selle tarbijad edasist uurimistööd soodustama, toetades teadlasi rahaga. Võib väita, et asjad käivad täpselt samamoodi ka kunsti puhul, kuid sarnasus on siin vaid osaline. Teadlane saab valida oma uurimisteema oma rahastajate soovide järgi, kuid ta ei tohi muuta oma töö tulemust, sest tema ülesandeks on teha kindlaks asjade tegelik seis. Kui ta siiski lubab rahalistel huvidel tulemust moonutada, on ta lihtsalt teinud halba tööd ning iga aus uurija, kes võtab vaevaks tema eksperimenti korrata (või kas või tema konstrueeritud seadme kasutaja), saab sellest aru. Kunsti- inimese olukord on hoopis teistsugune. Raha loob tema jaoks pahatihti ahvatluse muuta nii oma tegevuse sfääri kui ka kunstili- se töö produkti. Kui ta ahvatlusele järele annab, siis on tegemist ebasiiruse ning oma tööst võõrdumisega, sest see ei väljenda enam

⁹Lõssenkismi kohta vt Soyfer 1994.

adekvaatselt tema tõelisi ideid. Põhimõte “üttele mulle vaid seda, mida ma tahan kuulda ja mille kuulmise eest ma maksan” hävitab kommunikatsiooni kunstniku ja tema publiku vahel, nagu see hävitab igasuguse kommunikatsiooni. Samas on seda hävitavat ebasiirust enamasti väga raske paljastada.

4. KAZIMIR MALEVITŠ — KAS KOIDU VÕI LOOJANGU PROHVET?

Vähesed inimesed on sedavõrd teravalt tajunud heuristilise ruumi täiskuhjatust kui poola päritolu vene kunstnik Kazimir Malevitš (1878–1935). Kogu tema elu, looming ning teoreetiline pärand on ühe kunstiinimese äärmiselt huvipakkuv vastus sellele väljakutsele. Just sellepärast sobibki Malevitši näide väga hästi selleks, et teha meie järeldusi ning eelnevat teoreetilist arutlust käegakatsutavaks.

Malevitš nimetas enda rajatud kunstivoolu suprematismiks. Esimene ja kõige kuulsam suprematistlik maal, mille ta lõi 1913. aastal, kujutab just seda, mis nimi ütleb, ei rohkemat ega vähemat: “Must ruut valgel taustal”. Hilisematel suprematistlikel maaliteostel võib näha rangete, eeskätt mustade ning punaste geomeetriliste kujude (ruudud, kolmnurgad, nelinurgad, ringid jms) kombinatsioone valgel taustal.

Malevitš seletas enda kunstilist kontseptsiooni väitega, et klassikaline kujutav kunst on oma arengupotentsiaali ammendanud. 19. sajandi teisel poolel alanud suurte eksperimentide ajajärk olevat tema arvates selle kriisi märgiks. Eksperimentaalsed voolud, nagu impressionism, fovism, ekspressionism, kubism jt, tekkisid katsena kriisi ületada, leida uusi aspekte ning ideid, mida eelnev kunstitraditsioon ei suutnud väljendada. Need voolud aga häabusid võrdlemisi kiiresti ning ei ole suutnud kunsti sisse puhuda uut elujõudu. Malevitši arvates juhtus see sellepärast, et nad olid ennast ammendanud klassikalise traditsiooniga siiski liiga tihedalt seotud ning olid pigem selle jätkuks kui mässuks selle vastu.¹⁰

¹⁰Selles refereeringus tuginen ma eelkõige Malevitši programmilisele artiklile “Minu maalimiskogemusest” — vt Malevitš 1990.

Malevitš oli veendunud, et just tema on kutsutud vabastama kujutavat kunsti selle arengut takistavast vanast pärandist ning avama uue, seniavastamata võimaluste epohhi. Malevitš on oma "Musta ruudu" kohta öelnud, et see on "kõikide võimaluste loode", et "selle lõhkemised (*raspadenija*) toovad maalikunsti kaasa vapustava [uue] kultuuri", et "see tähendab kõige taandamist nullile ning sammu astumist sinnapoole nulli" (tsiteeritud Kovtun 1990 järgi). Seda, miks tema maalidel on kujutatud niivõrd rangeid ja lihtsaid figuure, seletas kunstnik sellega, et iga asja algus on pealtnäha primitiivne, sest esmalt tuleb läbi uurida baaselemendid. Seega peaks uus maalimiskultuur algama punktist ja sirgjoonest; kui need punktid ja jooned hakkavad liikuma, moodustavad nad keerulisemaid kujundeid (nelinurk, kolmnurk, ring jms). Edasi peavad nende geomeetriliste vormide interaktsiooni käigus tekkima üha komplitseeritumad kombinatsioonid; need omakorda arenevad Malevitši visiooni järgi täiesti uueks maalimiskultuuriks, mis sisaldab vähemalt sama palju võimalusi kui klassikaline traditsioon oma parematel päevadel.

Sellega oli Malevitš kuulutanud ennast uue kultuurilise koidu prohvetiks. Kuid meie võime küsida, kas ta oli seda. Olles heitnud pilgu tema tööle ning kogu 20. sajandi kunstikultuurile, saame vastata ainult eitavalt. Tõsi, tema tööd on tänapäeval väärt miljoneid. Kas aga tema meeleheitlik katse kunsti heuristiline ruum ummistusest puhtaks rookida oli edukas? Ei, see ebaõnnestus täielikult. Kas ta on pannud aluse uuele elujõulisele kunstilisele kultuurile? Samuti mitte. Traagilisel kombel osutus ta lihtsalt veel üheks tegijaks tollessamas ainuvõimalikus heuristilises ruumis, millest ta nii siiralt uskus olevat lahti saanud. Tema teosed ja teooria on veenvad seal, kus nad kuulutavad vana lõppu, kuid kurvastavad oma õigustamatus optimismis uue suhtes.

Tretjakovi galeriis Moskvast võib külastaja läbi käia kümneid saale. Ekspositsioon algab keskaegsete ikoonidega, paari tunni pärast jõuab külastaja 18. ja 19. sajandi kunstnike kuulsate teoste juurde ning siis 20. sajandi saalidesse. Kui väsinud, kuid rahulolev kunstihuviline näeb lõpuks väljapääsule osutatavat noolt, märkab ta paremat kätt veel üht väikest ruumi. See on tõepoolest viimane. Kõige viimasemaks maaliks selles viimasel, väljapääsuukse juures olevas ruumis on Malevitši "Must ruut".

5. SOTSIAALTEADUSE VÄLJAVAATED, IGAVESED MOTIIVID NING AJAFAKTOR

Intuitiivselt inimene tunnetab, et sotsiaalteaduses on liitunud ühelt poolt kunsti ja humanitaarteaduste ning teiselt poolt loodusteaduste jooned. Teisisõnu, see asub nende kahe pooluse vahel. Seda arvamust tõepoolest jagab enamik teadmise filosoofe ja sotsiolooge. Mõned nendest, eeskätt Robert Merton ja tema koolkonna esindajad, usuvad, et sotsiaalteadus on tihedamas suguluses just loodusteadustega ning nende sarnasus aina kasvab koos eelmise arenguga. Teised väidavad, et selline vahepealne staatus on sotsiaalteadusele igiomane ning kõik katsed seda nihutada kas humanitaar- või loodusteaduste suunas on määratud luhtumisele.¹¹ Siiski väga vähesed vaidlustavad vahepealse staatuse idee. See viib meid järeldusele, et sotsiaalteaduse saatust tuleks maalida teaduse perspektiivide eredamaid värve ning kunsti tragöödia tumedamaid toone segades.

See järeldus näib olevat üldjoontes õige. Kvantitatiivsed meetodid ja andmeanalüüsi tarkvara on see sotsiaalteaduse külg, mis seisab loodusteadustele ja tehnoloogiale kõige lähemal. Edasimineku selles vallas, mis leidis aset 20. sajandi teisel poolel, oli muljetavaldav ning on andnud suure panuse sotsiaalteaduse kui terviku arengusse. See kinnitab fakti, et ka sotsiaalteaduses toimib loodusteadustele omane lineaarse kumulatiivse arengu mehhanism. Samal ajal oli sotsiaalse teooria vallas selgelt tunda uute ja värskete ideede nappust ning meie seast ammu lahkunud klassikute tööd on jäänud ületamatuks oma mõjukuse ja sügavuse poolest. See meenutab meile kultuuri tragöödiat ning jällegi tõstatab heuristilise ruumi täiskuhjatuse küsimuse.

Arvestades seda, et sotsiaalteaduse olukord on siinses töös vaid kõrvaline teema, võiks selle käsitlemise siinkohal lõpetada. Seda ei saa siiski teha, sest üks oluline aspekt on veel käsitlemata. Selle olulisus tuleneb asjaolust, et see on aktuaalne nii sotsiaalteaduse kui kunsti kontekstis. Ülalpool on korduvalt toonitatud, et kunsti heuristiline ruum, eriti selle keskosa, on piiratud ning

¹¹Jeffrey Alexander (1990) annab ülevaate nende kahe vastandliku vaate debatist.

mitteelastne. Vaatamata sellele olen ma lubanud tutvustada ühte mehhanismi, mis teeb heuristilise ruumi mõningase laiendamise siiski võimalikuks. Tänapäeva kunstiinimesed kasutavad seda mehhanismi väga laialdaselt, sest see on üks vähestest tõhusatest vahenditest heuristilise ruumi täiskuhjatuse probleemist üle saada.

Tegemist on ajalise ehk ajaloolise faktoriga.

Üks kunstilise kultuuri tragöödia põhjustest, mis ei ole käesolevas töös veel selgelt välja toodud, on tõik, et iga hea kunstiteos peab käsitlema selliseid tähendusi, teemasid, väärtusi ning ideid, mida me nimetame *igavesteks*. "Igavesed", mõistagi, tähendab — püsivad ja aja jooksul muutumatud. Selliste igaveste motiivide hulgas saab nimetada armastust, rõõmu, inimkeha ilu, sõprust, protesti ebaõigluse vastu jm. *Vähemalt ühe sellise igavese elemendi sisselülitamine kunstiteosesse on möödapääsmatu: vastasel juhul teose tähendus ja tähtsus ei jää kauaks kestma.*

See nõue viib looja aga veel ühele lahendamatale vastuolule. Ühelt poolt, ta ei saa igavestest motiividest ei üle ega ümber; teisest küljest, juba see fakt, et nad on igavesed, tähendab, et sajad loovnimeste põlvkonnad on korduvalt väljendanud neidsamu või väga sarnaseid tähendusi ja ideid. Järelikult ei ole kunstnikul muud valikut kui *püüda väljendada täpselt sedasama, mida on minevikus kõige enam väljendatud*. Ta peab leidma heuristiliselt väärtuslikke (pidagem meeles: see tähendab ainulaadseid ning kasulikke) lahendusi just sealt, kus tema kolleegid on neid otsinud, ning mitte kusagilt mujalt! Kui võimas ja kui masendav on see tema valiku ja heuristilise ruumi piirang!¹²

¹²Olukord ei ole tegelikult niivõrd tume ja masendav, kui see esmapilgul paistab. Helgem pool on selles, et just igavesi motiive ihkab kunstipublik ikka ja jälle näha ning kuulda. See soov on niivõrd tugev ja ürgne, et sunnib kunstitarbijaid sageli mitte märkama näiteks seda, et nad on juba näinud väga sarnaseid südanturdvaid kirgi ühes teises sebiooperis või et nad on juba lugenud raamatut alaväärsuskompleksi all kannatavast tütarlapselt, kes hiljem abiellus ilusa noore miljonäriaga. Inimesed kipuvad ignoreerima *déjà vu* faktorit kunstis sellepärast, et nende nõudlus igaveste motiivide järele on täitmatu. Armastuslaulud võluvad inimesi eelkõige sellega, et nende teemaks on armastus; kõik muud kaalutlused, kaasa arvatud nende laulude kunstiline tase, kipuvad

Siinkohal tulebki mängu ajafaktor. See võimaldab kunstiinimestel igavesi teemasid käsitledes ning igavesi motiive kasutades vältida triviaalsust ja kordumist. Just igaveste motiivide paigutamise võimalus eri ajaloolistesse kontekstidesse avab uute — ning puhuti tõeliselt väärtuslike — kunstiliste võimaluste suure varamu. (Kõige sagedamini pöörduvad loojad teatavasti oma kaasaja poole.) Näiteks kõige aktuaalsemad õigluse ja õiglusetusega seotud probleemid erinevad tänapäeval väga palju nendest, mida tuli ette näiteks kaks sajandit tagasi. Seega inimväärikuse alandamise vastu protestiv autor tõstataks tõenäoliselt orjuse teema, kui ta jutustaks üle-eelmise sajandivahetuse perioodist; 20. sajandi teise poole puhul pöörduks hoopis teistsuguste probleemide juurde, nagu näiteks totalitaarne ühiskond. Kuid isegi siis, kui praegusel ajal keegi otsustab luua kunstiteose, mis mõistaks hukka orjuse tänapäeval (mis on veel täiesti eksisteeriv nähtus), oleks tema kirjeldus väga erinev 19. sajandi autori omast, sest maailm on vahepeal tohutult muutunud. Kas me vaatleme tehnoloogiat, poliitilist situatsiooni, ühiskonnas levinud väärtusi, esteetilisi kontseptsioone, sotsiaalseid institutsioone või orjuse olemust iseennast — kõigis nendes valdkondades on viimase 200 aasta jooksul toimunud kolossaalsed muutused ning seetõttu orjuse probleem avaldub tänapäeval juba täiesti teistsuguses valguses. Me oleme tunnistasjaks sellele, kuidas heuristiline ruum laieneb tänu ajaloolisele arengule: ajaline faktor kergendab peamiste heuristiliste probleemide (ainulaadsuse ning kasulikkuse probleem) lahendamist.

Lõpuks jõuame ajaloolise faktori tähenduse juurde sotsiaalteaduse jaoks. See on üldjoontes sama mis kunsti puhul, kuid ometi on üks oluline vahe. Siis, kui kunstnik tõstatab jälle mõne väga palju käsitletud igavese probleemi veel ühes ajaloolises kontekstis, me võime leida, et tema kunstiline ülesanne on otsitud või “näpust välja imetud”, seda eriti siis, kui tema töö ei kuulu nende hulka, mida me nimetaksime “andekaks” ja “huvitavaks”. Tõenäoliselt me ei pea seda kunsti esmaseks ülesandeks. Sotsiaalteaduse puhul on aga sotsiaalsete muutuste pidev seire (põhitähelepanuga tänapäevale) üheks keskseks missiooniks

jääma teisejärguliseks. See on määrav põhjus, miks kunsti tragöödia jääb enamikule inimestest märkamatuks.

sõltumata sellest, kas uurimis- ja vaatlustulemused näivad meile "huvitavad" ja "värsked".¹³ Ühiskondlike protsesside jälgimine ning nende dünaamika avastamine on just see, mida sotsiaalteadlased teevad ning mida nendelt oodatakse. Seega varustab aeg sotsiaalteadust pidevalt uute ülesannete ning väljakutsetega, mis on kõige otsesemas seoses selle uurimisobjektiga. Aeg on lõputu ning lõputu on ka tema toime sotsiaalteadusele — nimelt aeglane, kuid stabiilne heuristilise ruumi laienemine ja ka puhastus.

6. KAS ON LOOTUST?

Selles essees olen ma maalinud küllaltki apokalüptilise nägemuse kunsti tulevikust. Selle heuristilise ruumi omadused, interpreteerituna Georg Simmeli käsitluse valguses, viitavad sellele, et iga aastaga kunstiliste objektide hulk kasvab ning samal ajal veel väljendamata oluliste kultuuriliste tähenduste ja ideede arv kahaneb. Kunsti heuristiline ruum on täis kuhjumas ning kunstiline kultuur on tardumas, s.t sellest on saamas valdkond, milles võtmepositsioonid on igaveseks hõivanud ühed ja samad teosed. Mu töö osutab sellele, et Simmeli diagnoosi tuleks kitsendada ning rääkida vaid kunsti tragöödiast, mitte kultuuri kui terviku tragöödiast. Ma olen veendunud, et samasuguste tulemusteni oleksime jõudnud ka probleemile freudistlikelt või hegeliaanlikelt positsioonidelt lähtudes.

Francis Fukuyama toetuski oma kuulsat ja paljuvaieldud ajaloo lõpu teesi esitades Hegeli filosoofilisele süsteemile ning dialektilisele meetodile.¹⁴ Fukuyama ei kavatsenud iial väita, et ajalugu

¹³Sellest mõttest ei tohiks aru saada nii, et sotsiaalteadlase töö ei pea olema huvitav. Just vastupidi, huvitavus on iga hea sotsiaalteadusliku töö lahutamatu omadus, kuid teadusliku aususe ning asjade tegeliku seisuga avastamise kõrval on see ikkagi teisejärguline.

¹⁴Huvitaval kombel on Simmeli meetod samuti dialektiline, kuid see on n-ö Hegeli meetodi peegelpildiks. Hegeli dialektikat võib nimetada induktiivseks: ta jälgib üksiku teesi ja antiteesi arengut kuni nende kokkusulamiseni üheks sünteetiliseks fenomeniks. Seevastu Simmeli dialektika on deduktiivne: esmalt ta valib oma tähelepanu kompleksse objekti ning järgnevalt avab selle seesmise dialektilise "mootori". Näi-

on jõudnud lõpule historiograafilises tähenduses. See, mida tema kuulutas, oli ideoloogilise arengu lõpp. Tema nägemuse järgi on ajaloo jooksul välja kujunenud üks ideoloogia ning sellele vastav ühiskondlik korraldus — Lääne liberaalne demokraatia, mis jääb alatiseks ületamatuks oma võimes õiglaselt reguleerida sotsiaalseid suhteid ning kindlustada üleüldist vabadust ning majanduslikku õitsengut. Inimtegevus ei lakka mingil juhul, kuid parimad lahendused on juba leitud ning alatiseks kivistunud — see Fukuyama visioon on analoogne meie järeldustega kunsti kohta.¹⁵

Fukuyama, samuti nagu ka Malevitš, ilmselt näeb ette seda tühjuse ja intellektuaalsete püüdluste mõttetuse tunnet, mida tema ideed peaksid esile kutsuma. Nii ei sõanda nad lubada oma lugejal vastloetud tekst kõrvale panna, ilma talle lootust andmata. Malevitš teeb seda tutvustades ning seletades oma kunstilist kontseptsiooni ning Fukuyama lõpetab oma artikli järgmise lausega: “Võib olla, et see sajanditepikkuse igavuse perspektiiv ajaloo lõpus aitab ise kaasa sellele, et ajalugu käivitub taas.” Kas selline lootus on — kaasa arvatud kunsti puhul — siiras ja realistlik? Või on see lihtsalt üks lusikatäis mett selleks, et pill magusamaks teha?

Kirjandus

- Alexander, Jeffrey C. 1990. The Centrality of Classics. — Anthony Giddens, Jonathan H. Turner (eds.). *Social Theory Today*. Cambridge: Polity Press, pp. 11–57
- Coser, Lewis A. 1977. *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context*. New York—Chicago—San Francisco—Atlanta: Harcourt Brace Yovanovich, Inc.
- Fromm, Erich 1989. *Armastuse kunst*. (“Loomingu” Raamatukogu, nr 27/28.) Tallinn: Perioodika

teks väidab ta, et moodi viib edasi negativismi ja kontagioosi (eristumise ja sarnanemistungi) vastasseis, samas kui kultuuri iseloomustavad pinged looja ja tema loomingu produkti vahel.

¹⁵Fukuyama seisukohtadega on võimalik tutvuda kirjanduse loetelus sisalduva allika põhjal. Sama tekst (kahjuks küll arvukate arusaamist segavate kirjavigadega) on kättesaadav Interneti aadressil <http://www.wku.edu/~sullib/history.htm>.

- Fukuyama, Francis 1989. The End of History. — *The National Interest*, Summer Edition, pp. 3–18
- Kovtun 1990 = Евгений Ковтун. Начало супрематизма. — *Малевич: Художник и теоретик*. Москва: Советский художник, стр. 104–106
- Lotman, Juri 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak
- Malevitš 1990 = Казимир Малевич. О моем живописном опыте. — *Малевич: Художник и теоретик*. Москва: Советский художник, с. 199–209
- Maugois 1991 = Андре Моруа. Биография. — Андре Моруа. *Фиалки по средам*. Москва: Патриот, с. 3–14
- Puškin 1967 = Вениамин Пушкин. *Эвристика — наука о творческом мышлении*. Москва: Издательство политической литературы
- Sewell, William H., Jr. 1992. A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. — *American Journal of Sociology*, Vol. 98/1, pp. 1–29
- Simmel 1996a = Георг Зиммель. Понятие и трагедия культуры. — Г. Зиммель. *Избранное*. I том. Москва: Юрист, с. 445–474
- Simmel 1996b = Георг Зиммель. Кризис культуры. — Г. Зиммель. *Избранное*. I том. Москва: Юрист, с. 489–493
- Soyfer, Valery N. 1994. *Lysenko and the Tragedy of Soviet Science*. New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press

DENIS TRAPIDO (sünd. 1978) on lõpetanud 2001. a Tartu ülikooli sotsioloogiateaduskonna sotsioloogia erialal, praegu samas magistrant.

KAS RATSIONAALSUSTEADUS ON VÕIMALIK?

Donald Davidson

Tõlkinud Maris Kaskmann

Paljud filosoofid on kahelnud, kas psühholoogial on lootust saada tõsiseks teaduseks. Wittgenstein kirjutab:

Psühholoogia segadust ja viljatust ei saa seletada sellega, et nimetame teda "nooreks teaduseks"; tema seisund ei ole võrreldav füüsika omaga, näiteks tolle algusaegadel. [...] Sest psühholoogias on eksperimentaalsed meetodid ja *mõisteline segadus* [...] Eksperimentaalsete meetodite olemasolu paneb meid arvama, et meil on vahendid meile raskusi valmistavate probleemide lahendamiseks; ometi probleem ja meetodid lähevad üksteisest mööda. (Wittgenstein 1953: II, xiv.)

Ma ei käsita seda üksnes Wittgensteini-aegse psühholoogia kohta käivana, vaid kui hinnangut *sub specie aeternitatis*. Gilbert Ryle näib olevat olnud sama meelt. Ta arvab, et inimkäitumise seletamise puhul oleks pretensioonikas loota paremaid tulemusi, kui tavamõistus neid hankida suudab:

Could There Be a Science of Rationality? — *International Journal of Philosophical Studies*. Vol. 3 (1), 1995, pp. 1–16.

Avaldame autori nõusolekul.

©Routledge 1995

Versioon sellest artiklist pealkirjaga "Where Minds Meet" esitati Dublinis, Iiri Kuningliku Akadeemia Rahvusliku Filosoofiakomitee Neljateistkümnendal Aastakongressil, 19. mail 1994.

Täname prof. Jaan Rossi abi eest artikli toimetamisel.

Kuuldes uuest paljutöotavast teaduslikust seletusest meie sõnade ja tegude kohta, tahame kuulda midagi vastete kohta nendele mõjudele [nagu need, millega füüsika tegeleb], mingite jõudude või toimetegurite kohta, millest me ei ole osanud unistadagi ja mille varjatud tööle me kindlasti iialgi tunnistajaks ei ole. Aga kui me oleme vähem pimestatava meelelaadiga, leiame tulevastes paljulubavates avastustes meie enda tegude ja reaktsioonide varjatud põhjuste kohta midagi raskesti usutatavat. Me teame väga hästi, mis ajendas talumeest turult naasma sigu müümata. Ta avastas, et hinnad olid madalamad, kui ta oli arvanud. Me teame väga hästi, miks John Doe* vihaseks ust paugutas. Teda oli solvatud. (Ryle 1949: 324–325.)

Kui Wittgenstein ja Ryle suhtuvad põlglikult mõttesse, et saab olla tõsist teadust, mis püüab inimkäitumist seletada, siis Quine jääb kaksipidiseks. Kas Quine arvab, et mõisteid nagu tähendus, kommunikatsioon, tõlgendus, uskumus jne saab muuta tõsise käitumisteaduse osaks? Võttes arvesse, kui palju tähelepanu on Quine pööranud keelest arusaamisele, ning tema seisukohta, et filosoofia ja teaduse vahel pole kindlat piiri, võib oletada, et Quine vastaks jaatavalt. Ja nagu ma peatselt näitan, on mõneti alust arvata, et see ongi Quine'i vastus. Ometi on alust ka vastupidisel arvamusel.

Kaasaegse biheiviorismi rajaja J. B. Watson leidis, et mõistet *uskumus* ja *soov* olid “metsiku ja argliku mineviku pärandid”, “keskaegsed kontseptsioonid”, sarnased “maagia ja voodooaga”. B. F. Skinner, Quine'i kauaaegne sõber, väljendus leebemalt: “Vastuväide nendele [ta peab silmas selliseid mõisteid nagu kavatus, uskumus ja soov] ei ole mitte see, et nad on mentaalsed, vaid et nad tegelikult ei paku mingit seletust ja segavad tõhusamat analüüsi.” Korduvalt mainib ta “alternatiivi mentalistlikele sõnastustele”, ja lisab: “Ma ei tegeleks sellega, kui ma ei arvaks, et mentalistlikud viisid inimkäitumise üle mõtlemiseks jäävad palju efektiivsematele viisidele jalgu”.

Quine näib nõustuvat Skinneri ja Watsoniga, nagu viitab tema avalik biheiviorismi heakskiit. “Kokkuvõtteks [kirjutab ta], propositsioonilised hoiakud on kehvas seisus. Need on idioomid, mis kõige järjekindlamalt lähevad lahku teaduslikest must-

*John Doe — fiktiivne nimi, mida kasutatakse siis, kui inimese nimi ei ole teada, eriti juriidilistes tekstides. *Tlk.*

ritest.” (Quine 1975: 92.) Suur osa raamatu *Sõna ja objekt* peatükist “Põgenemine intensioonist” on suunatud nende vastu, kes arvavad, et me võime vabalt rääkida propositsioonidest ja propositsioonilistest hoiakutest ilma nendele käitumises alust otsimata. See on kooskõlas niisuguse aluse andmisega, see tähendab, nendesamade mõistete õigustatuks lugemisega. Ent edasised kommentaarid seavad niisuguse võimaluse kahtluse alla. Pärast nõustumist Brentano väitega, et intentsionaalsed idioomid (need, mida me kasutame propositsiooniliste hoiakute esitamiseks) ei ole taandatavad mitte-intentsioonilistele mõistetele, märgib Quine:

Brentano teesi võib aktsepteerida kui tõestust intentsionaalsete idioomide möödapääsmatusele ja iseseisva intentsiooniteaduse tähtsusele või kui tõestust intentsionaalsete idioomide alusetusele ja intentsiooniteaduse mõttetusele. Minu seisukoht, erinevalt Brentanost, on teine. (Quine 1960: 221.)

Võib-olla peaks see probleemi lahendama, aga ma ei ole selles kindel. Sest mis staatus on lõppude lõpuks Quine'i püüdlusel anda biheivioristlik seletus sellele, mis on tõlkeprotsessis usaldatav? Quine ei püüa rekonstrueerida mõisteid nagu tähendus, analüütilisus jt nii, nagu filosoofid neist on mõelnud. See aga, mida tema välja pakub, peaks mõistetavaks tegema mitte ainult kõnelejaid, vaid ka selle, mida nad ütlevad. Nimelt sellega, et annab märku, kui kõneleja sõnade tõlge on biheivioristlikel alustel vastuvõetav. Minu küsimus jääb endiseks: kas see ettevõtmine on lihtsalt parim, mida me suudame, aga isegi mitte veel teaduse algus, või on see suund, mille peaksime võtma, kui tahame olla teaduslikud verbaalse käitumise suhtes? Täpsemalt, kas isegi käitumuslikult usaldatavad tähenduse ja analüütilisuse aseained (näiteks stiimultähendus ja stiimul-analüütilisus) on endiselt taandamatud füsioloogilisele või füüsilisele, või annavad nad teed täpsematele teadustele, kui aeg küps ja teadmised kasvanud? Quine räägib tihti nii, nagu see oleks võimalik.

Artiklis “Vaim ja verbaalsed dispositsioonid” eristab Quine keeleliste nähtuste “taotletava seletuse” kolme tasandit: mentaalne, käitumuslik ja füsioloogiline. Mentaalse heidab ta kõrvale kui “seletuse nime vaevalt vääriva”. Kuid kas see tähendab, et käitumistasandile ümber lülitudes teema muutub? Üldsegi mitte: “tõdegem, et keele semantiline uurimine väärrib loodusteadlase

kogu hoolikust. Me peame uurima keelt kui verbaalse käitumise dispositsioonide süsteemi. . .”. Samas artiklis eespool märgib ta: “silmatorkav tõsiasi, et keel on sotsiaalne tegevus, mis on sobitatud intersubjektiivselt vaadeldavate välismaailma objektidega”, ja vihjab, et see avab tee “korralikult füsiikalistlikule keelekäsitlusele”. (Quine 1975: 87–91, 84.)

Seega esimene samm mentaalsuse juurest käitumisdispositsioonide poole ei muuda ainest, milleks on keele semantiline analüüs, vaid sõnastab ta lihtsalt teaduslikumal viisil. Dispositsioonid on Quine'i jaoks füüsilised seisundid — füsioloogilised seisundid siis, kui dispositsioon on niisugune, mida me tavaliselt peame vaimseks, nagu kergeusklikkus; füüsilised, juhul kui tegemist on füüsiliste objektide dispositsioonidega, nagu lahustuvus. Kuigi Quine ei arva, et keegi praegu juba teaks, kuidas käitumisdispositsiooni füsioloogiliselt seletada, on ta ometi kindel, et see peab olema võimalik. (Kuna praegusi eesmärke silmas pidades ei ole mõtet lahutada füsioloogiat ühest füüsika eriharust, siis räägin edaspidi nii, nagu füüsika oleks kogu loodusteadus.) Siinkohal kirjutab Quine:

Dispositsioon on minu arvates lihtsalt üks füüsiline tunnus, konfiguratsioon või mehhanism. [---] Käitumisdispositsioonid on seega füsioloogilised seisundid, tunnused või mehhanismid. Neid dispositsiooniliselt mainides eraldame nad käitumissümptomite ja -testide alusel teiste hulgast välja. Tavaliselt ei suuda me neid üksikasjalikult füsioloogilises sõnastuses lahti seletada. [Sellegipoollest] sügavaim seletus on füsioloogiline, analüüsides neidsamu dispositsioone eksplitsiitselt närviimpulsside ja teiste orgaaniliste — anatoomiliste ja keemiliste — protsesside kaudu. (Quine 1975: 92.)

Mõttekäik tundub olevat järgmine: kui objektil on dispositsioon, siis see peab sõltuma objekti füüsilistest omadustest. Nii et kõik, mida sellele dispositsioonile viidates seletada annab, peab olema väljendatav füüsikalisel, ükskõik kas me teame või mitte, kuidas relevantset füüsikalist kirjeldust anda. Lahustuvus on hea näide: kunagi me teadsime, et objektidel on olemas mingi tundmatu füüsikaline omadus, mis teeb nad lahustuvaks; nüüd me teame, mis omadus see on. Quine näib samuti olevat seisukohal, et tõenduse mõiste õige seletuse saab lõppkokkuvõttes edasi anda füüsikalises sõnastuses. Ta ütleb *Sõnas ja objektis*: “Iga-

sugune realistlik tõendusteooria peab olema lahutamatu stiimulreaktsiooni psühholoogiast, rakendatuna lausetele.” (Quine 1960: 17.) Ning lisab raamatus *Osutuse juured*: “Meie vabastatud episemoloogist saab lõpuks empiiriline psühholoog.” Õppimisprotsess on tema meelest empiirilisele teadusele ligipääsetav. “Selle uurimise kaudu saab teadus õigupoolest uurida tõendussuhet [*evidential relation*].” Kuna “Käitumisdispositsiooni — õpitud või mitte — omistamine on füsioloogiline hüpotees, ükskõik kui katkendlik”, siis võime kokkuvõtvalt öelda, et “mentaalsed entiteedid on vaieldamatult olemas, kui neid mõista hüpoteetiliste füüsikaliste mehhanismidena ja postuleerida vaid eesmärgiga süstematiseerida füüsikalisi nähtusi.” (Quine 1973: 3, 36, 12, 33jj.)

Nendest lõikudest tuleb ilmsiks mitu mõtet. Mentalistliku sõnavara taandamatuse temaatika, koos teesiga, et tõsine — s.t füsioloogiline või füüsikaline — tõendussuhte ja teiste mentaalsete mõistete kirjeldus on võimalik, on kooskõlas ainult loobumise-ga senisest kõnelemisest propositsioonilistest hoiakutest ja selle asendamisega sõnavaraga, mis piirdub füsioloogiaga või füüsikaga. Väide, et “verbaalsed käitumisdispositsioonid” on füüsikalised konfiguratsioonid, vihjab sellele, et asi on kaugel taandamatusest füüsikalisele sõnavarale — märgatav taandamine on lausa silmapiiril.

Võib-olla millalgi ei olnud Quine kindel, missugune on mentaalse ja füüsilise sõnavara omavaheline suhe, ent hilisemates kirjutistes on ta jäänud seisukohale, et jutt uskumustest, soovidest, tegevustest ja tähendustest ei ole taandatav millelegi (loodus)teaduslikumale, ning selle kasulikkust tavakirjelduste ja -seletuste puhul ei saa eitada. Suhte mentaalse ja füüsilise vahel, mida Quine näib nüüd aktsepteerivat, olen ma nimetanud “anomaalseks monismiks” — vaatenurk, mis ütleb, et mentaalseteks ja füüsilisteks liigitatud nähtuste vahel ei esine rangeid seaduspäraseid korrelatsioone, kuigi vaimsed entiteedid on ühekaupa vaadeldes identsed füüsiliste entiteetidega.¹ Teisisõnu, eksisteerib üksainus ontoloogia, kuid enam kui üks viis ontoloogia osade kirjeldamiseks ja seletamiseks.

¹Tõin selle fraasi ja idee kasutusele artiklis Davidson 1970.

Mentaalset ei saa füüsilisele taandada mitmel põhjusel. Üks põhjus, mida Quine oluliseks peab, on tõlgenduses sisalduv normatiivne element, mis tuuakse sisse seetõttu, et teiste inimeste lausete vastavusse viimisel meie endi omadega on vaja apelleerida heausksusele [*charity*]. Niisugune vastavusse viimine sunnib meid kaaluma suhtelisi usutavusi, mis (meie arvates) on erinevatel kõrvalekalletel koherentsusest ja tõest. Mitte midagi füüsikas ei vasta viisile, kuidas see mentaalsuse tunnus vormib oma kategooriaid.

Teine, võib-olla kergemini arusaadav põhjus seisneb mentaalsete mõistete taandamatult põhjuslikus iseloomus. Toome kõigepealt mitte-mentaalse näite. Päikesepõletuse seisund peab kindlasti olema seisund, mille on põhjustanud Päikese tegevus. Ükski täielik füüsika ei kasutaks päikesepõletuse mõistet, mitte ainult seepärast, et osa seletusest juba sisaldub seisundi iseloomustuses, vaid ka seepärast, et kaks nahaseisundit võivad igal seesmisel viisil olla identsed ja ometi võib üks neist olla päikesepõletus ja teine midagi muud.

Propositsioonilised hoiakud, väljaõeldud sõnade semantika ja käitumine, nagu me seda tavaliselt mõistame, on kõik niisugused. Põhjus on nii hoiakute kui semantika puhul sama: meie sõnade tähendus ja meie mõtete sisu on osalt määratud nende omandamise käiguga. Minu lause "Kuu on kühmuline" tõetingimused või sama sisuga uskumuse tõetingimused olenevad osalt minu Kuu-suhete põhjuslikust kulust. Aga võib juhtuda, et kaks inimest on oluliselt sarnases füüsilises seisundis (defineeritud ainult selle kaudu, mis on naha all), ja sellegipoolest võib üks neist rääkida ja mõelda meie Kuust ning teine mitte.

Kui seletatakse käitumist tavamõttes, on see propositsiooniliste hoiakute tunnusjoon plussiks, sest käitumine, mõistetuna tegevustena, on samuti taandamatult põhjuslik mõiste. Nimelt seetõttu, et tegevusi ei kirjeldata tavaliselt mitte lihtsalt liigutustena, vaid liigutustena, mida on võimalik seletada tegija ajendite kaudu — tema uskumuste ja soovide kaudu. Järelikult, kui ma maksan oma arvet, kirjutades välja tšeki, on olukord vältimatult nii: ma kirjutasin tšeki, kuna tahtsin maksta oma arvet, ja uskusin, et tšeki väljakirjutamise abil maksan oma arve. Tegevused on individueeritud sarnaselt propositsiooniliste hoiakutele; sellepärast

on hoiakud tegevuste seletamisel niivõrd tõhusad. Ent niisugune individueerimise ja tegevuste väljavalimise viis ei aita rajada käitumisteadust, mis põhimõtteliselt võiks saada füsioloogia või füüsika eriharuks.

On tehtud palju katseid eraldada propositsioonilistest hoiakutest puhtalt subjektiivne (või "kitsas") sisu, mis ei tekitaks teadusele neid raskusi, mida sünnitab eksternalism. Selle teostamine kõrvaldaks suure tõkke psühholoogia (loodus)teaduseks saamise teel, probleemiks jääks ainult mentaalse normatiivne külg. Põhjus, miks sellised mõtlejad nagu Jerry Fodor ja Noam Chomsky tahavad leida propositsiooniliste hoiakute puhtalt sisemist osa või külge, on ilmselge: ainult siis, kui vaimsed omadused kaasuvad [*are supervenient*] tegija füüsiliste omadustega, on lootust samastada mentaalseid omadusi füüsilistega või leida seaduspäraseid seoseid nende kahe vahel. Kui mentaalsed omadused kaasuvad peale tegija füüsiliste omaduste ka tegijavälise maailma füüsiliste omadustega, on võimatu avastada käitumist ennustavaid ja seletavaid seadusi ainuüksi tegijate seesmiste tunnusoonte põhjal. Nii Fodor kui Chomsky on selgelt esitanud oma arvamuse, et just intentsionaalsuse sisemine variant on olulise tähtsusega psühholoogia tõsiseks teaduseks muutmisel. Seoses sellega on Fodor ära põlanud enamiku holismi vormidest, vähemalt sedavõrd, kui tegemist on keelega. Ta esitab mitmeid põhjendusi, aga põhiliselt näib ärapõlgamist ajendavat veendumus, et senikaua kui väljendite tähendusi ei saa seaduspäraselt seostada spetsiifiliste neuraalsete konfiguratsioonidega, ei ole lootustki keelelisi nähtusi tõsiseltvõetavalt seletada. Niisugused seosed muidugi välistaksid eksternalismi.

Minu arvates on kindel, et holism, eksternalism ja mentaalsuse normatiivne tunnusjoon koonduvad või langevad kokku: kui need on mentaalsuse tunnused ja nad jäävad tõsise psühholoogia-teaduse teele ette, siis on Ryle'il, Wittgensteinil ja Quine'il tema pessimistlikumas meelestuses õigus. Tõsist teadust või teadusi mentaalse kohta ei saa olemas olla. Ma usun, et psühholoogilistes mõistetes sisalduvaid normatiivseid, holistlikke ja eksternalistlike elemente ei saa kõrvaldada ilma, et aine radikaalselt muutuks. Ma ei tahaks siinses artiklis nende väidete üle arutleda, olen seda mujal pikemalt teinud (vt nt Davidson 1970, 1991). Mind

huvitab praegu pigem küsimus, mis tuleneb sellest, kui mul on õigus. Üsnagi selgelt ei järeldu üheselt, et teaduslik psühholoogia on võimatu: niisugune järeldus sõltub sellest, mida "teaduseks" peetakse ja kas tunnused, mis minu meelest mentaalsust iseloomustavad, jäävad selle teele ette. Mis aga järeldub, on see, et psühholoogiat ei saa taandada füüsikale ega ka ühelegi teisele loodusteadusele. Välja arvatud juhul, kui me lihtsalt kehtestame teaduseks vaid loodusteadusele taandatava, ei tohiks taandamise võimatust võtta näitavana, et see, mida ei saa niimoodi taandada, ei vääri teaduse nimetust.

Kuna minu enda lähenemisel mõtlemise, keele ning tegevuse kirjeldusele, analüüsile (laiemas mõttes) ja seletamisele on ühest küljest mõned teadusele iseloomulikud jooned ning teisest küljest on seda rünnanud nii Fodor kui Chomsky just radikaalse "mitte-teaduslikkuse" pärast, siis kavatsen ma uurida oma teooriat, kui seda nii võib nimetada, et vaadata, kas ja kuidas on võimalik seda kaitsta kui teadust. Ma peaksin kohe alguses märkima, et tulemus on minu arvates segane.

Üks võimalus mõelda tagasi psühholoogia kui empiirilise teaduse tekkeajale on seotud Gustav Theodor Fechneri uurimistöega, kelle elu kestis suurema osa 19. sajandist (1801–1887). Fechner alustas füüsikuna, aga jõudis keemia, füsioloogia ja arstiteaduse kaudu metafüüsikani välja (ja kaugemalegi, müstitsismini). Fechner huvitus vaimu ja keha või mateeria ja hinge omavahelisest suhtest ning lähenes sellele probleemile, hakates otsima kvantitatiivseid seadusi, mis vaimset ja füüsilist ühendavad. Weber oli juba pakkunud välja, et väikseim muutus füüsikalise suuruse tugevuses, mis on vajalik, et tekitada tajutavat erinevust aistingus, ei ole fikseeritud füüsikaline erinevus, vaid on vastavuses stiimuli suurusega. Fechner üldistas seaduse: füüsikalise stiimuli kogetav tugevus võrdub füüsikalise stiimuli logaritmi ja mingi konstandi korrutisega. Ligikaudu: füüsikalise stiimuli suurenedes (näiteks helitugevuse või helikõrguse suurenedes) toovad võrdsed juurdekasvud füüsikalise stiimuli suuruses kaasa üha väiksemaid juurdekasve tuntavas aistingus. Konstant on erinev, olenevalt meelest. Seda seadust saab loomulikult katsetada ja umbkaudu peab ta paika. Helitugevuse detsibelliskaala näide: võrdsed intervallid detsibelliskaalal on subjektiivselt (enam-vähem) võrdsed, aga ka-

he akustilise energia hulga suhe võrdub nimetatud suhtest võetud kümnendlogaritmiga, mis on korrutatud kümnega*.

Fechneri idee oli õige. Kui teaduslike meetodeid saab rakendada mentaalsusele, siis peab selleks esitama tugeva teooria ning küsima, kuidas seda empiirilisel kontrollida ja tõlgendada. Teooriad kirjeldavad abstraktseid struktuure; nende empiirilised tõlgendused tegelevad küsimusega, kas neid struktuure on võimalik avastada reaalses maailmas. Fechneri teooriat on mõnedel juhtudel suhteliselt lihtne tõlgendada, mis ei ole võib-olla üllatav, arvestades sensoorse eristusvõime neuroloogilist alust. See, mida me praegu neuronitest, närvivõrkudest ning meelegaorganites ja ajus toimuvast (nii-öelda) infotöötlusest teame, viitab sellele, et me peaksime ootama, et leiame kvantitatiivseid seadusi, mis ühendavad aistingulist eristusvõimet ja stiimuli füüsilist suurst. Ent on olemas väga sarnaseid tajutud aistingute skaalasisid, mis on kindla peale üllatavad, vähemalt minule. Hea näide on helikõrguste intervallide suhete tajumine. Vanad kreeklased teadsid, et kui jagada võnkuv pillikeel pooleks, siis pool tekitab oktavi võrra kõrgema heli kui täispikk keel ja kaks kolmandikku keelest tekitab täispikkusega keelega võrreldes sellest kvindi võrra kõrgema heli. (Pythagorast peetakse selle avastajaks.) Üllatav on aga see, et kui kuuldavale tuua kaks suvalise vahega nooti ja paluda kellelgi panna kolmas noot tajutud keskpunkti, siis eri kuulajad mitte ainult ei jõua umbes samale helikõrgusele, vaid sel teel paikapandud kõrgused on omavahel seotud nii, et moodustavad intervallskaala, see tähendab, et eri kõrgustele võib omistada arve viisil, mis ei järgi intervallidevahelist suhet mitte füüsilise suurstuse alusel, nagu keele pikkus või võngete arv sekundis, vaid täielikult subjektiivselt tajutu alusel. Seda fakti kirjeldavat teooriat võib täie õigusega nimetada psühholoogiliseks, sest ta tegeleb ainuüksi psühholoogiliste nähtuste omavaheliste suhetega.

Teatavas mõttes olen juba esitanud hea teadusliku teooria näited psühholoogia vallas, üks üldise seaduse kujul, mis sidus sensoorse stiimuli tajutud tugevuse stiimuli füüsiliselt mõõdetavate aspektidega, teine helikõrguse tajutud intervallide fundamentaal-

*Tegelikult tuleb detsibellide korral kümnendlogaritm korrutada kahekümnega. *Toim.*

se mõõtmise kujul. Aga loomulikult need näited ei veena neid, kes küsivad, kas või mil viisil saab psühholoogia olla teaduslik. Neid huvitab kavatsuslike tegevuste [*intentional actions*] — ja nendega seotud hoiakute, nagu kavatsuse, uskumuse, soovi ja keelelise tähenduse kirjeldamine, ennustamine ja seletamine. Siinkohal vaatlen lähemalt üht teooriat, mille ma olen välja pakunud; kirjeldan seda üldjoontes ja küsin seejärel, mis mõttes tal on teadusliku teooria tunnusjooned.

Teooria, mida ma silmas pean, seostab uskumuse, soovi ja keelelise tähenduse mõisted. Kuna teooria käsitleb uskumust kvantifitseeritud kujul, mida mõnikord nimetatakse ka subjektiivseks tõenäosuseks, ja soovi mõõdetuna intervallskaalal (nagu näiteks Fahrenheiti temperatuuriskaala või eelmainitud subjektiivse helikõrguse skaala), siis käteb teooria endas versiooni teoriast, mida mõnikord nimetatakse otsustusteooriaks [*decision theory*]; seega sobib ta kavatsuste ja kavatsuslike tegevuste seletamiseks. Erinevalt traditsioonilisest, Frank Ramsey poolt esimesena selgelt sõnastatud otsustusteooriast või Richard Jeffrey veidi teistmoodi variandist,² kuulub minu teoriasse lahutamatu tähendusteooria. Järelikult võib seda nimetada kõne ja tegevuse ühendatud teoriaks, lühidalt ühendteoriaks.

Ühendteooria kirjeldab või määratleb abstraktset struktuuri. Sellel struktuuril on teatud soovitatavad omadused, mille olemasolu on võimalik ka tõestada. Nii võib tänu otsustusteoorialt laenatud osale tõestada nii representatsiooni teoreemi kui ka unikaalsuse teoreemi. Esimene neist ütleb nimelt, et arve saab omistada uskumustele ja soovidele, mis säilitavad teooria kehtestatud kvalitatiivseid piiranguid; teine ütleb, et tõenäosust mõõtma määratud arvud moodustavad suhteskaala ja soovidele vastavad arvud moodustavad intervallskaala.³ Sellest piisab tegemaks (vähemalt "teoreetiliselt") ennustusi kavatsuslike tegevuste kohta. See osa teoriast, mis tegeleb keelelise tähendusega, on tegelikult Tarski tüüpi tõeteooria modifikatsioon, ja on seega tõestatavalt võime-

²Ma pean silmas Jeffrey varianti teoses Jeffrey 1983. F. P. Ramsey teooria on uuesti ilmunud raamatus Ramsey 1990.

³Need märkused relevantsete skaalade kohta kehtivad täpselt Ramsey teooria puhul; Jeffrey teooria on pisut teistsugune.

line andma kõikide vastava keele lausete lausungite tõetingimusi. Teooria viimane osa ühendab otsustusteooria ja tõeteooria formaalsel viisil, mida ma siinkohal ei üritagi kirjeldada (mõnda detaili vt Davidson 1990). Nende kahe teooria ühendamine sõltub kahest asjast. Esiteks, otsustusteooria näitab, kuidas eristada lihtsast eelistusest nii põhikasulikkust [*cardinal utility*] kui subjektiivset tõenäosust. Teiseks, subjektiivsed tõenäosused, rakendatuna lausetele, on piisavad, et kokku panna tähendusteooria. Järelikult on olemas tee — tehniliselt üsna keeruline, ent intuiivselt selge igas etapis — lihtsatest valikutest kuni sõnade, soovide ja uskumuste üksikasjaliku tõlgenduseni.

Niisuguse teooria võimalikkus põhineb struktuuridel, mille määrab meie ratsionaalsusemõiste. Nii otsustusteooria sel kujul, nagu mina olen teda kasutanud, s.t Richard Jeffrey poolt välja töötatud versioonina, kui ka näiteks tõeteooriad, põhinevad osalt loogikal. Jeffrey otsustusteooria ja Tarski tõedefinitsioonid peavad aluseks olevat loogikat endastmõistetavaks: need teooriad oleksid tõesed ainult täiuslike loogikute puhul. Peale selle on veel oletus, et tõenäosused jaotuvad ratsionaalselt propositsioonide vahel, ning et uskumuse määrad on kooskõlastatud vastavaks tingimuslike tõenäosustega: teisisõnu, propositsioone peetakse tõeseks niivõrd, kui nad on oma tõendusliku toetusega ratsionaalselt tehtud. Seega põhineb kogu teooria struktuur ratsionaalsuse standarditel ja normidel.

Need kaalutlused seavad ühendteooria teaduslikkuse taotluse tõsise kahtluse alla. Ent enne kahtluste esitamist las ma peatun veel pisut üldisel skeemil. Nagu iga teaduslik teooria, esitab ka ühendteooria selge ja täpse ilmselgete eelistega formaalse struktuuri. Teorias on ainult üksikud defineerimata mõisted ja need on ekstensionaalsed. Keskne algmõiste on kolmekohaline suhe tegija ja kahe lause vahel, mis kehtib siis, kui tegija eelistab kergelt ühe lause tõesust teise ees. See suhe on ekstensionaalne tehnilises mõttes, nimelt et väide, et see suhe kehtib kolme sobiva objekti vahel (tegija ja kaks selle tegija lauset), säilitab oma tõeväärtuse (tõene või väär) hoolimata sellest, kuidas neid kolme objekti kirjeldatakse. Ometi, kui niisuguste suhete vaadeldud skeem sobib teooria tingimustega, on võimalik tuletada uskumuste määr, mida tegija oma lausetele omistab, mil määral peaksid

tegija arvates tema laused olema tõesed, ning mis on nende lausete tõetingimused (s.t tähendused). Teisisõnu, kui teooria oleks tegija puhul tõene, toimiks ta antud tegija uskumuste, väärtuste ja sõnade tõlgendajana.

See väide, olgugi et ettevaatlikult väljendatud "kui tõene" klausliga, vajab palju kaitsmist. Küsimuseks on näiteks, kas uskumusest, hinnangust ja tähendusest piisab toetamaks sellist laiapõhjalist tõlgendust, ilma et kaasataks näiteks kavatsust või taju kui teisi sama laadi, ent sõltumatuid muutujaid, emotsioonidest rääkimata. Samuti on ebaselge, kas tõeteooria on kõne tõlgendamisel adekvaatne, isegi kui oletada, et tõeteooriat saaks muuta kõiki loomuliku keele väljendeid hõlmavaks. Aga nii tähtsad kui need probleemid ongi, kavatsen ma need nüüd kõrvale jätta, et minna edasi küsimusega, kas enam-vähem ühendteooriasarnast teooriat võib pidada teaduslikuks. Seni olen jõudnud sellisele järeldusele: formaalsest vaatepunktist on see võimas teooria, ja kuivõrd see vastab paljudele meie intuitsioonidele ratsionaalsuse loomuse kohta, on see ka atraktiivne teooria.

Põhiküsimused ja -probleemid kerkivad siis, kui me pöörame tähelepanu teooria empiirilisele tõlgendusele. Tahan siinkohal hoida lahus ametlikku juttu selle kohta, kuidas teooriat saab tõlgendada, ning mitteametlikku käsitlust. Ametlikult on oluline tähtsusega, et suudetaks näidata, kuidas saab teooriat tõlgendada kaasamata tõendust, mis eeldab mis tahes propositsioonilise hoiaku sisu individueerimist. Nagu ma mainisin, on üheks niisugust tüüpi tõenduseks protokollid, mis kirjeldavad tegija eelistust pidada tõeseks pigem üht lauset kui teist. Piisava hulga niisuguse tõendusmaterjaliga saab panna kokku pildi tegija uskumustest, soovidest ja tähendustest (s.t tema lausungite tõetingimustest). Piiratud hulk sellist tõendusmaterjali saab teooriat muidugi ainult kinnitada; mitte aga verifitseerida. Seda me ju ka eeldaksimegi. Lühidalt visandatuna läheb ametlik lugu seda rada:

Jeffrey otsustusteooria versioon, rakendatuna lausetele, räägib meile, et ratsionaalne tegija ei saa korruga eelistada lauset ja selle eitust tautoloogiale või tautoloogiat nii lausele kui selle eitusele. See tõsiasi teeb võimalikuks tõlgendajal ära tunda, teadmata tegija lausete tähendusi, kõiki puhtaid lausekonnektiive, nagu eitus, konjunktsioon ja bikonditsionaal. Sellest vähesest teadmisesest pii-

sab, et määrata tegija kõigi lausete subjektiivne tõenäosus — kui tõenäoliselt tegija peab neid tõeseks — ning seejärel omakorda fikseerida nende lausete suhteline tõeväärtus (muidugi lähtudes tegija vaatenurgast). Subjektiivset tõenäosust saab siis kasutada lausete tõlgendamiseks. Nende lausete puhul, mida Quine nimetab vaatluslauseteks, pakuvad muutused tõenäosuses ilmseid vihjeid esimese astme tõlgendusteks, kui nad käivad sündmuste ja objektide kohta, mida tõlgendaja ja tõlgendatav isik saavad kergesti tajuda üheaegselt. Tingimuslikud tõenäosused ja lausetevahelised järelduslikud seosed [entailment] annavad selle, mis on tõlgendajale vajalik teoreetilistest terminite ja lausete tõlgendamiseks, registreerides, mida kõneleja peab oma uskumuste tõenduseks. See on siis ametlik lugu. Selle väärtus ei seisne mitte tema usutavuses seletusena sellele, kuidas me tegelikult teisi mõistame, vaid selles, et see tähendab mitteformaalset tõestust teooria adekvaatsusele anda vajalikku toetust põhimiste propositsiooniliste hoiakute tõlgendamisele. (Võrrelgem seda ametliku looga sellest, kuidas Ramsey otsustusteooria annab piisavalt uniikaalseid tulemusi, et seletada valikukäitumist lihtsate eelistuste alusel.)

Mitteametlikult võib tunnistada, et elavate ja tegutsevate tõlgendajatena ei ole meil kunagi piisavalt vajalikku tõendust, mida ametliku tee järgimine nõuab, ning meil on alati palju teistsugust tõendust. Me teeme lõputult oletusi inimeste kohta, keda me kohtame, selle kohta, mida nad tahavad, mida nad kalduvad oma ütlustega silmas pidama, mida nad usuvad meie ühisest keskkonnast ja miks nad just nii käituvad. Meie oskused tõlgendajatena tulevad mängu peamiselt siis, kui üks või teine nendest oletustest osutub valeks, ja selleks ajaks on meil midagi enam kui see vilets tõendus, millel ühendteooria põhineb. Kuid nii see peakski olema. Teooria iva ei ole mitte kirjeldada, kuidas me tegelikult tõlgendame, vaid teha oletusi selle kohta, mis see on, mis teeb mõtlemise ja keele tõlgendatavaks. Kui me võime rääkida ametliku loo sarnast lugu sellest, kuidas see on võimalik, võime järeldada, et piirangud, mida teooria sätestab hoiakutele, võivad väljendada nende filosoofiliselt tähtsaid tunnuseid.

Olen kirjeldanud kõige läbipaistvaval viisil formaalse teooria reaalsele indiviidile rakendamise kunsti, kus nii tõlgendaja kui

kõneleja on varustatud küpse mõistetekogumiga ja keeleliste võimetega nende väljendamiseks. Alguses on puudu ainult ühine keel ning eelnev teadmine üksteise hoiakutest. Kuna teooria ja ametlik lugu selle rakendamisest on juba irdunud tegelikust praktikast, siis tuleb meil eeldada, et see teooria heidab ainult kaudselt valgust esimese keele omandamisele ja veelgi vähem kõne tekkele. Öieti saabki öelda vaid seda, et kui me nõustume, et hoiakute süsteem on niisugune, nagu teooria seda kujutab, siis on võimalik näha, et looduse poolt korralikult varustatud olend võib selle omandada teiste seltsis, kes on mõtlemise ja kõne juba omandanud. Teooria võib ajendada ka huvitavat hüpoteesi keele tekke kohta; räägin sellest lõpus.

Ma peaksin rõhutama, kui palju kuulub tõlgenduse alla, s.o püüde anda formaalsele teooriale empiirilist rakendust. Kavatsatud rakendus on indiviidide jaoks, rangelt võttes antud ajal, sest võib oodata, et inimeste paljud väärtused ja uskumused muutuvad kiiresti maailma muutudes. Näiliselt kvantitatiivsed osised, soovi ja uskumuse määra mõõtevahendid, ei kuulu teooriasse; nagu iga fundamentaalse mõõtmise teooria, kasutavad arvud teooriat lihtsalt oma huvides, olemata selle osa. Me võiksime teooriat soovi korral kasutada pelgalt vahendina registree-rimaks seoseid hoiakute vahel ning hoiakute seoseid maailmaga, nende semantikat. Aga uskumuste ja hinnanguliste hoiakute puhul on mugav esitada neid seoseid arvudes, ja nagu otsustusteooriate representatsiooniteoreemid tõestavad, on see võimalik.

Siin ilmneb ühendteooria üks eriline tunnusjoon, mis võib äratada kahtlust. Mis mängib arvude osa, kui tegemist on tegija sõnadele ja hoiakutele *sisu* omistamisega? Vaja on mingit potentsiaalselt lõputut entiteetide varu, mille struktuur või muster oleks niivõrd keeruline, et ta suudaks luua hoiakute mudelit. Niisuguse varu korral saame me jälgida hoiakute rolle ja lausete tõetingimusi. Igaühele, kellel on keel, on niisuguste entiteetide kogum kättesaadav, nimelt tema enda (lõputu) lausete hulk; ning need on kõik, mis meil teiste inimeste tõlgendamiseks kättesaadaval on. On ju ilmselge, et me kasutame enda lauseid, omistades teatud uskumusi või soove, kavatsust või tähendust kellelegi teisele. See ei tähenda, et minu laused oleksid teie hoiakute *objektiks*; ma lihtsalt kasutan enda lauseid, et jälgida, mida te mõtlete ja silmas

peate; või öelda endale või teistele, mida te mõtlete ja silmas peate. Hoiakutel ei ole objekte mitte tiheski psühholoogilises või episteemilises mõttes. Hoiakud on lihtsalt seisundid ega vaja vaimus objekte mitte rohkem, kui pulkadel on vaja arve, selleks et olla teatud pikkusega.

Pöördudes tagasi küsimuse juurde, millest ma alustasin: mil määral või mil viisil on ühendteooriasugune teooria teaduslik? Ma arvan, et niisugune teooria ei ole taandatav sellistele teadustele nagu füüsika või neurobioloogia: selle põhimõisteid ei saa defineerida ühegi füüsikalise teaduse keeles, pole olemas täpseid sillaseadusi, mis kindlalt ja usaldusväärset seostaksid psühholoogilise sõnavaraga kirjeldatavaid sündmusi või seisundeid füüsikalise teaduse sõnavaraga kirjeldatavate sündmuste või seisunditega. Aga oleks ju ebahuvitav määratleda teadust sellena, mida saab taandada füüsikale. Kas on ka teisi raskusi? Kolm ühendteooria (ja teiste temasarnaste teooriate) iseloomulikku joont, mida on peetud seda tõsise teaduse vallast välja jätvaks, on: holismi ja eksternalismi eeldamine ja teooria normatiivsed omadused.

Kogu teooria on rajatud ratsionaalsuse normidele, needsamad normid ongi teooria ajendanud ja andnud talle struktuuri. Kuid see kõik sisaldub formaalsetes, aksiomatiseeritavates otsustusteooria ja tõeteooria osades ja need on niisama täpsed ja selged kui ükskõik milline formaalne füüsikateooria. Sellegipoolest kanduvad ratsionaalsuse normid või kaalutlused koos teooria rakendamisega edasi tegelikele tegijatele, faasis, mil tõlgendaja rakendab enda lauseid teise mõtete ja lausungite sisu tabamiseks. Protsessi vältimatuks osaks on otsustamine, missugune rakendamismuster teeb teise arusaadavaks [*intelligible*] (mitte *arukaks*, mõistagi!), ja see seisneb selles, et igaüks kasutab iseenda ratsionaalsusstandardeid teise inimese mõtete väljapeilimiseks. Mõnes mõttes on see nagu kõverjoone sobitamine teatud punktikogumile, mida parimates loodusteadustes tehaksegi. Ent psühholoogia puhul on siin üks lisaelement: füüsikas töötab mõistus eesmärgiga saada võimalikult palju aru uuritavast aineksest, mida käsitletakse kui ajutut; psühholoogia korral on aju mõlemal pool. Norme rakendatakse kui normide standardit.

Ühendteooria on läbi ja lõhki holistlik. Ta on loodud omistama sisu samaaegselt nii uskumustele, lausungitele kui väärtus-

tele, sest need põhihoiakud on üksteisega nii seotud, et nende kindlakstegemine üksikult või isegi kahekaupa ei oleks võimalik. Iga valdkonna käsitlemine eraldi on samuti holistlik: lauseid tõlgendatakse nende seoste kaudu teiste lausetega, uskumusi nende seoste kaudu teiste uskumustega ja nii edasi. Niisugune holism on iseloomulik igasugusele mõõtmiskeemile: ühikud võlgnevad oma mõõdu seostele teiste ühikutega. Tähendust ei saa üksikule isoleeritud lausele rohkem omistada kui raskust või asukohta üksikule isoleeritud objektile. Mentaalsuse holism ei saa seega iseenesest olla takistuseks mentaalsuse teooria teaduslikele püüdlustele. Vastupidi: teooria võimalikkus tugineb holismile.

Kõneleja lausungite tõetingimused määravad lausutud lause loogilised suhted teiste lausetega ja seega osalt sõltuvad neist. Vaatluslausete puhul võivad tõetingimused sõltuda ka olukordade põhjuslikust ajaloost, milles lauset õpiti ja kasutati; see on eksternalismi üks kuju. Kuna seda sorti taju-eksternalism toob teooria tõlgendusse sisse taandamatu põhjusliku elemendi, ei saa teooria lootagi võistlemisele füüsikaga, mis on suutnud oma seadustest edukalt välja suruda kõik põhjuslikud mõisted. Eksternalism seab piirid, kui täielik saab psühholoogiline seletus olla, kuna ta toob asja keskmesse sisse elemendid, mida ükski psühholoogiline teooria ei saagi seletada. Teisest küljest ei tee see iseloomulik joon psühholoogiateooriat mitte vähem teaduslikuks vulkanoloogiast, bioloogiast, meteoroloogiast või evolutsiooniteooriast.

Nii Fodor kui Chomsky on kritiseerinud ühendteooriat ja selle tõlgendamiseks välja pakutud meetodit, mille ma olen nimetanud *radikaalseks tõlgenduseks* (radikaalne seetõttu, et ta ei eelda eelnevat teadmist tegija propositsiooniliste hoiakute kohta). Mulle tundub, et osa nende kriitikast ei taba märki.⁴ Fodor ja Chomsky märgivad, et radikaalne tõlgendus seletab täiesti valesti nii

⁴Järgnev arutelu võtab lühidalt kokku Fodori kriitika detailsema käsitluse minu artiklis Davidson 1994 (kogumikus *Philosophical Perspectives*, vol. 8: *Logic and Language*, ed. by J. E. Tomberlin). See on ilmunud ka kogumikus Stoecker 1993. Mõlemad allikad toovad ära Jerry Fodori ja Ernest Lepore'i artikli (Fodor, Lepore 1994), millele minu artikkel vastab.

Tsiteeritud lõigud Chomskylt pärinevad artiklist Chomsky 1992: 108, 109.

seada, kuidas lingvistid uusi keeli uurivad, kui ka laste esimese keele omandamist. Arusaadavalt on nad siinkohal olnud eksitunud igivanast filosoofide kalduvusest arutada teoreetilist küsimust, kuidas lingvist või laps võiks õppida tundmatut või esimest keelt, nii nagu oleks see praktiline küsimus sellest, kuidas nad seda tegelikult teevad. Ma olen sageli seletanud, et radikaalne tõlgendus ei püüa anda kasulikke vihjeid päris lingvistidele ega kritiseerida nende meetodeid. Veelgi vähem püüab see taibata esimese keele omandamise (igatahes minu jaoks) salapärast protsessi.

Fodor ja Chomsky kritiseerivad fakti, et radikaalne tõlgendus kasutab tunduvalt vähem informatsiooni, kui on kättesaadav informeeritud ja metodoloogiliselt osavale lingvistile. Nende ärritus on põhjustatud veendumusest, nagu ma arvaksin, et tõendus, millel radikaalne tõlgendus võib põhineda, ongi kogu tõendus, mis on õigustatult kättesaadav. Eriti Chomsky arvab mind eiravat tema avastusi loomuliku keele süntaksi geneetilisest olemusest. Ma olen väitnud, nagu ma juba eespool mainisin, et tähendusteooria õigsuse üheks tingimuseks on olla niisugune, et kui tõlgendaja peab seda kõneleja kohta tõeks, saab ta aru, mida kõneleja ütles. Loomulikult ma eitasin, nagu tõlgendajatel üldiselt oleks niisugune teooria või nad vähemalt teaksid seda endil olevat; teooriat tahab pigem filosoof, kui tal on vaja tõlgendaja tõlgendusoskuste teatud külgi kirjeldada. Lisasin ka ühes Chomskyt iseäranis provotseerinud artiklis, et "sellele teesile ei anna midagi juurde, kui öelda, et kui teooria kirjeldab täpselt tõlgendaja kompetentsust, siis peab mingi mehhanism tõlgendaja sees vastama teooriale" (Davidson 1986). Chomsky tsiteerib seda märkust ja kommenteerib, et "loodusteaduste seisukohalt on [see] märges täiesti sobimatu". Tema järgnev arutelu teeb arusaadavaks, mis teda häirib: tema arvates ma eitan võimalust, et selle mehhanismi kindlakstegemise vastu võiks olla mingit huvi. Aga mõistagi ei ole see minu arvamus ning ma ka ei väitnud seda. Mida ma ütlesin, oli kavatselt tautoloogia: kui tablett paneb su magama, ei ole enam vaja öelda, et sel tabletil on võime sind magama panna. Oleks tohutult huvitav teada rohkem meie keeleliste võimete ja nende aluseks olevate mehhanismide loomuse kohta. Kes seda eitaks? Kui mul ongi kahtlusi, siis puudutavad nad üksnes filosoof-

filisi järeldusi, mida Chomsky ja mõned tema järgijad on teinud oma selles valdkonnas saadud tulemustest.

Chomsky on süüdistanud mind ja iseäranis Quine'i oletuses, nagu peaks kõik, mida me keele kohta teame, põhinema biheivioristlikul tõendusel. Quine on selles küsimuses rääkinud enda eest, aga mina seda süüdistust kindlasti omaks ei võta; kui me tahame keele kohta teada kõike, keele omandamist ja kasutamise viise, siis ei ole olemas mingeid *a priori* piiranguid, missugune tõendus võiks olla sobiv. Kuid ma olen Quine'iga ühte meelt veendumuses, et meie arusaamine sellest, mida kõneleja mõtleb sellega, mida ta ütleb, põhineb osalt, kas siis otseselt või kaudselt, sellel, mida me võime teada saada või märgata nende käitumisest. Ükskõik kui suure hulga grammatikaga varustatud me hällis ka oleksime, peame konkreetse keele sõnade tähendusi ikka õppima — me ei sünni inglise, heebrea või mandariini keele oskusega; me peame omandama esimese keele nendelt, kes seda juba kõnelevad. (Biheiviorism, millest ma räägin, ei ole muide loomult taandav: ma ei eelda, et mis tahes põhilisi intentsionaalseid predikaate defineeritaks mitte-intentsionaalsete terminite kaudu. Väide puudutab vaid tõendusmaterjali.)

Fodori ja Chomsky teatud filosoofide pihta suunatud kriitika näib suuresti (kuigi mitte täielikult) olevat tingitud sellest, et nad on omistanud neile filosoofidele seisukohti, mida need ei poolda: olen üritanud tuua mõned näited. Aga on ka veel suutmatust aktsepteerida fundamentaalsete eesmärkide ja huvide erinevusi. Chomsky nähtavasti arvab, et ma püüan mõista ja seletada neid samu nähtusi mis temagi ning pakun seega välja konkureerivaid hüpoteese. See tundub täiesti vale. Ma tahan teada, mis asi propositsioonilise mõtte — meie uskumuste, soovide, kavatsuste ja kõne — juures teeb selle arusaadavaks teistele. See on küsimus mõtlemise ja tähenduse olemusest, millele ei leia vastust närvi-mehhanismide avastamisega, aju arengu uurimisega ega tõendusmaterjali leidmisega, mis seletab meie esimese keele omandamise uskumatut kergust ja kiirust. Isegi kui me oleksime kõik sündinud inglise või poola keelt rääkides, jääb ikka küsimuseks, kuidas me teistest aru saame ja mis määrab meie lausete kognitiivse sisu. Pole tähtis, kas nimetada mõnda projekti neist teaduslikuks ja mõnda mitte.

Siiski on oluline, mil viisil on hoiakute uurimine, millest mina olen rääkinud, piiratud ning samamoodi on teises kontekstis oluline, mil viisil on Chomsky või Fodori töö piiratud. (Piirangud on muidugi erinevad.) Mis on mõtlemise ja kõne ühendteooria suurimad puudused? Esimeseks ja võib-olla kõige silmatorkavamaks puuduseks on fakt, et formaalne teooria (vastandatuna oma empiirilise rakenduse tunnusjoontele) ei ütle midagi vastuolulisuse [*inconsistency*] kohta. Ta mitte üksnes ei postuleeri täiuslikku loogikat ja uskumuste ja soovide kooskõlalist ja ratsionaalset süsteemi, vaid eeldab ratsionaalsust ka tõendusmaterjaliks peetava käsitlemisel. Vastuolud ja arutlusvead tuleb teooria sobivaks tegemisel siluda, süstides tegelikele tegijatele suuri doose niinimetatud heausksust.

Võib-olla igasugune otsene irratsionaalsus ilmneb vastuoluna, aga kindlasti iga vastuolu ei ole see, mida me tavaliselt nimetame irratsionaalsuseks. Formaalses teoorias ei ole irratsionaalsusele kohta ja seega on ta võimetu seda seletama. Kõik meie poolt välja pakutud irratsionaalsuse seletused peavad töötama ühendteooria vastu, mitte koos sellega.

Ühendteooria, nagu ma olen seda kirjeldanud, on staatiline; ta ei räägi ratsionaalsuse vormidest, mis tegelevad uue info kaasamisega mõtlemissüsteemi. Ometi on just selles valdkonnas lootust. Palju tööd on ära tehtud, näiteks Richard Jeffrey ja Isaac Levi poolt, et muuta otsustusteooriat dünaamiliseks.

Viimaks — mis on võib-olla kõige tähtsam —, formaalse teooria tõlgendamine ei põhine täielikult tavalisel intersubjektiivsel tõendusmaterjalil. Füüsikaliste mõõtude mõõtmisel me saame kasutada arve, jälgimaks avalikult vaadeldavate sündmuste ja objektide omadusi. Arvude vastavate omadustega on nõus kõik asjahuvilised. Olukord on aga teistsugune, kui üks vaim püüab aru saada teisest. Inimesed on sama avalikult vaadeldavad kui mis tahes muu looduses, ent entiteedid, mida me kasutame teise inimese mõtetest pildi loomiseks, peavad olema meie endi laused, meie endi poolt mõistetuna, või siis teised sama päritolu ja struktuuriga entiteedid. Meie lausete tähendused on tõepoolest sõltuvad meie suhetest maailmaga, mille kohta need laused käivad, ja meie keelelistest vastasmõjudest teistega. Ent ei saa eirata fakti, et meil puudub võimalus kasutatava mõõtvahendi objektiivset

sobivust samamoodi kontrollida, nagu me saame kontrollida oma arusaama arvudest; me ei saa kontrollida enda normide objektiivset paikapidavust ennast teistega võrreldes, kuna seda tehes kasutaksime järjekordselt iseenda norme.

Ma ei tea ega hooligi, kas minu poolt loetletud psühholoogilise teooria tunnusjooned, eriti viimane, näitavad, et psühholoogiline teooria on loodusteaduste teooriast niivõrd erinev, et ei vääri teaduse nimetust. Olen aga kindel, et niisugune teooria, kuigi see võib olla niisama tõeline teooria kui iga teine, ei konkureeri ühegi loodusteadusega.

Kirjandus

- Chomsky, Noam A. 1992. Language and Interpretation: Philosophical Reflections and Empirical Inquiry. — *Inference, Explanation, and Other Frustrations: Essays in the Philosophy of Science*. Ed. by J. Earman. Berkeley: University of California Press
- Davidson, Donald 1970. Mental Events. — D. Davidson. *Essays on Actions and Events*. Oxford: Oxford University Press, 1980, pp. 207–225
- Davidson, Donald 1986. A Nice Derangement of Epitaphs. — *Philosophical Grounds of Rationality: Intentions, Categories, Ends*. Ed. by R. Grandy, R. Warner. Oxford: Oxford University Press, pp. 156–174. [Kordustrükk teoses E. Lepore (ed.), *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Oxford: Basil Blackwell, 1986]
- Davidson, Donald 1990. The Structure and Content of Truth. — *The Journal of Philosophy*, vol. 87, no. 10, pp. 279–328
- Davidson, Donald 1991. Three Varieties of Knowledge. — *A. J. Ayer Memorial Essays*. Royal Institute of Philosophy Supplement 30. Ed. by A. Phillips Griffiths. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 153–166
- Davidson, Donald 1994. Radical Interpretation Interpreted. — *Philosophical Perspectives*, vol. 8: *Logic and Language*. Ed. by J. E. Tomberlin. Atascadero, Ca: Ridgeview, pp. 121–128. [Avaldatud ka teoses Stoecker 1993: 77–84]
- Fodor, Jerry A., Ernest Lepore 1994. Is Radical Interpretation Possible? — *Philosophical Perspectives*, vol. 8: *Logic and Language*. Ed. by J. E. Tomberlin. Atascadero, Ca: Ridgeview, pp. 101–119. [Avaldatud ka teoses Stoecker 1993]

- Jeffrey, Richard 1983. *Logic of Decision*. 2nd edn. Chicago: University of Chicago Press
- Quine, Willard V. O. 1960. *Word and Object*. Boston: MIT Press
- Quine, Willard V. O. 1973. *The Roots of Reference*. La Salle, Ill.: Open Court
- Quine, Willard V. O. 1975. Mind and Verbal Dispositions. — S. Guttenplan (ed.), *Mind and Language*. Oxford: Oxford University Press
- Ramsey, Frank P. 1990. *Philosophical Papers*. Ed. by D. H. Mellor. Cambridge: Cambridge University Press
- Ryle, Gilbert 1949. *The Concept of Mind*. New York: Barnes & Noble
- Stoetker, Ralf (ed.) 1993. *Reflecting Davidson: Donald Davidson Responding to an International Forum of Philosophers*. Berlin: Walter De Gruyter
- Wittgenstein, Ludwig 1953. *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell

DONALD DAVIDSON, olulisimaid Ameerika filosoofe viimaseil aastakümneil, sündis 6. märtsil 1917 Springfieldis Massachusettsis. Lõpetas 1939 Harvardi ülikooli, kaitses 1949 samas doktorikraadi. Töötanud assistendina Harvardis 1941–1942, 1946; õppejõuna Queens College'is New Yorgis 1947–1951; õppejõuna (alates 1960 professorina) Stanfordis 1951–1967; professorina Princetonis 1967–1970; professorina Rockefelleri ülikoolis 1970–1976; *University Professor* Chicagos 1976–1981; professor California ülikoolis Berkeleys, 1981–1986; alates 1986 *Willis S. and Marion Slusser Professor of Philosophy* sealsamas. Olnud külalisprofessor paljudes ülikoolides ja muudes institutsioonides, Oxfordi ja Stockholmi ülikooli audoktor.

Avaldanud raamatud *Decision-Making: An Experimental Approach* (1957, koos P. Suppesiga; teine väljaanne 1977) ja *Plato's PHILEBUS* (1990). Davidsoni mõjukaimad artiklid on koondatud kogumikesse *Essays on Actions and Events* (1980; uusväljaanne 2001), *Inquiries into Truth and Interpretation* (1984; uusväljaanne 2001) ja *Subjective, Intersubjective, Objective* (2001). Peagi on ilmumas veel kaks köidet kogutud artikleid: *Problems of Rationality* ja *Truth, Language and History*. Davidsoni filosoofiale on pühendatud mitu artiklikogumiku (sh *The Philosophy of Donald Davidson* sarjas "Library of Living Philosophers", toim. L. E. Hahn, 1999) ja monograafiat, tema vaateid on vaetud paljudel konverentsidel.

Akadeemias on varem ilmunud Davidsoni artikkel "Tõe ja teadmise koherentsusteooria" (1995, nr 9, lk 1843–1867).

ANOMAALNE MONISM JA PSÜHHOFÜÜSILISED SEADUSED

Bruno Mölder

1. EELMÄRKUSED

Ma jõin ära tassi teed, sest mul oli janu, võtsin mantli seljast, sest tean, et muidu hakkab mul palav, ning haarasin riulilt *Akadeemia* värske numbri, kuna usun, et sealt võib lugeda nii mõndagi huvitavat. Need on näited sellest, kuidas mentaalsus võib kutsuda esile muutusi füüsilises maailmas. Filosoofide seas ongi üldiselt levinud veendumus, et vaimusündmused võivad olla põhjuslikes seostes füüsiliste sündmustega ning vastupidi. Selles aga, mis nimelt vaimusündmused õieti on, et selline põhjuslik seotus saaks olla võimalik, ei ole filosoofid kaugeltki ühel meelel. Põhjusliku seose seletamiseks on vaimuseisundeid püütud taandada füüsilistele seisunditele, kuid mitmete vaimuseisundite omaduste reduktiivse seletamisega on tekkinud raskusi. Vastupidine variant — dualism — aga muudab põhjusliku seose erinevate substantside vahel liiga müstiliseks, et sellesse saaks tõsiselt suhtuda. Nende kahe seisukoha vahelises mõtteruumis asub vähem radikaalne vaade — antireduktsionism, mille klassikaliseks seisukohaks on

Selle artikli varasemad versioonid on ette kantud 2000. a veebruaris Cambridge'i Ülikoolis magistriseminaril ning 2001. a septembris Tartus Analüütilise filosoofia seminari 10. aastapäeva tähistaval koosolekul. Eriline tänu Hugh Mellorile põhjaliku juhendamise eest.

kujunenud Donald Davidsoni anomaalne monism, ning sellest tulebki siinkohal põhjalikumalt juttu.

Käesolevas artiklis tutvustan ma Davidsoni käsitlust psühhofüüsilisest põhjuslikkusest ning ma püüan välja selgitada, millistel kaalutlustel eitab ta rangete psühhofüüsiliste seaduste olemasolu. Artikli teises paragrahvis püstitan mentaalse põhjuslikkuse probleemi, nii nagu Davidson seda näeb, ning avan Davidsoni väidete aluseks olevad filosoofilised eeldused. Kolmandas paragrahvis püüan näidata, et anomaalsel monismil on oht langeda epifenomenalismil ning et selle vältimiseks osutub tarvilikuks lõdvendada põhjuslikkuse nomoloogilist käsitlust. Seejärel vaatlen lähemalt Davidsoni argumente rangete psühhofüüsiliste seaduste vastu, kõigepealt mentaalsuse¹ dispositsioonilisusele toetuvat argumenti ning seejärel normatiivsusest tulenevat vastuväidet. Ma jõuan järeldusele, et Davidsoni argumendid rangete psühhofüüsiliste seaduste vastu eeldavad, et mentaalsed predikaadid ja nende rakendamine, mis on olemuslikult seotud tervemõistusliku mõisteskeemiga, peavad otsustavalt erineva füüsilistest predikaatidest. Paraku aga toob Davidsoni eeldustest lähtuv rangete psühhofüüsiliste seaduste eitamine enesega kaasa kas soovimatuid järeldusi kõikide psühhofüüsiliste seaduste või hoopis anomaalse monismi enda jaoks.

2. PÕHJUSLIKKUS, SEADUSED JA SÜNDMUSED

Davidsoni väiteid psühhofüüsiliste seaduste kohta on võimalik mõista ainult seoses tema üldisemate arusaamadega mentaalsest põhjuslikkusest. Selleks on tarvis tutvustada tema üldisi metafüüsilisi vaateid sündmuste ja põhjuslikkuse kohta. Olgu mainitud, et see ei ole sugugi nii lihtne ega ühene, kui esmapilgul võib paista. Davidsoni vaated vaimule ja põhjuslikkusele on üks põhjalikumalt käsitletud teemasid nüüdisaegses vaimufilosoofias. Tõlgendused

¹Mentaalsuse all pean ma silmas kõigi nende sündmuste hulka, millele saab rakendada mentaalseid predikaate ning kuivõrd Davidsoni järgi on mentaalsus kontseptuaalne kategooria, siis järelikult tähistab termin "mentaalsus" ka selliste predikaatide hulka.

ja arutlused lähtuvad peaaesjalikult Davidsoni 1970. aastal ilmunud ning tänaseks juba klassikaks muutunud artiklist "Vaimusündmused" (Davidson 1970). Martin Daviese sõnutsi on "Vaimusündmused" näol tegemist arvestatava kandidaadiga filosoofilise artikli kohale, mille üle on viimase 25 aasta (nüüd juba 30 aasta) jooksul kõige enam arutletud.² Seda arvestades tundub lausa skandaalne, et üksmeelt ei ole saavutatud isegi mitte selles, mille kasuks tahab Davidson selles artiklis väidelda, mida pidada tema arutluse eeldusteks ning järeldesteks, rääkimatagi siis sellest, milline võiks olla tema argumentide täpsem struktuur.³ Seda asjaolu arvesse võttes ei julge ka käesolev tekst pretendeerida Davidsoni kanoonilise tõlgenduse esitamisele — piirdun väitega, et esitatav tõlgendus tundub mulle kõige tõepärasem.

Nimetatud artiklis esitab Davidson kolm printsiipi, mis esmapilgul tunduvad üksteist vastastikku välistavatena, ent tema vaadete kohaselt on nad omavahel kooskõlas. Need printsiibid on järgmised (Davidson 1970: 80–81):

- (P1) *Põhjusliku interaktsiooni printsiip*. Leidub psühhofüüsilisi põhjuslikke seoseid, ehk "mõned vaimusündmused on põhjuslikus interaktsioonis füüsiliste sündmustega".
- (P2) *Põhjuslikkuse nomoloogilise printsiip*. Iga põhjusliku seose kohta leidub range deterministlik seadus, mis on aluseks sellele seosele.
- (P3) *Vaimu anomaalsus*. "Ei leidu rangeid deterministlikke seadusi, mille põhjal saaks ennustada ja seletada vaimusündmusi".

Järgnevalt selgitan neid printsiipe lähemalt, tutvustades ühtaegu Davidsoni metafüüsilisi eeldusi.

²Nii väidab ta 1997 toimunud videointervjuus Davidsoniga (vt Fara 1997).

³Nõnda vaidleb näiteks Yalowitz (1997: 244) vastu Kimile (1985), et Davidson mitte ei eelda monismi, vaid tuletab selle vaimu anomaalsusest, ning väidab erinevalt Childist (1993) ja Kimist (1985), et ratsionaalsuse kaalutlused ei mängi vaimu anomaalsuse juures mingit rolli, vaid et viimane pärineb hoopis põhjuslikkuse käsitlusest. Child (1993) ja Kim (1985) seevastu peavad ratsionaalsusega seotud problemaatikat Davidsoni arutlustes otsustava kaaluga teguriks.

P1. Esimese printsiibiga ei väljenda Davidson mitte ainult seda, et psühhofüüsiline põhjuslikkus on võimalik, vaid et see on ka laialt levinud nähtus. See eeldus pärineb tema varasemast tööst tegevuse seletamise vallas. Nimelt oli kuuekümnendatel aastatel levinud Wittgensteinist mõjustatud filosoofide (Anscombe, Dray, Hampshire, Kenny, Melden) seisukoht, et tegude alused või motiivid ei saa olla nende tegude põhjuseks, kuna teo ja selle aluse vahel valitseb kontseptuaalne ja seega paratamatu seos. Põhjuslikku seost aga peetakse kontingentseks, ega arvata, et see tuleneks mõistete tähendusest. Selle vastu argumenteeris Davidson (1963) teatavasti, et ka teo ratsionaliseerimine selle aluste esitamise kaudu võib olla põhjusliku seletuse liik. Ta peab igapäevaseks tõeks, et vaimusündmused on põhjuslikult seotud füüsilistega. Olgu näiteks olukord, kus Marile läheneb auto, ta näeb seda ning eeldab, et kui ta eest ära ei astu, siis jääb ta selle alla, ning astub seetõttu kõnniteele. Selles jadas järgneb füüsilisele sündmusele (auto lähenemine) vaimne nägemissündmus, millele omakorda järgneb vastavasisuline uskumus ning sellele omakorda füüsiline tegevus (Mari liikumine autoteelt kõnniteele). Esimest printsiipi tuleb seega vaadelda kui eeldust, mis pärineb Davidsoni varasemast tööst, ning argumentatsiooni huvides me seda eeldust järgnevatel lehekülgedel kahtluse alla ei sea.

Seega hõlmab psühhofüüsiline põhjuslikkus niihästi füüsiliste sündmuste põhjustatust mentaalsetest kui vastupidi. Mis aga teeb sündmuse mentaalseks ja mis füüsiliseks? Davidson eeldab, et meil on juba olemas eelteoreetiline arusaamine mentaalsuse ja füüsilisuse vahelisest erinevusest ning et meil on olemas intuitsioon selle kohta, mida pidada mentaalseks ja mida füüsiliseks. Näiteks me klassifitseerime uskumused, mõtted ja soovid mentaalsete kilda ning peame kehi, jõude, elektrone ja laudu füüsiliseks. Davidson aga pakub meile teoreetilise võimaluse intuiitiivse eristuse väljendamiseks nende kirjelduste kaudu, mille abil me tõlgendame teiste inimeste vaimu. Nendes sisalduvad nimelt predikaadid, mille abil saab inimestele omistada intentsio-

naalseid seisundeid.⁴ Neil predikaatidel on üks märkimisväärne tunnus.⁵ Nimelt võivad need predikaadid muuta laused, milles nad esinevad, mitte-ekstensionaalseks. See juhtub siis, kui termi asendamine lauses sama ekstensiooniga termiga võib muuta lause tõeväärtust. Vaatleme näidet. Jaan usub, et Mari on tema naabri tüdruk. Jaani teadmata on Mari juhuslikult ka filosoof. Me ei saa aga sellest järeldada, et Jaan usub, et tema naabriks on filosoof.

Davidsoni järgi on sündmus mentaalne, kui sellele rakendub mentaalne predikaat. Samuti on sündmus füüsiline, kui sellele rakendub füüsiline predikaat. Seega saab Davidsoni järgi sama sündmus olla korraga nii mentaalne kui füüsiline, kuna sellele rakenduvad mõlemat liiki predikaadid. Võtame näiteks sündmuse, mille füüsiliseks kirjelduseks on, et see on frontaalsagara aktivatsioonimustri φ esinemine. Sedasama sündmust saab kirjeldada ka mentaalsete predikaatidega, nt usuna, et päike paistab. Kuid võib võtta ka igapäevasema näite, näiteks käe liikumine on füüsilise kirjelduse all lihtsalt mingi füüsilise keha liikumine ruumis, kuid mentaalse kirjelduse all kujutab ta endast uskumustest ja soovidest põhjustatud tegevust, näiteks lehvitamist, mis moodustab osa huvastjätust armsamaga.

Kuidas mõista aga mentaalsuse ja füüsilisuse vahelist põhjuslikku seost? Davidson eeldab, et singulaarpõhjuslikkus⁶ on seos sündmuste eksemplaride (üksiksündmuste) vahel, mis võivad eel-

⁴Davidson ei vaatle teadlikult aistinguid ja teisi vaimusündmuseid, mis ei ole otseselt seotud propositsiooniliste hoiakutega. Järgnevatel lehekülgedel tähistab termin "psühhofüüsiline" seega pigem *intentsiofüüsilist* seost, s.t seost füüsilisuse ja intentsionaalsuse vahel.

⁵Mentaalseid predikaate füüsilistest predikaatidest eristava tunnuse päritolu nõuab ise seletust, mitte ei seleta seda erinevust. Üks viis seda tunnust seletada oleks väita, et see on pärit predikaatide omistamispraktika tunnustest, holismist ning normatiivsetest reeglitest, millest tuleb juttu edaspidi.

⁶Davidson ise ei kasuta terminit "singulaarpõhjuslikkus", mis tähistab lokaalsete ja singulaarsete põhjuste ja tagajärgede (kas faktide või partikulaaride) vahelist seost. On oluline eristada seda üldpõhjuslikkusest, mis seostab omavahel ka üldisi omadusi või kujutab endast siis üldistust singulaarpõhjuslikkuse instantsidest (vt Mellor 1995: 6–7).

kirjeldatud tähenduses olla korraga nii mentaalsed kui füüsilised. Seda seost identifitseerivad väited on *ekstensionaalsed* ehk läbipaistvad — nende tõeväärtus ei sõltu sellest, kuidas nendele sündmustele osutatakse või kuidas neid kirjeldatakse. Võtame näiteks kaks väidet:

- (a) Mari surma põhjustas õnnetus tema autoga.
- (b) Jaani naabri surma põhjustas õnnetus tema punase Roveriga.

Siin on meil kaks sündmust — autoõnnetus ja Mari surm —, mis on omavahel põhjuslikult seotud. Davidsoni vaadete kohaselt peavad nii (a) kui (b) olema tõesed, kui üks neist on tõene, kuna nende kahe sündmuse vaheline põhjuslik seos kehtib sõltumatult sellest, kuidas neile on osutatud lausetes (a) ja (b).

P2. Teine printsiip väljendab Davidsoni poolehoidu põhjuslikkuse nomoloogilisele teorialele.⁷ See seostab singulaarpõhjuslikkuse rangete seadustega — iga põhjusliku seose kohta leidub range seadus. Mis teeb seaduse rangeks? Seaduse rangus tähendab, et sellel seadusel ei ole erandeid; sellised seadused on deterministlikud ning toetavad kontrafaktilisi tingimuslauseid. See välistab nende hulgast indeterministlikud seadused, üldistused ja mitteranged seadused. Mitterangete seaduste, s.t kontrafaktuaale toetavate *ceteris paribus* tingimusel tõeste üldistuste võimalikkus mängib hilisemas argumentatsioonis olulist rolli.

Erinevalt põhjuslikest seostest sõltuvad seadused aga kirjeldustest — nimelt nendest kirjeldustest, mis määratlevad antud seadusega seostatud sündmuste tüübid (vrd Davidson 1993: 6). Kuna ühte sündmust on võimalik kirjeldada mitut moodi, ei pruugi me teada, tänu millisele seadusele antud põhjuslik seos kehtib. Me ei tea isegi, kas selline seadus on olemas — põhjuslik seos võib

⁷Olgu lühidalt mainitud, et põhjuslikkust on võimalik mõista väga mitut moodi. On olemas erinevaid põhjuslikkusetooriaid. Nomoloogilise teooria kõrval on tänapäeval tuntumad veel tingimuste teooria, mille esitas John Mackie (1965), David Lewise (1973) kontrafaktiline põhjuslikkuse käsitlus ning Hugh Mellori (1995) põhjuslikkuse faktide metafüüsika. Davidsoni põhjuslikkuse teooria esitust vt artiklist Davidson 1967. Igas põhjuslikkusekäsitluses osutub ka mentaalse põhjuslikkuse problemaatika isesuguseks.

osutada ka ainult näiliselt põhjuslikuks. Nomoloogiline printsiip ütleb ainult, et iga tõelise põhjuslikkusejuhtumi kohta leidub seadus isegi siis, kui selle täpsem sisu ja vorm on meile teadmata (Davidson 1995: 264). Teisisõnu, iga põhjuslik seos, mille identifitseerib tõene singulaarne põhjusväide "p põhjustab t", kehastab ehk instantsieerib ranget deterministlikku seadust. Selle lihtsaim vorm on järgmine:

(S) $\forall x(Fx \rightarrow \exists y(Rxy \& Gy))$.

Väide "p põhjustab t" on tõene seetõttu, et sündmuse eksemplarile p, millel on vastav omadus olla F, järgneb sündmuse eksemplar t, millel on vastav omadus olla G. Seos R (näiteks ajalis-ruumilise kokkupuute seos) on tarvilik selleks, et seostada põhjus tagajärgega nii, et Rpt. Selle seaduse lihtsaimaks vormiks ei saaks olla pelgalt $\forall x(Fx \rightarrow Gx)$, sest sellest tuleneks, et põhjus ja tagajärg on üks ja seesama sündmus.

P3. Kuidas seondub see kõik kolmanda printsiibiga, vaimu anomaalsusega? Esimesest kahest printsiibist paistab ju otse tulenevat, et leidub ranged psühhofüüsilisi seadusi. Nimelt kui leidub psühhofüüsilisi põhjuslikke seoseid ning iga põhjusliku seose kohta leidub range seadus, siis peaksid leiduma ka ranged psühhofüüsilised seadused. Ometi Davidson eitab seda. Kuidas saab siis antud skeemis olla vaimusündmustel põhjuslik roll ning põhjuslikkus sõltuda seadustest, kui ei leidu seadusi, mis hõlmaksid vaimusündmuseid? Davidson väidab, et ei leidu selliseid seadusi nagu (S), mis sisaldaksid *mentaalseid* predikaate 'F' ja 'G'. Kõikides sellistes seadustes peavad predikaadid 'F' ja 'G' olema puhtfüüsilised. Kuid see ei tähenda, et sündmused p ja t, mis kehastavad seadust (S), ei saaks olla samuti mentaalsed, s.t rahuldada ühtaegu ka mentaalseid predikaate. Kuid seaduse määratluses ei rakendata sündmuste kohta mentaalseid predikaate. See tähendab aga, et iga vaimusündmuse eksemplar peab olema identne mingi füüsilise sündmuse eksemplariga. Sellisel moel saavad vaimusündmused omada põhjuslikku rolli. Davidson väidab niisiis, et kolme printsiibi kooskõla eeldamine viib meid paratamatult monismi, kus mentaalse põhjuslikkuse aluseks on ranged, üksnes füüsilisi predikaate kätkevad seadused. Kuid ta nimetab seda monismi *anomaalseks monismiks*, kuna ta

eeldab *vaimu anomaalsust*, eitades rangeid seadusi, mis hõlmavad mentaalseid predikaate. Alljärgnevas kasutan ma niisiis esimest mõistet Davidsoni üldise positsiooni tähistamiseks ning teise all mõtlen kolmandat printsiipi.

On oluline märgata, et P3 ei ole sõnastatud mitte rangete psühhofüüsiliste seaduste eituseks, vaid kõigi rangete seaduste eituseks, mille põhjal saaks ennustada vaimusündmusi. Niisiis ei saa olla ka üksnes vaimusündmusi seostavaid puhtpsühholoogilisi seadusi. Kui sellele võimalusele ei oleks kätt ette pandud, siis ei oleks olnud võimalik tuletada nendest printsiipidest füüsikalistlikku anomaalset monismi. Nimelt oleks siis jäetud lahti üks idealistlikule monismile. Kui eeldada, et toimub mentaalsete ja füüsiliste sündmuste interaktsioon ning selle aluseks peavad olema seadused ning ei leidu psühhofüüsilisi seadusi, siis oleks kontseptuaalselt võimalik ka Davidsoni monismi peegelpilt, mis annaks ontoloogilise primaarsuse mentaalsusele. Selle järgi oleks iga füüsiline sündmus, mis interakteerub vaimusündmusega, esmajoones ka mentaalselt kirjeldatav ning osaleks selle mentaalse kirjelduse kaudu seaduses, mis ei oleks enam mitte füüsiline, vaid psüühiline seadus. Selle peegelpildi järgi ei leiduks psühhofüüsilisi seadusi sellepärast, et kõik asjassepuutuvad seadused sisaldaksid rangelt üksnes mentaalseid predikaate. Muidugi tuleks sellist idealismi pidada tõepoolest vaid kontseptuaalseks võimalikkuseks, kuna keegi ei ole seni veel esitanud usutavaid mentaalseid kirjeldusi sündmustele, millele harilikult rakendatakse füüsilisi predikaate. Ilmselt on mentaalsete ja füüsiliste kirjelduste rakendatavuses teatav asümmeetria. Teatud sündmustele, mida me identifitseerime mentaalse sündmusena, saab ühtlasi alati rakendada füüsilisi predikaate, kuid füüsilisele sündmusele alati mentaalset kirjeldust rakendada ei saa. Lisaks nendele kaalutlustele leidub Davidsoni eeldustes niisiis põhjendus füüsikalistliku monismi eelistamiseks idealistlikule monismile. Nimelt ei saa idealistlikku monismi tuletada, kuna kolmas printsiip välistab igasugused ranged seadused, mis sisaldavad mentaalseid predikaate.

3. DAVIDSONI KITSIKUS:

EPIFENOMENALISM VÕI MITTERANGED SEADUSED?

Selles osas keskendun ma Davidsoni vaadetele mentaalse põhjuslikkuse ja rangete seaduste küsimuses ning väidan, et rangete psühhofüüsiliste seaduste võimatusest ei pruugi veel järelduda anomaalne monism. Tasub meenutada, et kolmas, anomaalse printsiipi ütleb, et ei leidu rangeid psühhofüüsilisi seadusi, mille alusel saaks vaimusündmusi ennustada. Selles artiklis arutlen ma aga peamiselt rangete seaduste võimalikkuse üle. Rangelt võttes on olemas erinevus seaduse olemasolu ning selle abil ennustatavuse vahel, kuid see ei osutu alljärgnevas oluliseks, kui võrd ennustamatus tuleneb otseselt seaduse puudumisest. Kui rangeid psühhofüüsilisi seadusi ei leidu, siis ei saa nende abil ennustada ega seletada. Nii et järgnevas keskendun argumentidele seaduste seaduste olemasolu vastu.

Davidsoni positsiooni võib vaadelda kui kontseptuaalse dualismiga kombineeritud ontoloogilist monismi. Viimane seisneb füüsilisusele ontoloogilise autoriteedi andmises: iga vaimusündmus, mis osaleb põhjuslikus seoses, peab olema füüsiline, kuna ta peab kehastama seadust, kusjuures muidugi mitte iga füüsiline, põhjuslikku rolli mängiv sündmus ei pea olema mentaalne. Kontseptuaalne dualism, mis osutub tähtsaks järgnevatel lehekülgedel, põhineb aga väitel, et mentaalsed kirjeldused ei ole taandatavad füüsilistele kirjeldustele.

Kui järelduks, et rangete psühhofüüsiliste seaduste eitamiseks puuduvad head argumendid, siis variseks Davidsoni positsioon kokku: ta ei saaks väita, et kõik seadused, mis on aluseks psühhofüüsilisele põhjuslikule seosele, peavad olema puhtfüüsilised. Mentaalsus ei oleks enam anomaalne, sest siis leiduks rangeid psühhofüüsilisi seadusi. Muidugi ei tuleneks rangete psühhofüüsiliste seaduste tunnustamisest see järeldus, kui Davidsoni põhjuslikkuse nomoloogiline käsitlus täielikult tagasi lükata ning mentaalsele põhjuslikkusele mingi muu seletus leida.

Teine võimalus, mida ma kaldun argumentatsiooni huvides pooldama, on lõdvendada ranguse nõuet ning sõnastada teine printsiip ümber väitena, et iga põhjusliku seose jaoks piisab,

kui leidub seda seost toetav seadus, kusjuures see seadus *ei pea* olema ei range ega deterministlik. Põhjuslik seos võib kehtida ka tänu mitterangetele seadustele, mille *ceteris paribus* tingimused on täidetud (Fodor 1990: 152).⁸ Davidsoni versioon teisest printsiibist nõuab siiski, et kõik põhjuslikud seosed baseeruksid rangetel deterministlikel seadustel, ehkki ta ei eita lisanduda võivate mitterangete seaduste olemasolu (McLaughlin 1989).⁹ Tema põhjuslikkuse nomoloogilisuse printsiip aga ei ole kooskõlas ettepanekuga, et mitterangetest seadustest piisab põhjuslike seoste põhistamiseks. Sellegipoolest püüan järgnevalt näidata, et Davidson peab toetuma mitterangetele seadustele, selleks et vältida süüdistust epifenomenalismis.

Peaaegu standardseks vastuväiteks anomaalsele monismile on, et see muudab mentaalsed omadused¹⁰ põhjuslikult epifenomenideks (vt nt Honderich 1982; Kim 1994: 246; Sosa 1984). Asi on selles, et kui ainult need sündmuse omadused omavad põhjuslikku toimet, mis esinevad rangetes seadustes, ning kui ainult füüsilised omadused võivad seal esineda, siis ei saa mentaalsetel omadustel olla põhjuslikku rolli. Mentaalsed omadused sarnanevad seega omadusega *punane* näitelause (b), kus Mari auto värvus ei mänginud rolli tema surma põhjustamisel!

Davidsoni (1993) esimeseks vastuseks sellele vastuväitele on, et sündmused ei ole põhjuslikult seotud oma omaduste kaudu,

⁸Fodor (1990: 154) esitab muuhulgas huvitava väite, et kõik ranged seadused on tegelikult tühjalt tõese *ceteris paribus* klausliga mitteranged seadused. Sellisel juhul osutuks idee, et põhjusliku seose jaoks piisab mitterangetest seadustest, veelgi ahvatlevamaks, kuna mitterange seadus on palju levinum ning Fodori järgi ka fundamentaalsem seaduste liik.

⁹Oma hilisemas artiklis on Davidson (1993: 10) märkinud, et "selline mentaalse põhjuslikkuse toimekuse kaitse on kooskõlas [anomaalse monismiga]". Mina väidan, et see on anomaalse monismiga küll kooskõlas, kuid ei võimalda seda monismi tuletada. Just see aga oli tegelikult Davidsoni algseks eesmärgiks.

¹⁰Nominalistina eelistab Davidson rääkida pigem predikaatidest kui omadustest. Niisiis, kui ma ütlen, et sündmusel on omadus F, siis ei pea ma selle all silmas muud, kui et sellele rakendub predikaat 'F'. Sellises kasutuses on kõnelemine omadustest Davidsoni nominalismiga kooskõlas.

kuna omadused on abstraktsed — põhjuslik seos leiab aset hoopis partikulaarsete sündmuse-eksemplaride endi vahel. Ent kui nii, siis ei saa me tema arvates eristada põhjuslikult olulisi ja ebaoalulisi omadusi, kuna sündmus osaleb põhjuslikus seoses tervikuna ning sündmuse identsuse juures on olulised kõik tema omadused. Mari jäämine punase auto alla ja Mari jäämine sinise auto alla oleksid kaks eri sündmust. Selles tähenduses võime mõista Davidsoni (1987: 46) muidu päris krüptiliseks jäävat märkust, et “iga sündmuse iga omadus on põhjuslikult toimekas”. Davidson (1993: 15) pole nõus, et kõigil antud tüüpi kuuluvatel sündmustel peaks olema mingi üks ühine põhjuslikult toimekas omadus. See muidugi ei järeldu epifenomenalismis süüdistusest, kuid Davidsoni oponendid ei pidanudki silmas seda. Probleem oli pigem selles, et Davidsoni enda varasemast käsitlusest järeldub, et sündmuse põhjusliku toime määrab ära range seadus, milles ta esineb, ning viimases esinevad üksnes füüsilised omadused, kuna rangeid psühhofüüsilisi seadusi pole olemas. Selles mõttes leidub ikkagi põhjuslikult privilegeeritud omaduste tüüp, millesse kuuluvad rangetes seadustes osalevad omadused, ning võib väita, et just tänu nendele omadustele on sündmused omavahel põhjuslikult seotud. Eksemplari-epifenomenalismist hoidudes, mille sai välistada eksemplaride identsusega, ei ole Davidson ikkagi suutnud vältida tüübi-epifenomenalismis: epifenomenideks osutuvad vaimusündmused tüübina, kuna nad ei osale rangetes seadustes. Kuid kui lubada, et põhjuslike seoste aluseks võiksid olla ka mitteranged seadused, osutuks võimalikuks seletada ka mentaalsete omaduste põhjuslikku toimet, sest viimased võivad mitterangetes seadustes esineda.

Tekib küsimus, kas äkki viimane arutus ei erista piisavalt põhjustamist ning põhjuslikku seletust. Põhjuslik seos kehtib Davidsoni järgi sündmuste vahel “sõltumata sellest, kuidas neid on kirjeldatud” (Davidson 1993: 6). Seevastu põhjuslikus seletuses kasutatavate seaduste kehtivus oleneb kasutatud sõnavarast. Nii siis ei saagi mentaalsed omadused olla epifenomenilised, kuna omadused ei osale põhjuslikes seostes, vaid on üksnes anomaalsed — neid ei mainita rangetes seadustes. Sellele võib vastu väita, et saavutatud võidu hinnaks on lõhe tekitamine põhjusliku seose

ja seletuse vahel. Paistab, nagu põhjuslik *seos* ise ei kitsendaks sugugi sobivate ning lubatavate põhjuslike *seletuste* hulka. Sel juhul aga tekib probleem sobiva seletuse valikul — kui selle kitsendused ei pärine põhjuslikust seosest, mis siis õigustab selle pidamist üldse *põhjuslikuks* seletuseks? Põhjuslik seos, mis kehtib sündmuste vahel, kaasates kõiki nende omadusi, jätab põhjuslikuse fakti pehmelts öeldes seletamatuks — Davidsoni süsteemis ei ole võimalik seletada, *mille tõttu* põhjustab üks sündmus teise (McLaughlin 1993: 32; Kim 1993: 22).

Põhjusliku seose jäik lahutamine põhjuslikust seletusest võib anda alust ka Davidsoni väärarvamusele. Sellest võidakse järeldada, et ontoloogiliselt füüsikalistliku monismi asemel esitab Davidson hoopis neutraalse monismi, milles esinevad omavahel seotud neutraalsed sündmused, millele on siis võimalik rakendada eri liiki kirjeldusi (vt Hutto 1999: 154, kes omakorda viitab F. Buekensile avaldamata ettekandele). Selline järeldus tähendaks allumist ekslikule mõtteskeemile, mille kohaselt selleks, et mingit asja kirjeldada, peab see olema juba antud mingil kirjelduseelsel viisil või mingi teise kirjeldusega. Ei leidu aga neutraalset keelt, milles neutraalsetest sündmustest rääkida. Sündmused on meile antud alati ja ainult mingisuguse kirjelduse all. Neutraalseid sündmusi ei ole tegelikult tarvis selleks, et saaks rääkida füüsilistest või mentaalsetest sündmustest, nagu ei ole tarvis mingit kolmandat keelt selleks, et seostada füüsilisi ja mentaalseid predikaate. Teisisõnu, selleks et öelda, et sündmus *a* on sama mis sündmus *b*, pole tingimata tarvis seda sündmust identifitseerida neutraalselt sündmusena *c* ning öelda, et kuna *a* on *c* ja *c* on *b*, siis *a* on *b*. Piisab, kui öelda, et *a* on ühtlasi *b*.

Davidsoni teine vastus toetub mentaalsete kirjelduste kaasumisele füüsiliste kirjeldustega. See on eraldiseisev füüsikalistlik eeldus Davidsoni teoorias, mis tagab füüsilisusele ontoloogilise autoriteedi. *Kaasumistees* väidab, et “ei saa olla kahte sündmust, mis sarnaneksid kõigis füüsilistes aspektides, ent erineksid mingis mentaalses aspektis, või et objekt ei saa muutuda mingis mentaalses aspektis ilma, et ta muutuks ka mingis füüsilises aspektis” (Davidson 1970: 88). Oma hilisemas artiklis märgib Davidson (1993: 14) veel, et “kui kaasumine kehtib, siis mõju-

tavad psühholoogilised omadused sündmuse põhjuslikke seoseid, kuna nad mõjutavad füüsilisi omadusi ning füüsilised omadused mõjutavad põhjuslikke seoseid". Mõte on selles, et kui füüsilised omadused on põhjuslikult toimekad, siis on seda ka sündmuse mentaalsed omadused, mis kaasuvad füüsilistega.

Sellele võiks vastu väita, et see ei ole kooskõlas anomaalse monismiga, kuna need kaasumisseosed kujutavad endast rangeid psühhofüüsilisi seadusi, mida ei lubanud Davidsoni kolmas printsiip. Siiski väidab Davidson (1993: 7) targu, et me ei saa tulutada kaasumisseosest seadusi, sest antud mentaalne erinevus ei esine mitte alati koos samade füüsiliste erinevustega, s.t vaimusündmuste tüübid on "mitmeti realiseeritud" erinevate füüsiliste sündmusetüüpide poolt. Kuid Davidson jätab kahe silma vahele ühe võimaluse. Nimelt võib esineda rangeid psühhofüüsilisi seadusi, mis seostavad mentaalsed sündmusetüübid komplekssete — s.t disjunktiivsete — füüsiliste sündmusetüüpidega. Kui sellised seadused on aga võimatud, siis miks me peaksime üldse pooldama kaasumisteesi, kuna see eeldab mentaalsuse ja füüsilisuse korrelatiivset seost? Lühidalt, Davidson ei saa toetuda kaasumisteesile, selleks et seletada mentaalsete omaduste põhjuslikku toimet, ning samas eitada psühhofüüsiliste seaduste olemasolu.

See jätab meile teise ülalesitatud lahenduse, nimelt et põhjuslik seos võiks kehtida tänu mitterangetele seadustele. Selle eitamiseks ei tundu olevat sõltumatu põhjusi (vt Johnston 1985: 425; Garrett 1999: 20) ning vajadus vältida epifenomenalismi räägib selle kasuks. Tegelikult kaldub Davidson (1993) oma kitsikuses ikkagi mitterangeid seadusi eelistama. Nii selles artiklis kui 1997. aastal Tim Crane'ile antud videousutluses (Fara 1997: 12) väidab ta, et omaduse põhjusliku toimekuse tagab üksnes tema mainimine seaduses, millele toetudes võime seletada sündmuse esinemist. Ning ta mõonab, et need seadused võivad olla ka mitteranged ning sellistes seadustes mainitakse mentaalseid omadusi ning seetõttu on nad põhjuslikult toimekad.

Davidsoni teise printsiibi seesugune lõdvendamine aga jätab tema kolm printsiipi küll kooskõlaliseks, kuid lõikab läbi tema argumendi, mis liigub vaimu anomaalsusest ontoloogilisse (füsi-kalistlikku) monismi. Eeldusest, et ranged psühhofüüsilised sea-

dused puuduvad, ei saa järeldada, et olemasolevate psühhofüüsiliste põhjuslike seoste aluseks on ranged *füüsilised* seadused, kuna nende aluseks võivad olla nüüd ka mitteranged *psühhofüüsilised* seadused.

4. ARGUMENDID RANGETE PSÜHHOFÜÜSILISTE SEADUSTE VASTU

Kolmanda printsiibi kehtivus mängib keskset rolli Davidsoni argumentis anomaalse monismi kasuks. Kui jätta kõrvale eelmises paragrahvis käsitletud teise printsiibi lõdvendusest tulenev argumenti luhtumine, siis sõltub Davidsoni argument otseselt vaimu anomaalsusest ehk sellest, et ranged psühhofüüsilised seadused ei ole võimalikud. Miks peaksime me arvama, et nad seda on? Järgnevates osades püüan eritleda ning tõlgendada Davidsoni suhteliselt põgusalt esitatud argumente rangete psühhofüüsiliste seaduste vastu. Mu järelduseks on, et need argumentid on liiga tugevad, kuna nad kehtivad ka mitterangete psühhofüüsiliste seaduste vastu.¹¹

Davidson väidab, et rangeid psühhofüüsilisi seadusi pole olemas ja et see tähendab, et mentaalsus on anomaalne. Tähtis on selgelt mõista, mida siinkohal eitatakse. Seadusesarnaste seoste klass on lai ja heterogeenne. Sinna kuuluvad tõenäosuslikud seadused, üldistused, ranged seadused, *ceteris paribus* seadused, põhjuslikud seadused jne. Davidson ei väida näiteks, et psühhofüüsilised üldistused poleks võimalikud. Samuti lubab ta *ceteris paribus* psühhofüüsilisi ja psühholoogilisi seadusi (Davidson 1993: 8–9) ning tõenäosuslikke seadusi (Davidson 1995: 266–267). Kuid ta väidab, et ranged deterministlikud seadused ei “hõlma sündmusi, kui neid sündmusi on kirjeldatud mentaalses sõnavaras” (Davidson 1993: 9). Teisisõnu, ta eitab rangete psühhofüüsiliste ja rangete psühholoogiliste seaduste olemasolu.

Rangete psühholoogiliste seaduste eitamine on tugevam väide. Nimelt, kui meil oleks range füüsikaseadus ning range psühhofüüsiline seadus, siis saaksime neist veel ühe sobiva range psüh-

¹¹Seda võimalust on möödaminnes maininud ka Kim (1993: 25).

hofüüsilise seaduse abil tuletada range psühholoogilise seaduse. Skemaatilisel ning tugevalt lihtsustatuna väljendades: rangest füüsikaseadusest $P_1 \rightarrow P_2$, rangest psühhofüüsilisest seadusest $P_1 \rightarrow M_1$ ja rangest psühhofüüsilisest seadusest $P_2 \rightarrow M_2$ saame tuletada range psühholoogilise seaduse $M_1 \rightarrow M_2$. Seega eeldab rangete psühholoogiliste seaduste tagasilükkamine, et ei leidu ranget psühhofüüsilisi seadusi. Vastupidine seos ei kehti, rangete psühhofüüsiliste seaduste puudumisest ei järgne veel rangete psühholoogiliste seaduste puudumine. Järgnevas keskendun siiski üksnes psühhofüüsilistele seadustele, kuna just need seonduvad mentaalse põhjuslikkuse huvitavama variandiga — sellega, kus vaimusündmused põhjustavad füüsilisi sündmusi ning on ise nende põhjusteks.

Psühhofüüsiline seadus kujutaks endast üldisuskvantoriga väidet, mis seostab mentaalsete ja füüsiliste kirjeldustega sündmuse-tüübid. Nagu öeldud, on Davidsoni argumentide sihtmärgiks üksnes intentsionaalseid seisundeid hõlmavad psühhofüüsilised seadused. Eri sündmuste vahelist põhjuslikku seost põhistava psühhofüüsilise seaduse üldiseks vormiks (kui selle modaalne staatus lahtiseks jätta) on $\forall x \forall y ((Fx \& C) \rightarrow My)$, kus 'M' on mentaalne predikaat ja 'F' on füüsiline predikaat. Teiseks vormiks on veel füüsilise *explanandum*'i iga seadus $\forall x \forall y ((Mx \& C) \rightarrow Fy)$, milles füüsiline sündmus järgneb vaimusündmusele. Samuti võib arutleda bikonditsionaalide $\forall x \forall y (Fx \leftrightarrow My)$ kujul esinevate sillaseaduste üle, mis seostavad füüsiliste ja mentaalsete omaduste instantse. *C* on määratlus, mis eksplitseerib antetsedendis eranditult kõik tingimused, mille korral tagajärg esineb. *Ceteris paribus* ehk mitterange seadus seevastu jätab need tingimused täpsemalt määratlemata, vihjates neile üksnes võrdsete tingimuste nõudega (vrd Yalowitz 1998: 189). *Ceteris paribus* seaduse vorm näeb välja järgmine: $\forall x \forall y ((Mx \& ceteris\ paribus) \rightarrow Fy)$. 'M'-i ja 'F'-i asemele võib panna mis tahes sobivaid mentaalseid ja füüsilisi predikaate. Huvitav on see, et sellealast kirjandusest pole just kerge leida näiteid psühhofüüsiliste seaduste kohta. Crane ja Mellor toovad sellise näite (1990: 196): "Kõik inimesed on surelikud". See aga ei täida tühimikku, sest isegi kui see on seadus, ei esine seal mentaalset kirjeldust ning seega ei ole te-

gemist psühhofüüsilise seadusega. Surelikkus ei ole mentaalne predikaat. Kui me ei tunnista just vitalismi, tuleb seda mõista puhtfüüsiliselt. Teise näite leidsin Føllesdalilt (1985: 321): “Iga tõsiselt dehüdreeritud isiku seisund paraneb, kui ta joob vett”, kuid see pole range, kuna vajab *ceteris paribus* klauslit. Ka siit ei leia ma mentaalset predikaati, ammugi siis veel viidet intentionaalsele seisundile. Seega ei ole ka selle näite puhul tegu intentsiofüüsilise seadusega.

Miks ei võiks siis rangeid seadusi olemas olla? Järgnevat esades vaatluse alla tulevad Davidsoni argumendid rangete psühhofüüsiliste seaduste vastu toetuvad eeldusele, et mentaalsus ja füüsilisus on fundamentaalselt erinevad. “Rangeid psühhofüüsilisi seadusi ei ole mentaalsete ja füüsiliste skeemide ühitamatute kohustuste tõttu” (Davidson 1970: 97). Mentaalsetel predikaatidel on teatud iseäralikud tunnused, mis eristavad neid füüsilistest predikaatidest, ja ilma nende tunnusteta ei oleks nad enam mentaalsed predikaadid ning nende rakendamine sündmustele ei muudaks neid sündmusi mentaalseks. Järgnevais osades identifitseerin ma need tunnused ja näitan, et Davidsoni argumendid rangete psühhofüüsiliste seaduste vastu sõltuvad just nimelt neist mentaalsuse tunnustest. Davidsoni käsitluses on võimalik eristada vähemalt kahte argumenti, mis aga on omavahel seotud. Esimene seondub mentaalsete predikaatide dispositsioonilise iseloomuga ning teine on seotud vaimusündmuste omistamise normatiivsusega.¹² Olen need argumendid konstrueerinud niiviisi, et esimene argument käib järgnevusseaduste vastu ning paragrahvis 4.2 vaa-

¹²Minu tõlgendus erineb seega mõnevõrra Yalowitzi (1998) omast, kes soovib tuletada argumendi rangete psühhofüüsiliste seaduste vastu üksnes põhjuslikkuse analüüsist ning väidab, et mentaalse skeemi iseärasused ei mängi rolli anomaalsuse tuletamisel. Yalowitz üritab leida argumenti, mis oleks kooskõlas Davidsoni eeldustega, kuid mitte tingimata tema väidetega — ta küll tunnistab, et Davidson toetub ratsionaalsusele oma anomaalsuse argumentatsioonis, kuid väidab, et see ei ole tarvilik ning tekitab ülearu segadust. Samuti väidab ta, et allpool käsitletav homonoomsete ja heteronoomsete üldistuste eristus ei ole tarvilik vaimu anomaalsuse kaitsmiseks. Ehkki Yalowitzil võib olla õigus argumentatsiooni võimaluste analüüsi asjus, ei pea ma seda Davidsoni vaadete usaldusväärseks rekonstruktsiooniks. Olen arvamuse-

deldav argument käib psühhofüüsilise sillaseaduse vastu. Vaatlen neid argumente eraldi. Ma väidan, et Davidsoni interpretivistlik lähenemine vaimule teeb võimatuks isegi mitteranged psühhofüüsilised seadused, mille olemasolu Davidson ometi tunnistas ning mille eitamist peaks ta väga ebatõenäoliseks. Mõisteline lõhe mentaalsuse ja füüsilisuse vahel on aetud nii laiaks, et mitte ainult ranged seadused ei ole muudetud võimatuks — sama saatus ootab ka *ceteris paribus* psühhofüüsilisi seadusi, mis seostavad eri kategooriate mõisteid.

4.1. Dispositioonid ja tõlgendusholism

Oma "Vaimusündmuste" artiklis eristab Davidson kahte liiki üldistusi — *homonoomseid* ja *heteronoomseid*. Tuleb tähele panna, et see eristus ei lange kokku eristusega rangete ja mitterangete seaduste vahel. Mõlemad üldistused on oma iseloomult mitteranged. Kuid homonoomse üldistuse näol on meil tegemist üldistusega, mida on põhimõtteliselt võimalik muuta rangeks seaduseks täpsustuste lisamise teel. Heteronoomset üldistust on seevastu põhimõtteliselt võimatu rangeks seaduseks muuta. Mis on selle põhjuseks? Davidsoni määratluse kohaselt sisaldub homonoomses üldistuses üksnes sama *kategooria* sõnavara ning heteronoomne üldistus ühendab erinevate mõistelite kohustustega sõnavarasid. Homonoomseid üldistusi võib leida füüsikast ja nad sisaldavad üksnes füüsilisi mõisteid. Psühhofüüsilised üldistused on kõik paratamatult heteronoomsed, kuna neis toimub nihe mentaalselt sõnavaralt füüsilisele. Seega ei ole lootust muuta neid täpsustuste ja täienduste lisamise teel rangeteks seadusteks.

Sellele arutlusele on esitanud vastuväite Crane ja Mellor (1990: 199), kes väidavad, et füüsikas leidub samuti heteronoomseid seadusi ja üldistusi, mis ühendavad erinevaid mõistestikke. Erinevalt Davidsonist leiavad nad, et mitte kõik füüsilised mõisted ei kuulu samasse liiki: näiteks elektrijõu liitmise gravitatsiooni- ja seismilise kogujõu leidmiseks ühendab küllaltki erinevat liiki — elektrilisi ja gravitatsioonilisi — mõisteid. Siiski ei pruu-

sel, et nii põhjuslikkuse kui ratsionaalsuse aspekt on tarvilik rangete psühhofüüsiliste seaduste vastase arutluse mõistmiseks.

gi see vastuväide veel otseselt väärata Davidsoni arutluskäiku. Kui tema eesmärgiks on väita, et ei leidu rangeid psühhofüüsilisi seadusi, siis ei ole tal vaja muud, kui näidata, et kui leiduks psühhofüüsilisi seadusi, siis ei ole nad ranged. Mitterangete heteronoomsete seaduste või üldistuste esinemine (ka füüsikas) ei kujuta endast veel probleemi Davidsoni argumentidele. Isegi kui lubada heteronoomseid psühhofüüsilisi *üldistusi*, ei järeldu sellest, et leidub rangeid heteronoomseid psühhofüüsilisi *seadusi*. Selle põhjuseks on tema meelest asjaolu, et need heteronoomsed üldistused ei saaks olla kunagi piisavalt täielikud, et osutada rangeteks seadusteks, sest iga vaimuseisundeid hõlmav üldistus oleks tõene üksnes mõne *ceteris paribus* tingimuse korral. Selle idee juurde tuleme hiljem veel tagasi, järgnevalt vaatleme aga seda probleemi Davidsoni arutluses, millele Crane'i ja Mellori vastuväide tõepoolest tähelepanu juhib. Nimelt ei piisa ranguse välistamiseks väitest, et eri liiki kuuluvad mõisted ei saa moodustada rangeid seadusi. Liigierinevus iseenesest ei taga veel mitterangust. Tuleb seletada, mis on liigierinevuses sellist, mis ranguse välistaks.

Niisiis, miks peaksime arvama, et eri kategooriate mõisteid sisaldav üldistus välistab selle üldistuse ranguse? Davidson (1970) ei paku eriti selget vastust sellele küsimusele. Ta rõhutab küll mentaalsete kirjelduste holistlikkust ning füüsika suletust, kuid jääb ebaselgeks, mispärast välistavad holism ja suletus rangete, kuid heteronoomsete seaduste võimalikkuse.¹³ Oma hilisemates artiklites on Davidson oma seisukohti täpsustanud ning nendest

¹³Oma Tartus peetud ettekandes sõnastasin esimese argumenti psühhofüüsiliste seaduste vastu järgmiselt. *Kuna füüsikaseaduste süsteem on suletud ning holistlike mentaalsete predikaatide lülitamine füüsikaseadusesse muudaks selle heteronoomseks, siis peavad vaimusündmuseid hõlmavad seadused olema esitatud üksnes füüsikaliste mõistete abil.* Selline sõnastus eeldab, et füüsiline süsteem on suletud ning et seal ei leidu heteronoomseid üldistusi. Paraku ei saa selline argument olla rahuldav, kuna ta ei seleta ikkagi, miks ei võiks heteronoomsed üldistused olla ranged, ning võtab eelduseks füüsilisuse suletuse. Davidson aga ei saa suletust eeldada, kuna tema eesmärgiks on argumenteerida vaimu anomaalsusest lähtuvalt monismi kasuks, mitte vastupidi. Füüsilisuse suletus aga viib triviaalselt monismi ning muudab lisa-argumentide esitamise tarbetuks.

on võimalik välja eraldada argument rangete heteronoomsete seaduste vastu, mille valgel asetub mentaalsuse holism oma kohale. Ehkki Davidson on väitnud, et tal on mitu argumenti rangete psühhofüüsiliste seaduste vastu, ei esita ta ise oma seisukohti ikkagi piisavalt konkreetsetl ning pahatihti läheb allpool käsitletav dispositsioonilisuse argument sujuvalt üle arutlusteks mentaalsuse normatiivsuse üle. Siinkohal olen selguse huvides need kaks aspekti eraldanud ning käsitlen esmalt dispositsioonilisust ning seejärel normatiivsust.

Davidson (1990; 1991) kirjutab, et mentaalsed mõisted on loomu poolest põhjuslikud. Vaimusündmuse määratletakse selle kaudu, milliseid sündmuseid nad põhjustavad, ning selle kaudu, mis põhjustab neid endid. Põhjuslikkusega on tihedalt seotud vaimusündmuste dispositsioonilisus — neile on omane dispositsioon põhjustada mingeid tagajärgi ning dispositsioon olla mingite sündmuste poolt põhjustatud. Dispositsioonilisus on aga oma olemuselt holistlik — sündmuse dispositsioonilist iseloomu saab määratleda vaid teisi dispositsioonilisi predikaate kasutades. See-sugune holism ei võimalda täielikult esitada predikaatide rakendamise piisavaid tingimusi. Teiste dispositsiooniliselt määratletud sündmuste paratamatu eeldamine tekitab loogilise ringi. Sellest probleemist saab üle *ceteris paribus* klauslit kasutades, kuid selle väljapääsu hinnaks on ühtlasi seaduste ranguse kadumine, kus seesugused predikaadid esinevad. Kuuludes samasse mõttesuunda Hume'i, Milli ja Russelliga, väidab Davidson, et arenenud teadusest me põhjuslikkust ei leia. Põhjuste asemel on arenenud teaduses sündmuse toimumise regulaarsust väljendavad seadused. Põhjuste kaudu seletamist kasutatakse siis, kui sündmuse aluseks olevad seaduspärasused ei ole teada või nende esitamist ei peeta otstarbekaks.

Me seletame, miks lennuki tiib paindudes ei murdu, märkides, et see on valmistatud osalt elastsest materjalist; materjal on elastne, kui temas on midagi sellist, mis paneb teda sobival tingimustel omandama pärast deformatsiooni oma esialgse kuju. Selliseid seletusi ei saa täpsustada kahel põhjusel: me ei saa detailselt väljendada, millal on tingimused sobivad, ning põhjuslikkusele tuginemine püüab osalt vihjata [*finesses*] sellele, mille täielik seletus muudaks nähtavaks. (Davidson 1991: 162–163.)

Seletus arenendud teaduses ei piirdu põhjuste esitamisega, vaid püüab väljendada antud näite korral neid struktuure ja protsesse, mille tõttu lennuki tiiva kuju taastub pärast paindumist. Dispositsiooniliste mõistetega piirdumine tähendaks halvimal juhul leppimist pseudoseletustega, mille näiteks on mingi olluse und tekitava toime seletamine sellega, et ta sisaldab *virtus dormitiva*'t. Füüsiliste dispositsiooniliste mõistete korral võime loota, et teaduslik, s.t põhjusi kõrvale jättev seletus heidab valgust sellele, millele dispositsiooniline seletus üksnes vihjab. Mentaalsete mõistete puhul aga oleks dispositsioonilises elimineeritav üksnes mentaalsete mõistete endi elimineerimisega ning nende asendamisega mingisuguste teiste mittedispositsiooniliste mõistetega.

Davidsoni arvates ei ole mentaalsuse dispositsioonilises midagi laidu- või kahetsusväärset. Igapäevaelus ei olegi me enamasti huvitatud sündmuste toimumise teaduslikest korrapäradest. Näiteks akna sulgemise sündmuse kohta piisab meile täiesti seletusest, et Mari sulges akna, sest tal oli külm. Davidson (1991: 163) märgib: "Meid huvitavad käitumise motiivid ja teised psühholoogilised seletused nii väga, et oleme valmis rahulduma seletustega, mida ei saa täiuslikult sobitada füüsikaseadustega." Paistab, et Davidson on siin ühel meelel Wittgensteiniga, kes rõhutas samuti, et tervemõistuslik seletus jõuab teatud punktis lihtsalt lõpule. Mentaalsed predikaadid aga esinevadki vaid tervemõistuslikes ehk moodsamalt, rahvapsühholoogilistes seletustes ja kirjeldustes.

Niisiis ei ole dispositsioonilised mõisted kohased osalema rangetes seadustes. Kui holismi ja dispositsioonilisust pidada takistuseks rangete seaduste formuleerimisel, siis kerkib kohe kaks küsimust. Nimelt: esiteks, kas holism ja sellest sugenev rangete psühhofüüsiliste seaduste võimatus suudab eristada mentaalsust *füüsilisusest*, ja teiseks, kas dispositsioonilises suudab eristada *mentaalsust* füüsilisusest. Esimene on küsimus eristusluse pii-savusest: kas siis, kui ilmneb, et ka füüsikas esineb holismi, variseb erinevus mentaalsuse ja füüsilisuse vahel kokku? Teise küsimuse mõte on selles, et isegi kui dispositsioonilises on tõepoolest aluseks mentaalsuse ja füüsilisuse vahelisele erinevusele, kas eristab see siis mentaalsust füüsilisusest unikaalselt. Eitava

vastuse korral ükskõik kummale küsimusele ei ole alust rääkida vaimu anomaalsusest. Ma vaatlen neid probleeme esitatud järjekorras.

Niisiis, kas füüsikas leidub holismi? Näiteks Crane ja Mellor (1990: 200) väidavadki, et heteronoomsuse kõrval ei piisa ka holismist vaimuseisundite eristamiseks füüsilistest seisunditest, kuna füüsilised seisundid on samuti holistlikud. Ka Davidson mõonab, et füüsikateooriates leidub teatav annus holismi, kuid oluline on, et tema arvates pärineb see teistsugustest aprioorsetest printsiipidest, mis on olemuslikuks meie füüsilisuse kontseptsiooniks (vt ka Kim 1985: 377).

Mida mõeldakse nende aprioorsete printsiipide all? Holism vaimu vallas tähendab, et isikut tuleb tõlgendada koherentse ja kooskõlalisena ja seega tuleb arvesse võtta kõiki olulisi tunnuseid, kaasa arvatud eelnevalt omistatud uskumusi ja soove. "Isikule ei omistata uskumusi ükshaaval tema verbaalse käitumise, valikute ja teiste lokaalsete märkide alusel, ükskõik kui selged ja ilmsed need ka oleksid, sest me saame konkreetseid uskumusi mõista ainult niivõrd, kui nad on kooskõlas teiste uskumuste, eelistuste, kavatsuste, lootuste, kartuste, ootuste ja muuga" (Davidson 1970: 96). Holistlikult üksteisega seotud propositsiooniliste hoiakute omistus on mõttekas üksnes meie "tervemõistusliku psühholoogia" mõisteskeemis. Selline omistus lähtub teatud tõlgendusjuhustest — tuleb püüelda isiku uskumuste võimalikult suurema kooskõla poole — ning see allub loogikareeglitele. Kooskõla saavutamiseks on samuti tarvis eeldada, et enamik tema uskumustest on tõesed maailma suhtes: "Püüdes teda meile arusaadavaks muuta, katsetame teooriat, mille kohaselt on ta kooskõlaline, usub tõesid ning armastab head (mõistagi meie mõõdupuude järgi)" (Davidson 1970: 97). Seesugust holismi vaimu vallas võib nimetada tõlgendusholismiks, kuna see rõhutab holistliku tõlgenduse osatähtsust vaimusündmuste omistamisel.¹⁴

¹⁴ Asi muutub veelgi keerulisemaks, kui mentaalsuse holismist järeldada, et ühte vaimuseisundit ei saa teistest eristada (vrd Evnine 1991: 22). Võib väita, et see holismi liik erineb füüsikateooria holismist. Kui holism füüsikas kujutab endast füüsiliste konstruktiivsete vastastikust seotust, siis leidub ikkagi füüsilisi kriteeriume, mille alusel määratleda

Füüsikas me sellist ratsionaliseerivat tõlgendust ei kohta. Isegi kui füüsikas esineb holismi, siis on otsustav asjaolu, et füüsikalise holismi aluseks olevad printsiibid erinevad nendest printsiipidest, mis vormivad meie mentaalsusekontseptsiooni. "Füüsilise reaalsuse tunnuseks on, et füüsilist muutust saab seletada seadustega, mis seostavad ta teiste, füüsikaliselt kirjeldatud muutuste ja tingimustega. Mentaalsuse tunnuseks on, et vaimunähtuste omistus peab arvestama indiviidi ajendite, uskumuste ja kavatsuste tausta" (Davidson 1970: 97–98). Teisal märgib Davidson (1990: 25) erinevust füüsilisuse ja mentaalsuse vahel sellega, et ehkki esimese uurimisel arvestatakse uurimistöö reegleid ja norme, tuleb mentaalse uurimisobjekti korral arvestada ka objekti enda norme. Need tähendavad eeldamist, et objekt käitub ratsionaalselt ning mõtleb loogikareeglite järgi.¹⁵ Selle vaate kohaselt moodustavad meie füüsilised ja mentaalsed mõisted kaks eraldiseisvat mõistesüsteemi, mis on organiseeritud küllaltki erinevate põhimõtete alusel. Täpsemalt, mentaalne sfäär sõltub olemuslikult holistlikust tõlgendusest ja füüsiline sfäär mitte.

Vaatleme nüüd teist küsimust: kas mentaalsus on unikaalselt dispositsiooniline? Ettekujutusele teadusest, mis ei kasuta põhjusmõisteid, vastab parimal juhul vaid fundamentaalfüüsika. Eriteadused kalduvad ikka (veel) kasutama põhjuslikke ja dispositsioonilisi mõisteid. Davidsoni argumentid, et dispositsioonilised mõisted ei saa esineda ranges seaduses, järeldub, et ka enamik eriteadusi on anomaalsed. Kui keemilised, bioloogilised, geoloogilised jms predikaadid on samavõrd sobimatud rangetes seadustes osalemiseks, tekib küsimus, kui võrd õigustatud on üldse rääkida vaimu anomaalsusest. Kui miski üldse on anomaalne, siis

individaalseid füüsilisi seisundeid. Mentaalsuse holism paistab olevat tugevam, kuna sellest järeldub, et ühe vaimuseisundi identsust ei saa määratleda lahus teiste vaimuseisundite identsusest. See on küll vaieldav, ent kui see osutuks tõeseks, siis ilmneks, et ei saa olla üldistusi ega seadusi, milles esineksid mentaalsed kirjeldused, kui välja arvata funktsionalistlikku laadi pikad Ramsey laused.

¹⁵Mõtlemise allumist loogikareeglitele väljendab Davidson (1990: 24) tabavalt: "Kui keegi usub, et Tahiti asub Honolulust idas, siis ta peab uskuma ka, et Honolulu asub Tahitist läänes."

on see fundamentaalfüüsika! Seda märkab Davidson oma hilisemas töös (1991: 163–164) ka ise ning arutades mentaalsuse erilise asendi üle, väidab ta, et mentaalsus on eriline, kuna mentaalsete predikaatide teistele isikutele rakendamise standardit ei saa küsitavaks pidada, nii nagu on võimalik kahelda füüsiliste mõistete rakendamise standardites. Suhtlemine ja tõlgendamine on võimalikud vaid siis, kui vallatakse objektiivsuse mõistet (tuntakse erinevust tõese ja väära vahel) ja seega tähendaks mentaalsuse standardis kahtlemine objektiivsuse mõiste enda kahtluse alla seadmist. Kuid see ei ole võimalik, kuna objektiivsus on ise viimane standard, mille valgel hinnatakse teisi standardeid. Peale selle argumendi leiab mentaalsuse unikaalsuse kohta tuge ka arutlusest eelnenud lõigus. Nimelt võib väita, et tõlgendusholismile omased printsiibid, mis eristavad mentaalsust füüsilisusest, eristavad samavõrd ka mentaalsust teistest valdkondadest.

Kuid ehkki need argumendid — tõlgendusholismi unikaalsus ja kaheldamatus objektiivsuse standardis — rõhutavad mentaalsuse iseäralikkust, ei näita kumbki neist, kuidas saavad olla võimalikud ranged biofüüsilised, geofüüsilised vms seadused. Sellest võime teha aga ühe olulise järelduse. Davidsoni meelest on mentaalsus unikaalne oma anomaalsuse tõttu. Kuid on ekslik põhjendada vaimu unikaalsust rangete psühhofüüsiliste seaduste võimatusega. Vaim on küll unikaalne, ent mitte rangete seaduste puudumise pärast, sest seda tunnust jagab ta teiste eriteadustega. Kui eeldada, et anomaalsus on defineeritud rangete seaduste puudumisena, siis võib sama asja ümber sõnastada ja öelda, et niihästi mentaalsed kirjeldused kui ka teistes eriteadustes esinevad kirjeldused on anomaalsed, kuid mentaalsus on unikaalne, erinedes teistest valdkondadest nende aspektide poolest, mida Davidson esitab mõnikord mentaalsuse anomaalsuse toetuseks. Nüüd on Davidsoni ees ülesanne näidata, kuidas on omavahel seotud mentaalsuse unikaalsus ja anomaalsus, tingimusel, et unikaalsus anomaalsusest ei järeldu. Davidsoni üldine argument anomaalse monismi kaitseks nende kaalutluste pärast veel kõikumata ei löö (seda kõigutavad küll mõned teised kaalutlused), kuid eeldades, et peale vaimu on ka teiste eriteaduste aines anomaalne, kerkib küsimus, miks on just keha-vaimu probleemi peetud hu-

vitavaks, salapäraseks, lahendamatuks või lahendamisväärseks, ehkki näiteks biofüüsika või geofüüsika probleem võiksid kujutada endast sama tõsist mõistatust.

Selle paragrahvi lõpetuseks aga võib öelda, et rangete psühhofüüsiliste seaduste vastu võib Davidsonilt leida argumendi, mis viitab mentaalsete mõistete dispositsioonilisusele ning sellest sugenevale holismile, mis muudab võimatuks mentaalsete ja füüsiliste mõistete koos esinemise ranges seaduses. Samas ei erista dispositsioonilisus piisavalt mentaalseid mõisteid teiste mitterangete eriteaduste mõistetest ning sellest argumendist järgneb, et mentaalsus ei ole unikaalselt anomaalne, ehkki see ei tähenda, et ta ei oleks unikaalne.

4.2. Mentaalsuse normatiivsus ja omistuse alus

Selles paragrahvis tuleb vaatluse alla Davidsoni teine argument rangete psühhofüüsiliste seaduste vastu. Kui eelmise argumendi puhul oli oluline vaimusündmuste tõlgendusholistlik omistamine, siis järgnevalt vaadeldavas argumendis on tähtis omistusprintsipiide normatiivsus. Holism ja normatiivsus erinevad selle poolest, et esimene kujutab endast isiku teiste uskumuste arvestamist ning seetõttu mitme uskumuse omistamist korraga, normatiivsus aga on omistamise aluseks olevate reeglite tunnus. Normatiivsus on Davidsonile eriti oluline omadus, sest see annab mentaalsusele unikaalse asukoha teiste nähtuste seas ning on ühtlasi argumendiks mentaalsuse elimineerimise ning redutseerimise vastu. Siinkohal käsitleme seda, kuidas välistab normatiivsus mentaalsete predikaatide esinemise rangetes seadustes.

Intentsionaalsete seisundite omistus allub sellistele normatiivsetele kitsendustele nagu kooskõlanõue ning heausksusprintsip — isikut tõlgendades tuleb talle omistada nii palju tõlgendajaga ühiseid uskumusi kui võimalik. Enne teise argumendi vaatlemist tuleks aga ära õiendada veel üks võimalik arusaamatus. Davidsoni interpretivism muudab intentsionaalsed seisundid Quine'i mõttes määramatuks. See tähendab, et võib leiduda kaks isiku uskumuste mitte-ekvivalentset tõlgendust ilma, et seejuures leiduks fakte, mis muudaksid ühe tõlgenduse korrektseks ja teise vääraks.

Kuid ehkki Davidson kunagi nii arvas, ei muuda see määramatus psühhofüüsilisi seadusi võimalikuks, kuna vaimusündmuste omistusi saab kohelda määratutena tõlgendusskeemi suhtes. Pigem on vaimusündmuste omistuste normatiivsus see, millest sõltuvad Davidsoni argumendid rangete psühhofüüsiliste sündmuste vastu.

Teine argument rangete psühhofüüsiliste seaduste vastu seondub selle konstitutiivse rolliga, mida intentsionaalsete seisundite omistus mängib nende identsuses. Nagu öeldud, juhindub Davidsoni järgi intentsionaalsete seisundite omistamine tõlgenduse normatiivsetest printsiipidest. Kui leiduks rangeid psühhofüüsilisi seadusi, siis oleks oht, et läheb kaotsi mentaalse sfääri iseäralik sõltuvus normatiivsetest tõlgendusprintsiipidest, kuna need seadused võimaldaksid omistada intentsionaalseid seisundeid füüsiliste kriteeriumide alusel. See poleks mingi mure, kui need normatiivsed printsiibid ei oleks intentsionaalsete seisundite puhul konstitutiivsed. Sel juhul oleks meil tegemist lihtsalt sõltumatult identifitseeritud seisundiga või sündmusega, mida võib omistada sellega korrelatsioonis olevate faktide põhjal, nii nagu me omistame madalat temperatuuri lume nägemise põhjal. Ent Davidsoni normatiivse vaimukäsitluse järgi ei saa see olla võimalik, nagu näitab järgmine argument. Selle on Davidsoni väidete põhjal konstrueerinud Jaegwon Kim (1985: 378) ning ma esitan siin argumendi veidi muudetud ning lihtsustatud variandi.¹⁶ Oletame, et meil on psühhofüüsiline seadus, mis ütleb, et mingi mentaalset liiki (M) sündmus y leidub siis ja ainult siis, kui leidub füüsilist

¹⁶Kimi argument on esitatud kahe vaimusündmuse ja füüsilise sündmuse kaudu, see aga ei ole tarvilik. Teiseks erinevuseks on modaalsus: Kim lisab argumendi iga rea ette paratamatuse operaatori, kuna nõrgemate väidete korral seesugune üleminek ei kehtiks. Minu versioonis tagab piisava tugevuse üldisuskvantor. Võib küsida, kas see argument kehtiks ka mentaalse *explanandum*'iga psühhofüüsilise järgnevusseaduse $\forall x \forall y ((Fx \& C) \rightarrow My)$ korral. Kui on antud füüsiline sündmus, siis saaks sellest järeldada vaimusündmuse küll, kuid probleeme tekitab tingimuste hulk C , mis selles argumendis ei tohi langeda kokku tingimustega C_1 , mille korral esineb füüsiline sündmus. Samas peaks see olema määratletud puhtfüüsiliselt ning mitte sisaldama tingimust C_2 , mis on vaimusündmuse omistustingimuseks.

liiki (F) sündmus x . Mingisugune füüsikateooria sätestab tingimused C_1 , mille kehtivusel esinevad F liiki sündmused.

1. $C_1 \rightarrow Fx$. Kui tingimused on C_1 , siis leidub füüsilist liiki sündmus x .
2. $\forall x \forall y (My \leftrightarrow Fx)$. Mentaalset liiki sündmus y esineb siis ja ainult siis, kui esineb füüsilist liiki sündmus x . (Psühhofüüsiline sillaseadus.)
3. $C_1 \rightarrow My$. Seega, kui tingimused on C_1 , siis leidub mentaalset liiki sündmus y .

Füüsilise sündmuse esinemisest ning sillaseadusest annab tuletada mentaalse sündmuse esinemise. Sillaseadus on bikonditsionaal, mis väljendab eri tüüpi sündmuste korrelatsioone. Seda võib ka väljendada öeldes, et ta sätestab, et samale sündmusele rakendub kaks kirjeldust. Sellisel juhul $x = y$. Kuid nii tugev väide ei ole tingimata tarvilik, kuna bikonditsionaalist nähtub, et ei ole võimalik, et leidub olukord, kus ei ole nii, et $My \leftrightarrow Fx$. Tähtis on märkida veel, et seadus ei käi konkreetsete eksemplaride kohta, vaid seostab tüüpe. Õigupoolest tuleks seda seadust täpsustada nii, et ta ei kehtiks mitte kõikide mentaalset tüüpi ja füüsilist tüüpi sündmuste suhtes üldiselt, vaid korreleeriks omavahel iga mentaalse ja füüsilise tüübiliigi sündmused. Näiteks uskumuse liigile 1 vastab ajuseisundi liik 1, uskumuse liigile 2 vastab ajuseisundi liik 2 jne. Eksemplaride tasemel tuleks sel juhul vaadelda mentaalsuse ja füüsilisuse tüüpide eri alaliikide eksemplare.

See arutus on meid viinud olukorrani, kus mentaalseid predikaate saab omistada füüsilise teooria alusel, sõltumatult kõigist normatiivsetest kaalutlustest, mida võiks tähistada C_2 . Nimelt nagu näitab kolmas rida, saab tingimuste C_1 põhjal omistada vaimusündmuse. Kuid C_1 tähistab füüsiliste sündmuste esinemistingimusi ja seega ongi meie ees olukord, kus vaimusündmust ei ole omistatud normatiivsetest tõlgendusprintsippiidest lähtuvalt. See tähendab aga Davidsoni seisukohast, et mentaalsed predikaadid kaotavad oma konstitutiivse sõltuvuse normatiivsetest tõlgendusprintsippiidest, mis teevad nad tõeliselt ning autonoomselt mentaalseks. Seetõttu peab Davidson lükkama tagasi eelduse (2), mille kohaselt leidub psühhofüüsilisi sillaseadusi.

4.3. Järeldused argumentidest

Ma ei kritiseeri esitatud kahte argumenti traditsioonilisel viisil, püüdes näidata, et neil kummalgi on midagi viga ning et nad ei suuda välistada rangete psühhofüüsiliste seaduste võimalikkust. Minu kriitika on ühesugune mõlema argumendi suhtes. Ma väidan nimelt, et kui need argumendid kehtivad, siis on nad liiga tugevad ning kehtivad ka mitterangete seaduste kohta. Vaatleme kõigepealt dispositsioonilisusega seotud argumenti. Eeldame, et see näitab, et ei saa leiduda rangeid psühhofüüsilisi seadusi. Kas aga järeldub sellest ühtlasi, et mitteranged psühhofüüsilised seadused on võimatud? Kujutame ette, et leidub mitterangeid psühhofüüsilisi seadusi. Sellised seadused seostaksid siis põhjusliku ja mittepõhjusliku, vältimatult dispositsiooniliselt määratletavaid predikaate ning predikaate, mis ei ole dispositsioonilised. Seesugune seadus oleks siis dispositsiooniline ja mittedispositsiooniline. Ta ei saa olla üksnes mittedispositsiooniline, sest ta sisaldab mentaalseid predikaate, ning ta ei saa olla dispositsiooniline, sisaldades füüsilisi predikaate.

Sama järeldus ilmneb ka teisest argumendist. Ka see paiskab välistavat mitteranged seadused. Vaatleme kõigepealt sillaseadust. Kui mentaalsete predikaatide rakendus on olemuslikult normatiivne ning füüsikas ei leidu sellist olemuslikku sõltuvust normatiivsetest printsiipidest, siis peaks psühhofüüsiline sillaseadus kujutama endast seadusväidet, mis koosneb normatiivsetest ja mittenormatiivsetest predikaatidest. Jällegi on raske kujutada ette seesuguse seaduse võimalikkust, mis oleks ühtaegu normatiivne ja mittenormatiivne. Mis saab sellest argumendist siis, kui (2)-s sisalduks mentaalse *explanandum*'iga järgnevusseadus? On tõsi, et see argument ei tööta, kui (2)-s sisalduv seadus on pelgalt juhuslik üldistus, kuid eeldades, et mitterange psühhofüüsiline seadus ei ole pelgalt juhuslik regulaarsus, peaks see argument kehtima ka mitterangete psühhofüüsiliste järgnevusseaduste suhtes, kui nende *ceteris paribus* tingimus on täidetud. Need kaalutlused näitavad jällegi, et kui need argumendid kehtivad, siis on nad liiga tugevad, et olla usutatavad. Vaimu anomaalsuse säilitamiseks on tarvis üle parda heita ka kõik tõesed mittejuhuslikud psühhofüüsilised üldistused, mitte ainult ranged psühhofüüsilised seadused.

Et vaimu anomaalsus on liiga tugev, võib saada selgemaks, kui vaadelda seost mentaalsuse ja füüsilisuse vahel eri mõistesüsteemide vahelise seosena (vrd seda Jacksoni (1996: 380) eritletud "kahe keele seisukohaga"). Davidsoni (1970: 93) artiklist võib leida väiteid, mis toetavad seda tõlgendust: "Nomoloogilised väited toovad kokku predikaate, mille kohta me teame apriorselt, et need on üksteise jaoks loodud — see tähendab, me teame seda sõltumata oma teadmisesest, kas tõendusmaterjal toetab nendevahelist seost. [...] mentaalsed ja füüsilised predikaadid ei ole üksteise jaoks loodud." Kui meil on tegu erinevate mõistesüsteemidega, siis võib näiteks väita, et vaimusündmuste ja intentsionaalsete seisundite mõisted ei leia kohast kasutust väljaspool mentaalset mõistesüsteemi, milleks on tervemõistuslik rahvapsühholoogia. Iga katse rakendada mentaalseid predikaate mittementaalsetes kontekstides kõigutaks nende staatust mentaalsete predikaatidena. Sellepärast surubki mentaalsuse ja füüsilisuse käsitlemine erinevate mõistesüsteemidena meid igasuguste, neid süsteeme ühendavate seaduspäraste seoste eitamisele.

5. KOKKUVÕTTEKS

Kui võtta kokku kõik eespool esitatud argumendid, võime sõnastada uue versiooni Davidsoni printsiipidest. See kujutab endast versiooni, mis on jäänud kehtima pärast 3. osas arvesse võetud epifenomenalismi süüdistust ning 4. osas vaadeldud argumente psühhofüüsiliste seaduste vastu. Oma arutlusi arvestades tuleb meil niisiis sõnastada põhjuslikkuse nõrga nomoloogilisuse printsiip ning vaimu tugeva anomaalsuse printsiip. Tulemuseks saadud kolmik näeb siis välja järgmine:

- P1 *Põhjusliku interaktsiooni printsiip.* Leidub psühhofüüsilisi põhjuslikke seoseid.
- P2a *Põhjuslikkuse nõrga nomoloogilisuse printsiip.* Iga põhjusliku seose kohta leidub mitterange seadus, mis on aluseks sellele seosele.
- P3a *Vaimu tugev anomaalsus.* Ei leidu mitterangeid seadusi vaimusündmuste ennustamiseks ja seletamiseks.

Niisiis saab nüüd selgemalt väita, et soovides vaimu anomaalsuse (P3) kasuks argumenteerida, eeldas Davidson peale 4. osas nimetatud eelduste veel ka printsiipe (P1) ja (P2); kuid tuleb välja, et tema argumendid annavad alust pooldada hoopis tugevamat väidet, nimelt printsiipi (P3a), mis aga ei ole oma tugevuse tõttu vastuvõetav. Oma kolmest esialgsest printsiibist (P1–P3) lähtudes soovis Davidson tuletada monismi, kuid isegi kui eeldame printsiipe (P1) ja (P3), tuleb epifenomenalism vältimiseks eeldada (P2) asemel printsiipi (P2a) ning nendest eeldustest monism ei järgne. Teisisõnu, kui uskuda Davidsoni argumente rangete psühhofüüsiliste seaduste vastu, siis jõuame välja küll *anomaalsesse* monismi, kuid vaimu tugeva anomaalsuse hinnaga — mis tahes psühhofüüsilised seadused osutuvad võimatuks. Kui aga eeldame, et Davidsoni argumendid ei üldistu mitterangetele seadustele (s.t eeldame printsiipi P3, aga mitte P3a), siis ei jõua me välja anomaalsesse *monismi*, kuna P2 asemel kehtib ikkagi P2a ja ka mitteranged seadused võivad olla aluseks psühhofüüsilistele põhjuslikele seostele. Mis saab aga siis, kui vältida printsiipide segaversioonide kasutamist ning lähtuda lihtsalt uuest printsiipide versioonist? Kas siis, kui eeldame printsiipe (P1), (P2a) ja (P3a), saabki tuletada monismi? Tõesti, siis saab vastuolu printsiipide vahel vältida, öeldes, et mis tahes mentaalsuse ja füüsilise põhjusliku interaktsiooni aluseks olev seadus, kuid sedapuhku mitterange iseloomuga seadus, peab olema sõnastatud füüsiliste mõistete kaudu, kuna mitterangeid psühhofüüsilisi seadusi ei leidu. Paraku ei ole (P3a), mitterangete psühhofüüsiliste seaduste eitamine, sugugi usutav printsiip. Davidsoni anomaalne monism logiseb igast küljest, kust seda ka vaadelda. Tegemist ei ole stabiilse positsiooniga — see kas lõpeb kõigi psühhofüüsiliste seaduste absurdse eitamisega või ei ole tuletatav Davidsoni eeldustest.

Mis saab edasi? Isegi kui eeldada, et Davidsoni argumendid psühhofüüsiliste seaduste vastu kehtivad, on võimalikud erinevad variandid. On võimalik seada kahtluse alla põhjuslikkuse nomoloogilist käsitlust, ühesõnaga printsiibid P2 ja P2a. Kahtlusi põhjuslikkuse nomoloogilise käsitluse suhtes on väljendanud näiteks Anscombe (1981), Burge (1992) ja Sosa (1984). Või siis saab lükata tagasi (P3), näiteks Crane ja Mellor (1990: 198) ar-

vavad, et see printsiip on lihtsalt väär, kuna psühhofüüsikast ning aistinguid füüsiliste omadustega seostavatelt elualadelt (näiteks lõhnatööstusest) võib leida mitmeid näiteid psühhofüüsiliste seaduste kohta.¹⁷ (P3a) ei ole niigi usutav ja Davidson ise ka seda ei pooldaks. Ning lõpuks võib tagasi lükata mentaalse põhjuslikkuse eelduse (P1) ning seletada meie poolt mentaalseks põhjuslikkuseks peetud nähtust vaimusündmuste põhjuslikku tegusust eeldamata.

Kirjandus

- A n s c o m b e , Gertrude E. M. 1981. Causation and Determinism. — *Metaphysics and the Philosophy of Mind: Collected Philosophical Papers. Volume II.* Oxford: Blackwell, pp. 133–179
- B u r g e , Tyler 1992. Philosophy of Language and Mind: 1950–1990. — *The Philosophical Review*, vol. 101, pp. 3–50
- C h i l d , William 1993. Anomalism, Uncodifiability, and Psychophysical Relations. — *The Philosophical Review*, vol. 102, pp. 215–245
- C r a n e , Tim, David Hugh M e l l o r 1990. There is No Question of Physicalism. — *Mind*, vol. 99, pp. 185–206
- D a v i d s o n , Donald 1963. Actions, Reasons and Causes. — *Journal of Philosophy*, vol. 60, pp. 685–700
- D a v i d s o n , Donald 1967. Causal Relations. — *Journal of Philosophy*, vol. 64, pp. 691–703
- D a v i d s o n , Donald 1970. Mental Events. — *Experience and Theory*. Ed. by L. Foster and J. W. Swanson. Amherst: The University of Massachusetts Press, pp. 79–101
- D a v i d s o n , Donald 1974. Psychology as Philosophy. — *Philosophy of Psychology*. Ed. by S. C. Brown. London: Macmillan, pp. 41–52
- D a v i d s o n , Donald 1987. Problems in the Explanation of Action. — *Metaphysics and Morality*. Ed. by P. Pettit, R. Sylvan, J. Norman. Oxford: Blackwell, pp. 35–49
- D a v i d s o n , Donald 1990. Representation and Interpretation. — *Modelling the Mind*. Ed. by K. A. Mohyeldin Said, W. H. Newton-Smith, R. Viale, K. V. Wilkes. Oxford: Clarendon Press, pp. 13–26

¹⁷Paraku ei too nad seejuures ühtegi konkreetset näidet ega põhjendust selle kohta, miks peaksid need seadused olema ranged. Samuti ei tulene aistinguid füüsiliste omadustega seostavate seaduste olemasolust intentsiofüüsiliste seaduste võimalikkus.

- Davidson, Donald 1991. Three Varieties of Knowledge. — *A. J. Ayer Memorial Essays*. Ed. by A. Phillips Griffiths. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 153–166
- Davidson, Donald 1993. Thinking Causes. — *Mental Causation*. Ed. by J. Heil and A. Mele. Oxford: Clarendon Press, pp. 3–17
- Davidson, Donald 1995. Law and Cause. — *Dialectica*, vol. 49, pp. 263–279
- Evnine, Simon 1991. *Donald Davidson*. Cambridge: Polity Press
- Fara, Rudolf (ed.) 1997. *In Conversation: Donald Davidson*. [19 videokasseti intervjuudega ja nende trükitud konspekt.] London: Philosophy International
- Fodor, Jerry A. 1990. Making Mind Matter More. — J. Fodor. *A Theory of Content and Other Essays*. Cambridge, MA: The MIT Press, pp. 137–159
- Føllesdal, Dagfinn 1985. Causation and Explanation: A Problem in Davidson's View on Action and Mind. — *Action and Events: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Ed. by B. McLaughlin & E. LePore. Oxford: Blackwell, pp. 311–323
- Garrett, B. J. 1999. Davidson on Causal Relevance. — *Ratio*, vol. 12, pp. 14–33
- Honderich, Ted 1982. The Argument for Anomalous Monism. — *Analysis*, vol. 42, pp. 59–64
- Hutto, Daniel D. 1999. *The Presence of Mind*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company
- Jackson, Frank 1996. Mental Causation. — *Mind*, vol. 105, pp. 377–413
- Johnston, Mark 1985. Why Having a Mind Matters. — *Action and Events: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Ed. by B. McLaughlin & E. LePore. Oxford: Blackwell, pp. 408–426
- Kim, Jaegwon 1985. Psychophysical Laws. — *Action and Events: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Ed. by B. McLaughlin & E. LePore. Oxford: Blackwell, pp. 369–386
- Kim, Jaegwon 1993. Can Supervenience and 'Non-strict Laws' Save Anomalous Monism? — *Mental Causation*. Ed. by J. Heil and A. Mele. Oxford: Clarendon Press, pp. 19–26
- Kim, Jaegwon 1994. The Myth of Nonreductive Materialism. — *The Mind-Body Problem*. Ed. by R. Warner & T. Szubka. Oxford: Blackwell, pp. 242–260
- Lewis, David 1973. Causation. — *Journal of Philosophy*, vol. 70, pp. 556–567
- MacKie, John L. 1965. Causes and Conditions. — *American Philosophical Quarterly*, vol. 2, pp. 245–264

- Mellor, David Hugh 1995. *The Facts of Causation*. London and New York: Routledge
- McLaughlin, Brian 1989. Type-epiphenomenalism, Type Dualism and the Causal Priority of the Physical. — *Philosophical Perspectives: Philosophy of Mind and Action Theory*, vol. 3, pp. 109–135
- McLaughlin, Brian 1993. On Davidson's Response to the Charge of Epiphenomenalism. — *Mental Causation*. Ed. by J. Heil and A. Mele. Oxford: Oxford University Press, pp. 27–40
- Sosa, Ernest 1984. Mind-Body Interaction and Supervenient Causation. — *Midwest Studies in Philosophy*, vol. 9, pp. 271–282
- Yalowitz, Steven 1997. Rationality and the Argument for Anomalous Monism. — *Philosophical Studies*, vol. 87, pp. 235–258
- Yalowitz, Steven 1998. Causation in the Argument for Anomalous Monism. — *Canadian Journal of Philosophy*, vol. 28, pp. 183–226

BRUNO MÖLDER (sünd. 1975) kirjutab Konstanzi ülikoolis doktoritööd mentaalsest sisust. BA filosoofias ja BSc psühholoogias (Tartu, 1997), MA filosoofias (Tartu, 1999), MPhil filosoofias (Cambridge, 2000). *Akadeemias* on varem ilmunud artiklid "Episteemiline autoriteetsus oma vaimuseisundite suhtes" (1996, nr 10, lk 2060–2089), "Hilary Putnami sisemine realism" (1997, nr 4, lk 789–807), "Dennett ja kvaalid" (1998, nr 1, lk 209–221), "Kas antirealist saab mälule teetuda?" (2001, nr 5, lk 1034–1052). Väidelnud koos Jaan Kangilaskiga pealkirja all "Vaim ei ole teadvus!" (1997, nr 1, lk 175–180), avaldanud gregeriiasid "Assotsiatsioon ja muljeid" (1997, nr 4, lk 732–733), "Välgatusi" (2001, nr 6, lk 1273–1277), arvustuse "Emakeelefilosoofia" (1999, nr 10, lk 2202–2212) ning tõlkinud David Chalmersi, Daniel Dennetti, Christopher Peacocke'i, Hilary Putnami, Richard Rorty ja Peter Strawsoni tekste.

ARVUSTUS

Uku Masing. *Üldine usundilugu*. Toimetanud Amar Annus. Saatesõna kirjutanud Tarmo Kulmar. Arheoloogilisi täpsustusi ja täiendusi Aivar Kriiskalt. Tartu: Ilmamaa, 2000. 496 lk.

Kõnealune raamat on täiesti ainulaadne selle poolest, et käsitleb eesti keeles usundiloo ajalugu, s.t usundi uurijate ehk religiooniloolaste seisukohti ürgse religiooni võimaliku tekke, selle vormide arengu (või taandarengu) ning nende vormide segunemise ja muundumise kohta. Vähem on juttu võimalikest usundite uurimise meetoditest, ning näib ka, et Masingule pole meelepärane olnud "üks ja ainuõige" meetod.

Prof. Toomas Pauli teatel alustas Masing *Üldise usundiloo* kirjutamist oktoobris 1945¹ ja käsikiri valmis umbes 1953. aastal, hiljem on autor lisanud hulgaliselt üksikmärkmeid, käsitletud materjal kajastab uurimistöö seisu kuni 1930. aastate lõpuni. Algselt oli Masingul kavas kirjutada veel teinegi köide, mis oleks käsitletud Paleo-Euraasia ja Paleo-Ameerika rahvaste usundit ja maailmavaadet. Seda hiiglasliku kultuurikogumit nimetas Masing Ini-kultuuriks, mille liikmeteks olid tema arvates kunagi olnud ka polüneeslased. Paraku ei soosinud võimuvahetuste ja sõjajärgne olustik Eestis selle grandioosse kava teostamist, sest polnud võimalik hankida piisavalt kirjandust.

Ainulaadne ja huvitav on raamat mitmelgi põhjusel. Varem pole meie emakeeles avaldatud midagi sellist. Küllap on teos erakordne rahvusvahelises ulatuseski, kuid kahjuks vaevalt kättesaadav väljaspool Eestit keelebarjääri tõttu. Kui järgida raamatu toimetaja soovitus ja võrrelda põgusaltki Masingu raamatut Eric J. Sharpe'i teosega *Comparative Religion: A History* (1975, ²1986, 1998), siis tuleb kõigepealt märkida, et Masingu raamat on saja lehekülje võrra mahukam, ent Sharpe on tutvustanud iga usundiloolase tausta (konfessionaalset kuuluvust, õpinguid ja nn kujunemisaastaid) ning teadlaste omavahelisi suhteidki

¹Toomas Paul. Juhatus Uku Masingu juurde. — *Akadeemia*, nr 5, 1989, lk 1015.

usundiloo raames. Juttu on ka võrdleva usundiloo arengu taustast ja korraldustööst (vastavate õppetoolide avamine Lääne ülikoolide juures, koolkonnad jne). See jätab vähem ruumi igasuguste hüpoteeside ja seisukohtade tutvustamiseks, ent teisalt teeb Sharpe'i raamatu lugemise ladusaks ja jõukohaseks õpperaamatuks üliõpilastele.

Masing soovib hüppab nii-öelda *in medias res* ja käsitleb üksnes autorite teooriaid ja vaateid usundile, tutvustades sageli ka teiste autorite vastupidiseid seisukohti mingis küsimuses või polemiseerides nendega ise. Masingu esituses on usundiloo ajalugu väga kontseentreeritud ja tihe, see nõuab pidevalt pingsat kaasamõtlemist, sest lisaks paljude teooriate tutvustamisele on selles raamatus palju Masingu oma arusaamu ürgse religiooni tekke ja arengukäigu kohta, seega kogu inimkonna kultuuri arengu kohta. Sellegi tahu poolest on raamat väga oluline, kuna aitab heita valgust Masingule kui ajaloo- ja religioonifilosoofile.

Masing on põhjalikult läbi mõelnud oma süsteemi usundi tekkimise teooriate kirjeldamiseks, materjal pole reastatud kronoloogiliselt, vaid süsteemselt. Materjal on kombineeritud selliselt, et hõlpsasti on hoo matavad paljude teooriate aluseks olevad arvamused ja kujutelmad, mis sageli pärinevad palju varasemast antiikajast, olgu siis juutlikust (plagiaadi teooria, lk 258–262) või kreeka (euhemerism, lk 45, 263–266; allegooria, lk 262–263, 311jj) mõtlemisest või algkristlusest (ürgilmustus ja degeneratsioon, lk 229jj). Ilmneb, et teadlased on modifitseerinud ja kombineerinud väga ammuseid, peaaegu alateadlikuks muutunud arvamusi.

Laiemalt on teooriad jaotatud kaheks — eelfilosoofilised (§5) ja filosoofilised teooriad (§6). Terminid võivad eksitada, nagu autor mõnab, sest ka eelfilosoofilistes teooriates esineb filosoferimist. Vahe on peamiselt selles, et esimesed teoreetikud peavad primitiivset inimest sarnaseks enesega, ent filosoofilised eitavad seda.

Terve raamatu ulatuses on ohtralt viiteid Euroopa kultuuriloole, samuti kriitikat “terve mõistuse”, darvinismi ja muude ismide aadressil, mis teevad võimatuks teistest maailmadest pärit inimeste mõistmise.

§4-s esitab Masing religiooni tekkimise hüpoteesi, mis on tihedalt seotud keelte (ja laiema mõtlemise) evolveerumisega, ning kirjeldab selle võimaliku ürgreligiooni piirjooni. Masing nimetab parema termini puudumisel ürgreligiooni monoteistlikuks, mis hilisemal analüütilisel perioodil lagunes polüdaimonismiks või polüteismiks. Kogu hüpotees põhineb biogeneetilisel põhiseadusel — inimkonna evolveerumiskäik kordub lapse arengus.

Inimese varases lapsepõlves on primaarsed emotsioonid, laps on äärmuslik individualist ja samal ajal äärmuslik kollektivist. Täiskasvanu puhul on need tahud eraldatud, ent lapses samaaegsed. Seetõttu mõistab täiskasvanu last ainult niipalju, kui ta ise on jäänud lapseks või mäletab end. Sama raskesti kui last on meil võimalik kujutleda ka primitiivset inimest. Niisamuti nagu laps tunnetab maailma ebamäärase tervikuna, millest hiljem ta kasvav ja arenev mõistus eraldab üksikasjad, tajus Masingu arvates ka primitiivne inimene maailma integraalsena, "mille pikkamisi arenev ning tugevnev mõistus lõhkus pisiasjaks ja liigitas need kasulikkuse astet mööda".

Primitiivne inimene suhtus maailma unitaarselt, ta eraldas end mitte-endast, olemata seejuures dualist, üksikasju eraldas ta vaid hetkeks, umbes nagu meie ainult hetkeks taipame midagi mitteigapäevast. Ürgse inimkonna analüüsieelne periood, mil tajuti maailma tervikuna, oli väga pikk ning esimesed analüüsikatsed nurjusid. Sarnaselt lastega olid ürginimese analüüsitud asjad tigidad, kahjulikud või vähemalt tüütavad. Arvatavasti polnud analüüsieelsel faasil olemas keelt meie mõttes, häälikud ei väljendanud siis veel asju ja sündmusi, vaid olid indiviidi reageerimisemotsioonid. Tollased keeled koosnesid vähestest ühesilbilistest sõnadest. Aja jooksul hakkas primitiivne inimene aina enam ja enam analüüsima. Selle protsessi korrelaat oli üldiste terminite puudumine teatavates keeltes, nt on olemas sõnu eri liiki puude ja taimede jaoks, kuid puudub mõiste "puu" jne.

Sellelt faasilt võidi edasi minna mitmes suunas, mis võimaldavad täpsemat analüüsi või teisalt sünteesi. Analüüsida ja kataloogida oli võimalik väga erinevail põhimõtteil, boreaalsed keeled eraldavad elusa ja elutu, ent on olemas mitmekümne klassiga keeli Ameerikas, Kaukaasias, Austraalias jne. Ükski keel ei suutnud lõpuni, aatomiteni klassifitseerida maailma, sest võimalikke analüüsiluseid on nii palju, et "igas asjas võib näha sadandeid erijooni, mille meelespidamine on sama võimatu kui nende äraütlemine". Inimesed taipasid selle tegevuse lootusetust, ja analüüsiv vaim soikus. Analüüsiprintsiibid segunesid ka rahvasterännakute tõttu, tulemuseks on see, et paljud keeled sisaldavad mitmesuguste analüüsimisviiside rudimente.

Analüüsiva faasi kirevus avaldub usundeiski, sest sama toiming "mõistetamatu" kallal (vägi, hing, jumal jne) andis väga erinevaid tulemusi. Teatavad keeled ja religioonid (Mesopotaamia, Palestiina, India, Hiina) liiguvad juba mõni tuhat aastat uue sünteesi poole, mille tõendiks on, et konkreetset sõnad muutusid sünonüümeks, grammatikaline struktuur lihtsustus, eraldusid absoluutsed noomenid, asjad ilma igasuguse relatsioonita, ja viimati väljendab lausemõtet ainult autonoom-

sete mõistete reastus. On jõutud välja samasse, kus oldi kunagi ammu, kuid "sõnad" pole enam emotsiooniväljendus, vaid konventsionaalsed nimetused.

Sarnasele sünteesile keeltes on paralleeliks religioonide liitumise tendents, mis "arvatavasti lõpeb mingi avarama ja teadlikuma 'ürgusun-diga'".

On ilmne, et Masing peab ürginimese analüüsipüüdeid ning kausaalse seose uurimist korrelaatideks, sest "niipea kui primitiivne inime-ne hakkas lahutama asju tervikust ja ta keel muutus analüüsivaks, niipea hakkas ta iga endale silmahakkava nähte või asja puhul küsima 'miks?'". Tema analüüsi tulemused pidid õigustama oma olemasolu 'eraldamisaluseid teiste varal, midagi ei tohtinud jääda iseseisvaks, see tähendanuks, et seda pole veel analüüsitud. Samalaadne kausaalne mõtlemine on jällegi omane ka lastele. Iga lapse või primitiivse inimese eraldatud detail on teataval määral kole, analüüsimise sihiks on haakida ta juba tuttava külge.

Kausaalsest seletusest on Masingu arvates tekkinud enamik müüte, mis seletavad asju ja nähtusi pisiasjadeni — miks on sääski, miks nad on verejanulised jne. Ent nagu analüüsimine ei ulatunud kõikjale, nii ei haaranud kausaalne seletuspüüd kõike. Eelkausaalsel faasil inimesi ei huvitanud asjade ja nähete seos, sest seda ebateadlikult eeldati ega hoolitud sellest, kuidas üksikasjad sõltuvad teineteisest.

Masingu meelest suundub praeguse analüüsimise ja kausaalsuse küt-keis olev kultuur ja usund uue sünteesi poole, esimeseks sammuks sinna suunas oleks oletada ja uskuda uuesti üht üldpõhjust, keda esialgu ni-metatakse Jumalaks. Palju nähteid suunatakse sellele põhjusele otseselt ja nõnda pikaks veninud kausaalsed ahelad kaotavad tähtsuse teatavais piirides. Kausaalistava meetodi nõrkuseks on vastuolud, mille kõrval-damine edeneb väga aegamisi ja lõppude lõpuks viib tagasi sünteesile, kui leitakse, et kõik sõltub kõigest.

Masing rõhutab, et erinevalt paljudest usundiloolastest ei pea ta kau-saalsust primaarseks inimese vajaduseks ja väidab, et ta teooriat toetab olm, et analüüsides on inimesed seletanud deemonite ja jumaluste ole-masolu põhjust, kuid harva on küsitud, miks on olemas Jumal? Seega, monoteismi tekkega on kausaalsuse küsimus kaotamas tähtsust. Mono-teism on esimene samm sünteesi poole, milles saab oluliseks küsimus "miski?" või "kuidas?".

Budismi hea tundjana ütleb Masing, et budism on esimene "uue sün-teesi" katse, millest andmeid on piisavalt. Nagu teada, polnud Buddha-le olulised metafüüsilised probleemid ega vastanud ta küsimustele, kas maailmal on algus?, kas see on igavene? jne jne. Masingu arvates pi-

das Buddha neid küsimusi rumalaks seetõttu, et “nad on ju antud alles analüüsi varal ja substraadi kallal, mille tõelise olemasolu tagatiseks pole muud kui inimese oletus ehk adoptsioon. Ükskõik, kuidas vastata neid, vastus tähendaks atomistlikuks analüüsitud maailma reaalseks tunnistamist, seda aga Buddha ei taha võimaldada. Mittevastamine on tunnuseks ‘uuele sünteesile’”. Analüüsides ja kausaalistades on inimene valmistanud endale vaid viletsust, mis ei lõpe enne, kui inimene loobub neist. Eelneva arutluse eesmärgiks peab Masing näidata, et mingi akusaalne süntees juba on olnud maailmas, mis Euroopa matemaatikas, füüsikas ja filosoofias alles hakkab avalduma ning järgnevail sajandeil võib saada üldiseks.

Kristlus oli samuti “uus süntees”, ent kreeklased ja juudid labastasid ta peagi. Jeesus eitas kausaalsust (Luuka ev. 13, 2; Johannese ev. 9, 2–3), ning Masingu arvates võrdub Piibli “jumalariik” nirvaana või taoga.

Masing eeldab, et samalaadne sünteetiline mõtlemisprotsess peaks olema ka teaduses. Deduktsiooni või induktsiooniga ei avastata midagi uut. Mõlemal juhul konstrueeritakse kausaalselt üksteisest sõltuvate lülide jada, milles iga lüli on sisult identne eelneva ja järgnevaga. Ent on olemas kolmas võimalus oleva taipamiseks — intuitsioon. Kui inimene on silmitsenud hulga detaile, palju diskordantseid fakte, siis ta avastab äkki intuiitiivselt, mis on nende kõikide eelduseks. Ilma intuitsioonita, s.t ilma ilmutuseta pole inimkond saavutanud midagi. Kui aga “jumaliku sunduse läbi” tõuseb esile midagi seniolematut, siis see on “uus tõde” ainult relatiivselt. Inimene ei saa, inimkond samuti mitte, avastada midagi muud kui seda, mis asjade ja nähete seoses nagunii on olemas, seepärast ei juhtu maailmas midagi enneolematult uut mõistuse evolveerumisel. Ükski vaateviis, ka analüüsiv kausaalistamine, pole vale, kuid kõik, mis tegeleb vähema kui tervikuga, võib anda ainult moondkuju tõelusest.

On mõistetav, et Masing ei kirjelda täpselt ürgset monoteismi ja ürginimest, kes elas sümbiootiliselt ümbritseva maailmaga ja pidas kogu “mittemina”, kogu maailma endataoliseks. Ürgne religioon jääb ebamääraseks juba seetõttu, et me ei tea ürginimese perekonna struktuuri ega inimese tekkimise asjaolusid, kas inimese eellasest sai inimene maailma ühes paigas või mitmes, ning kas sel esimesel inimesel oli juba religioon või tekkis see palju põlvkondi hiljem.

Ent Masingu pakutud evolveerumisskeem on meie praeguste teadmiste kohaselt väga tõenäoline, see aitab näha seoseid seal, kus neid esmapilgul terve mõistuse kohaselt olla ei saakski.

Raamatu toimetamise kohta on kuuldavasti olnud etteheiteid rohkete trükivigade ja ebatäpsuste tõttu. Seda kindlasti õigustatult, sisse on jäänud elementaarseid poolitusvigu (lk 30: hu-lga, lk 175: teis-tsuguste jne), kõrvallauseite komavigu ja tõlgete ebatäpsust. Nimeloendis on näiteks kolm autorit tehtud üheks — Spencer (*pro*: Spencer, Baldwin 342; Spencer, Herbert 267–268, 278, 327, 339, 347; Spencer, John 236–237, 359–361) või trükivea tõttu üks autor lahutatud kaheks — Francke 158 (*pro*: Franke).

Teisalt aga tuleb nentida, et trükivigu ja puudusi esineb ka varem avaldatud Masingu artiklikogumikes *Pessimismi põhjendus* (1995) ja *Meil on lootust* (1998). Et aga kõigil aegadel ja kõigis paigus on kergem kritiseerida kui ise midagi teha, siis piirdun ainult ühe tähelepanekuga (võimalik, et keegi on sellele mõnes arvustuses juba viidanud).

Kogumikus *Meil on lootust* (lk 175–176) on kirjutus pealkirjaga “Uskumisest”. Kommentaar sellele (lk 401) teatab napolisõnaliselt: “Kirjadest Jaan Kiivitile (u. 1961–1963). Ilmub esmakordselt.” Ent sama pealkirjaga artikkel oli juba varem ilmunud kogumikus *Pessimismi põhjendus* (lk 201–226). Selle teksti kommentaar (lk 435–436) ei sisalda dateeringut ega adressaati. On ilmne, et tegu on dubletiga, sest kogumikus *Meil on lootust*, lk 175–176 avaldatu võrdub lõiguga kogumikus *Pessimismi põhjendus*, lk 219–220! Lugejal tekib tahtmatult küsimus, kas see on üks ja seesama Masingu tekst. Ons koostaja ja toimetaja unustanud ning on teist korda avaldanud tunduvalt kärbitud teksti? Või on need kaks eri teksti, millel on juhtumisi sarnane sisu?

Vältimaks edaspidi selliste segaduste tekkimist, tuleks hakata paralleelselt koostama Masingu üldbibliograafiat, mis annaks ülevaate juba avaldatud ja veel käsikirja jäänud tekstidest.² Teatavasti on prof. Isidor Levini hinnangul (1986) Masingu käsikirjaline pärand umbes 10 000 lehekülge.³

Vaatamata mõningatele pisivigadele ja puudustele, on kirjastus “Ilmamaa” Masingu tööde ilmutamisega ära teinud väga suure ja tänuväärse töö. Siiski oleks vajalik, et toimetamistööd teeksid koos mõni teoloog ja pädev korrektor — viimase ülesandeks oleks eelkõige ilmsete masinakirjavigade parandamine.

²Ajakirjas *Ural-Altäische Jahrbücher* 59 (1987), lk 7 on märkus, millest ilmneb, et toimetusel oli kavas avaldada Masingu bibliograafia. Minule teadaolevalt pole see tänini teoks saanud.

³Isidor Levin. Uku Masing (1909–1985). — *Fabula* 27 (1986), lk 91.

Ning lõpetuseks, pole mingit vajadust siinkohal teha apoloogiat usundiloole kui uurimisalale, ehkki ka moodsal ajal kohati ja sugugi mitte sektantlikest ringkondadest kostab väiteid, et kristlastel pole tarvidust teada midagi paganauskudest. Piisab, kui viitame Masingule, kes püüdis enesesse võtta kristlust ja hulga jooni muude usundite elutunnetusest ning kujundas neist pisut erineva "süntheetilise" kristluse, mille järgi Jeesus ei toonud maailma uut usundit ega uut moraali, vaid uue elu.⁴

Mihkel Niglas

⁴Usundiloo mõttest. — Uku Masing. *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*. Tartu, 1993, lk 281–285.

ABSTRACTS

TIIT SAARE. What is the origin of the coat of arms of Estonia?

The origin of the Estonian coat of arms is still explained according to 19th-century concepts. The so-called knighthood theory claims that the Danish king Valdemar II gave the right to use his coat of arms with three lions to the vassals corporation of Harju and Viru counties of Estonia, when he granted them their privileges. The authors criticising this theory dispute whether the coat of arms was based on the coat of arms of the Danish state or of the king's family, but they do not really doubt the validity of the explanation itself. This speculation is seconded by the theory of the so-called title coat of arms. This is based on the assumption that in the 13th century the Danish coat of arms without hearts on it first became the coat of arms of the Estonian dukedom. However, the coat of arms depicted on the seals of 13th-century Danish kings was strictly personal. Therefore, it would not be correct to speak about the 13th-century coat of arms of the Danish state, but it should be referred to as a coat of arms of the family. The king's title and his coat of arms were bequeathed to an heir in the same dynasty. Therefore, it does not seem very likely that the king gave his personal coat of arms to his vassals to be used as a corporate symbol, the more so that in those times there was no practice of using corporate coats of arms yet. Neither is it justified to associate the coat of arms with the duke's title. In the 13th–14th centuries titles were expressed as a legend surrounding the image of the seal. The title of the duke of Estonia was first placed on the seal of Valdemar IV. The coat of arms of Estonia could not become established during the rule of the Livonian Order either. This is primarily due to the ecclesiastical nature of the Livonian Order: the Order was a military organisation governed by the regulations of a monastic order. A heraldic coat of arms as a lay symbol was inappropriate for the Order. Thus, dating the Estonian coat of arms back to the 13th century is a myth invented in

the 19th century to justify the privileged status of the Baltic Germans. The coat of arms was created when Estonia was included in the established European heraldic culture. This probably happened under the Swedish rule (in the 16th–17th centuries); the precise time should be a matter of further research. Despite its historical background, the present coat of arms of the Republic of Estonia is unique to our state. This is emphasised by the leopards, which — differently from the leopardic lions that symbolised the province of Estonia within tsarist Russia — became animals symbolising Estonia as early as in 1917. Another unique feature of our state's coat of arms is its original shield dating from 1924. (Edit.)

LEONIDAS DONSKIS. The second voice of Lithuanian politics and culture: A sketch of three ethical biographies

The viewpoints of liberal nationalism have become a basis for modernising social and cultural criticism in Central and Eastern Europe, to say nothing of their merits in exposing totalitarianism. Nationalism as a phenomenon that breeds identity expresses the intellectual and moral sensitivity of present-day world. The article attempts to provide an overview of Lithuanian liberal nationalism, concentrating on three well-known Lithuanian émigré scholars — Vytautas Kavolis, Aleksandras Štromas and Tomas Venclova. All of them represent a trend that Tomas Venclova has defined as the other voice of culture, the voice that is of decisive importance when the first voice is either silent or forced to sing out of tune.

The elegant introvert criticism of Kavolis (1930–1996) touched a raw nerve of Lithuanian political existence and intellectual life. He mentioned expressly such characteristic features of Lithuanian politics and culture as the coexistence of political and moral concepts and the resulting tendency to view political problems as moral ones. Monopolisation of morals topped with the contest for the title of the most patriotic politician. There exists a firm conviction in one's own righteousness, egocentricity and complete indifference to the main intellectual and moral issues of the 20th century.

Štromas (1931–1999) is portrayed by Donskis through liberal conservatism and politics of dissent. Štromas, who was exiled from the Soviet Union in 1973, was exceptional in world's political science as he viewed the empirically un-

avoidable disintegration of the Soviet Union as an ongoing process as early as in the late 1970s. Being able to decipher the symbolical codes and undercurrents in Central and East European consciousness, politics and culture, he managed to notice even the smallest details in the struggle for freedom and self-determination. He considered nations the creators of morals in history and opposed the stereotyping of groups, nations and cultures. Having survived the holocaust, he was of the opinion that no nation has the right to accuse and condemn another nation as a criminal, and contempt for states that experienced the holocaust multiplies and strengthens mutual hatred and demonisation.

Venclova (b. 1937) was in opposition not only with official values but also with those that emphasise disobedience to the regime in the Baltic countries and the Soviet Union. Venclova is passionate and outspoken in his denial of moral compromise for the sake of one's national culture and its continuity. Being a Lithuanian émigré of a new type, he opted for exile (he was allowed to emigrate in 1977) only to be able to tell the truth and to preserve his ethical principles and moral dignity. The central theme in his political essays that have won international recognition is the depiction of the "other" and the problem of misrepresentation. The most important philosophical and political principle of Venclova's social criticism is reconciliation of Lithuanian nationalism with ethical universalism. He can be considered one of the founders of Lithuanian internationalism and cosmopolitanism. (Edit.)

OTT KURS. Salme Nõmmik: Time, space and ideas

Salme Nõmmik (1910–1988) worked as a lecturer and researcher at the University of Tartu from 1946–1988. She defended her candidate's dissertation in Leningrad (1956) and doctoral dissertation in Moscow (1970), and was thereafter appointed to the post of full professor of economic geography. She was the most famous Estonian geographer in the former Soviet Union. Due to the isolation policy and totalitarianism of this state, she had few opportunities to study concrete local empirical material and publish papers on it. Therefore she began to research the theory of detailed economic regionalisation and settlement systems, regularities of the territorial location of society, socio-economic and spatial

complexes and attempted to perfect the system of concepts of socio-economic geography. She applied the main results of Edgar Kant's (Professor of Economic Geography at the University of Tartu until 1944) investigations on the formation of the system of centres and their hinterlands in Estonia and adapted these for the settlements of Soviet Estonia. In these studies Nõmmik extensively applied mathematical methods. A number of her studies were commissioned by various state institutions. These mostly dealt with theoretical and practical problems of complex territorial planning. Her special interest was economic regionalisation of Estonia, and she was the supervisor of the first PhD thesis on the economic-geographical basis of the administrative division. (Auth.)

JÜRI TALVET and ARTURO CASAS VALES. Galicia and the Galicians

The interview given by Arturo Casas Vales to Jüri Talvet reveals that Estonian and Galician cultures are comparable in their geographical spread and number of population. Both cultures and languages have — almost simultaneously and after similar declines — experienced two periods of growth, the first of them in the 19th century and the second between the two World Wars. Like the Estonians, the Galicians have been suppressed for centuries by imperialist regimes, which has greatly influenced the development of their nation.

The position of Galician culture is favourable only as far as its legal and constitutional basis is concerned. In all other aspects, we experience tremendous historical inertia that is backed by the present Spanish government and that is extremely difficult to withstand. Educational structures and the projection of culture abroad do not support in any way the balance between the four languages of Spain. Intercultural dialogue is weak, even between the three peripheral languages. Nonetheless, the final quarter of the 20th century marks the development of publishing in Galicia. The emergence of democracy has been accompanied by educational and social reforms that have broadened the circle of readers.

By choosing the three poets (Álvarez Cáccamo, Pato and Couceiro) for translating into Estonian, Casas has attempted to acquaint the reader with different age groups and poetic trends in present-day Galician poetry. These poets, except

for Emma Couceiro, who belongs to the excitingly original generation of budding women poets, are also represented in the "reader's anthology" compiled by Casas.

Méndez Ferrín, who is represented by a prose piece, is also recognised as a poet. He has won essential literary awards, and several institutions have nominated him as a candidate for the Nobel Prize in literature. (Edit.)

XOSÉ MARÍA ÁLVAREZ CÁCCAMO, CHUS PATO, EMMA COUCEIRO. **Some Galician poetry**

X. LUIS MÉNDEZ FERRÍN. **Check. Mate**

DENIS TRAPIDO. **The tragedy of art and the triumph of science**

The article presents a comparative analysis of two basic elements of modern culture, viz. science and art, in terms of their potential to make significant contributions to the pool of cultural ideas. The notion of heuristic space (the hypothetical totality of all possible solutions of an artistic or a scientific task) is introduced as the basic analytic tool to tackle the problem. Science as well as the structure of its heuristic space have been found to have several important advantages that permit it today to retain its ability of producing innovative and socially demanded solutions. Conversely, the characteristics of art's heuristic space interpreted in the light of Georg Simmel's discussion of the "tragedy of culture" suggest that each year the number of artistic objects increases, and the number of still unexpressed significant cultural meanings and ideas diminishes. The heuristic space of art is being filled up and artistic culture gradually turns into THE culture, i.e. it is becoming a domain where key positions are occupied by the same works once and for all. The paper suggests that we should narrow down Simmel's diagnosis and speak about the tragedy of art and not of culture as a whole. (Auth.)

DONALD DAVIDSON. **Could there be a science of rationality?**

Several philosophers have doubted whether psychology can become a serious science.

This does not mean that scientific psychology is absolutely impossible; the conclusion depends on what is meant by "science" and whether the features that in the author's opinion characterise mentality provide an obstacle for regarding psychology as a science. It is, however, clear that psychology cannot be reduced to physics or any other natural science. The theory presented in the article connects the concepts of belief, desire and linguistic meaning. As the theory treats belief in a quantified form, it includes in itself a version of a theory that is sometimes called the decision theory; thus being appropriate for explaining intentions and intentional action. Unlike the traditional decision theory, the theory of meaning is an inseparable part of Davidson's theory. Consequently it can be called a unified theory of speech and action, or Unified Theory for short.

Its basic primitive concept is the three-place relation between an agent and two sentences, which holds when the agent would weakly prefer the truthfulness of one sentence to that of the other. The three characteristic features of the Unified Theory are: the assumption of holism and of externalism, and the normative properties of the theory.

What are the greatest shortcomings of the Unified Theory of thought and speech? Firstly, the fact that the formal theory (in contrast to the features of its empirical application) does not say anything about inconsistency. Postulating perfect logic and a consistent rational pattern of beliefs and desires, it presupposes rationality also in the treatment of evidence. Secondly, it does not say anything about the forms of rationality that are used in incorporation of new information into the system of thought. And last, and perhaps the most important: the interpretation of the formal theory does not fully rely on the usual intersubjective evidence. (Edit.)

BRUNO MÖLDER Anomalous monism and psychophysical laws

In this essay, I am going to explicate Davidson's reasons for his denial of the existence of strict psychophysical laws and discuss his anomalous monism. The conclusion of my discussion is that anomalous monism is not a stable philosophical position.

Davidson attempts to deduce anomalous monism from his three premises: P1 — principle of causal interaction between mental and physical events; P2 — nomological account of causation, which says that for every causal relation, there is a strict deterministic law that backs up this relation; P3 — the anomalism of the mental consisting of the claim that there are no strict psychophysical laws.

§ 2 introduces and explains Davidson's background metaphysical views. The most important among them are the ontology of events and extensionality of causal relations. For Davidson, mental is a conceptual category, thus an event is mental if a mental predicate applies to it. Laws are intensional — that is to say, they depend on descriptions. The three principles are not contradictory if one assumes that mental causation is backed up by physical laws. Such a law would contain only physical predicates. However, the events picked up by physical predicates have also mental descriptions, which makes them mental events.

In § 3 I argue that the lack of strict psychophysical laws need not imply anomalous monism. For this, I need to show that there is a predicament in front of Davidson — he either has to embrace epiphenomenalism of the mental or has to relax the strictness requirement of P2. I discuss Davidson's various attempts to argue against epiphenomenalism but judge that they are unsuccessful and that he should allow that non-strict laws are sufficient to ground causal relations. However, if that much is conceded, then one cannot argue from anomalism of the mental to ontological monism, since psychophysical causal relations could now be backed up by non-strict psychophysical laws.

In the next sections I discuss Davidson's arguments against strict psychophysical laws. Davidson's arguments for his denial of strict psychophysical laws rely on the assumption that the mental and the physical are fundamentally different conceptual categories. The first argument, which is discussed in § 4.1, concerns the dispositional nature of mental predicates. Dispositional predicates are excluded from strict laws, because they need to state conditions, which have to hold so that the disposition could realize. These conditions could only be specified circularly by invoking other dispositional and causal predicates. Moreover, there need not be necessary and suffi-

cient conditions for a particular mental event to occur — if at all, these conditions must be determined holistically. Then I proceed to discuss two issues. The first is the question of whether holism is sufficient to distinguish the mental from the physical. I judge that even if there is holism in physics too, in order to make the distinction, mental holism has to stem from different underlying principles. The unique principles of mental holism are related to various constraints in interpreting other minds. The second issue that is discussed in this section is the question whether the mental is uniquely dispositional. To this question, the answer is clearly negative. It follows that since dispositions are to be found in other special sciences also, their predicates must be unfit for strict laws. From this it follows, however, that the mental is not unique, because it is anomalous, since the predicates of other special sciences are anomalous as well. I review briefly Davidson's more recent argument for the irreducibility of the mental, which gives a good ground to believe in its uniqueness. This argument says that interpreting other minds is inextricably connected with the notion of objectivity. If so, then one cannot doubt our standards of interpretation, since that would mean doubting our notion of objectivity which is the very condition of thought. I conclude that even if this succeeds in showing why the mental is unique and irreducible, it is not anomalous for these reasons, and this leaves for Davidson the burden to show how the uniqueness and the anomalism of the mental are related and why the anomalism of other special sciences does not present a challenge similar to the one for which the mind-body problem is notorious.

§ 4.2 presents the second argument against strict psychophysical laws which concerns the normative principles of mental state attribution. The argument claims that if there were strict psychophysical bridge laws, then the mental realm would risk losing its distinctive features, since these laws would enable intentional states to be ascribed on the basis of physical criteria. This argument depends on the assumption that any attempt to apply mental predicates in non-mental contexts would shake their status as mental predicates.

In § 4.3 I discuss the consequences of the arguments and judge that they are too strong, since they apply to non-strict psychophysical laws as well. My conclusion is that Davidson's

emphasis on the different conceptual systems of the mental and the physical drives him towards the denial of any psychophysical law-like connections.

In § 5 Davidson's predicament is discussed again. The situation is the following: if one accepts Davidson's arguments against strict psychophysical laws, then one can have anomalous monism, but then it becomes hard to make sense of any psychophysical laws. If one assumes, contrary to what I have argued in § 4.3, that Davidson's arguments do not apply to non-strict psychophysical laws, then one could not get anomalous monism, since one has to relax the strictness requirement of P2 and non-strict psychophysical laws would back up mental causation. As a final point, I discuss possible ways out, which consist in disputing one or another Davidson's three principles. But if one rejects Davidson's general interpretivist account of mind, then there is no longer any argument against psychophysical laws, and anomalous monism goes, along with interpretivism. The overall conclusion is that anomalous monism is not a secure position. It either recoils into an incredible absurd denial of all psychophysical laws or it cannot be established from Davidson's three principles. (Auth.)

Review

MIHKEL NIGLAS. *Uku Masing. Üldine usundilugu. (General Theory of Religion.)* Ed. Amar Annus. Preface by Tarmo Kulmar. Archaeological specifications and addenda by Aivar Kriiska. Tartu: Ilmamaa, 2000. 496 pp.

Serial

VOLDEMAR TEPPICH-KASEMETS. Revelations of an underground leader

As a serial we publish the memoirs of Voldemar Teppich-Kasemets, a character from the nomenklatura of the Communist Party of Estonia, which were first printed in 1933. The commentary to their new edition has been written by historian Jüri Ant. (Edit.)

AUTHORS

XOSÉ MARÍA ÁLVAREZ CÁCCAMO (b. 1950), Galician writer.

ARTURO CASAS VALES PhD (b. 1958), poet, Professor at the University of Santiago de Compostela.

EMMA COUCEIRO (b. 1977), Galician writer.

DONALD DAVIDSON PhD (b. 1917), Willis S. and Marion Slusser Professor of Philosophy at the University of California, Berkeley.

LEONIDAS DONSKIS PhD (b. 1962), Paschal P. Vacca Professor of Liberal Arts at the University of Montavello, Alabama.

OTT KURS PhD (b. 1939), Professor of Human Geography at the University of Tartu.

X. LUIS MÉNDEZ FERRÍN (b. 1937), Galician writer.

BRUNO MÖLDER MPhil (b. 1975), doctoral student of Konstanz University.

MIHKEL NIGLAS (b. 1971), theologian.

CHUS PATO (b. 1955), Galician writer.

TIIT SAARE (b. 1956), historian.

JÜRI TALVET PhD (b. 1945), Head of the Department of Literature and Folkloristics at the University of Tartu.

VOLDEMAR TEPPICH-KASEMETS (1899–1941), communist revolutionary, later political prisoner.

PÕRANDAALUSTE JUHI PALJASTUSI

Voldemar Teppich-Kasemets

Publitseerinud ja kommenteerinud Jüri Ant

VII

Päevaleht, 9. III 1933, 10. III 1933, 11. III 1933, 12. III 1933,
13. III 1933, 14. III 1933, 15. III 1933, 16. III 1933, 17. III 1933,
18. III 1933.

Algus 2001. a 9. numbris.

Tekstis on tehtud väiksemaid keelelisi ja redaktsioonilisi parandusi.

Juhan Lilienbach

Nagu juba mitmeid kordi mainitud, oli "Külvaja" kirjastuse tegelikuks juhiks aastail 1918–1928 Juhan Lilienbach-Mürgioja. Imelikul kombel pole sellest mehest "Eesti Biograafilises Leksikonis" mingit märki. Ent Lilienbachil on Eesti rahvuskultuurilises elus oma teatav kaal, olgugi et ta erirada oma elutöös on sammunud. See on tüse kuju, millele ka "Eesti Kirjandus" või "Looming" oma ülevaadet ei peaks keelama.

Mul oli isiklikult Lilienbachiga veidi kokkupuutumist juba 1917. a Tallinnas. Venemaale jõudes 1922. a kuni L. surmani 1928. a oli mul temaga kõige sõbralikum vahekord ja ta paaril viimasel eluaastal töötasin tema abilisena kirjastuses. Eestist lahkus Lilienbach 1918. a okupantide sissetungimise järel. Ja sellest ajast elas ta Piiteris. Terve see kümneaastane ajavahe-
mik oli täis vaikset, kärata, ent energilist tööd.

Enne Saksa okupatsiooni, enamlaste päevil ja Kerenski vabariigis töötas Lilienbach poolparteilise (ESD(b)P) kirjastajana. Ka tsaaripäevil tõi Lilienbach sotsialistlikule ja vabameelsele mõtteilmale vaimuvara, ohverdas oma ärisummasid trahvide maksmiseks, aitas sotsialistlikke rühmitusi rahapuudusest üle, kirjastas oma erapooletu sildi all tsaarivalitsusele opositsioonilist kirjandust. Paljud vanemast ja keskpõlvest mäletavad Lilienbachi. Tema nimega on seoses "Tapper", "Edasi", "Tagasi", "Eeva", "Maa", "Mõtted", rida väljaandeid "Mõtte" kirjastusel, luulekogu "Ommikulaulud", mitmed satiirilised ajakirjad.

N. Venes oli Lilienbachi õlgadel kõigi perioodiliste ja mitteperioodiliste teoste kirjastamine. Ka oma luuletööd jatkas L. N. Venes. Ilmusid peamiselt "Klassivõitluses" ja "Orases", igaaastastes kalendrisabades "Mürgioja" varjunime all. Oli tal kogu käsikirju, mitmed õige tublisti viimistletud luuletused, ent need oma sisu poolest ei tohtinud N. Liidus trükimusta näha. Peale ta surma võttis Pöögelmann need oma kätte läbi vaatamiseks. Ja seal nad nüüd on. Igatahes pole lootust, et nad edaspidigi kirjastamisele tuleksid. Lilienbach kannatas need kümme aastat Venemaal raske südamehaiguse all. Võimatult viletsa toitmise, halva arstimise juures tegi ta üliinimlikku tööd [---]

Lilienbach ei olnud neid inimesi, kes end poliitilise partei kitsa raamiga piiraks. Seepärast ei astunud ta ka enamlas-

te parteisse, olgugi et teda selleks mõjutati [---] Haiget Lilienbachi ei jätnud voodiski gepeuistid, komsomoli "kerge ratsavägi", oblastlitšikud rahule. See süvendas haigust. Kuulsin tihtigi, kuis Lilienbach voodis lamades kontrollametnikega ägedalt vaidles. Peale neid juhtumeid oli ta 3–4 päeva voodis. Ja tabavalt tähendas ta kord: "Tsensorid — olgu nad pärit Tsaari-Venest või Sovetist — on ikkagi sandarnid. Ja terve minu elu heledam külg on — võitlus sandarmivaimuga".

1922. a oli Lilienbachil kindel soov Eestisse elama asuda. Selleks oli ta muretsenud endale hiilgava raamatukogu, kunstiväärtusi kirjandusest ja maalist. Aga siis tuli ootamatu takistus, arvatavasti Eesti kommunistliku partei mõjutusel — ja tal ei lubatud raamatukogu kaasa võtta. Tal oli küll mõnda varandust evakueerimise puhul Eestisse jäänud, aga ta armastas raamatuid, tal oli raske Leningradi bukinistidelt ja ülevõetud raamatukogudest muretsetud raamatuid maha jätta ja ta loobus sõidust.

Põhimõtteliselt oli L. paraaditsemiste, poliitilise tärina vastu. Ka kodustest kommetest, sünnipäevade jne pühitsemisest tema ei hoolinud, osa ei võtnud. Mitu korda palus Pöögelmann teda sünnipäevale. Ei. Ja kui Pöögelmann tähendas, et "koosviibijail jääb mulje, et ma sinuga tülis olen", "Ütle siis neile, et mu püksitagumik on katki", vastas Lilienbach. Tõsi. Tal oli vaid üks räbal ülikond. Ta oli võib-olla ainuke mohikaanlane Venemaal, kes pidas kinni "ühtlasest elamisrahast". Ta sai sama palju palka kui kuller, koristaja, müüjanna jt. Ta pidas seda endastmõistetavaks ja loomulikuks, olgugi et ta ei olnud kommunist. Kommunistlike liidrite palk aga ületas siis kolmekordselt reatöölise palga.

Ametiühingud protesteerisid selle vastu ja leidsid millegipärast, et Lilienbachi teguviis "alamteenijaid demoraliseerib". Lilienbach sellest välja ei teinud, pakkus omalt poolt alamteenijale laenuki, kui see puhkusele läks, jne. "Ma pole täieliku ühetaolisuse pooldaja kunagi olnud ega ole. Aga kui me kord juba niisuguses riigis elame, kus see ideaaliks, siis püüame seda jõudumööda teostada, aga mitte fraasidega".

Vastutulelikkuses oli ta ainulaadne kuju Leningradi eestlaste seas. Oma vabadusegagi riskeerides ei suutnud ta varjata Eesti ajakirjandust võõraste huvipilkude eest. Mäletan neid silmapilke, kui punaväes teenides Lilienbachi juurde sisse astusin ja mitmeidki kõrvalisi inimesi tema kabinetis aja-

lehti lugemas nägin. "Noh, tere siis kah, Kasemets, üks kaege ka kodumaa värsket ajakirjandust," muheles ta heatahtlikult. Muidugi ei lasknud ma seda kaks korda öelda. Siin kogunesid professor Depman, vana Piiteri raamatukogu teenija Reino, Kõdar ja Vasmi, kellel Voznessenski prospektil eraraamatukauplus, endised suurmajade omanikud, paar vanemat trükiköökist, meister Teder, Gosizdati ladude juhataja Kaljo, endine Ploompuu raamatukaupluse ärisell, ka mõni fontannik-kommunist, kirjanduslike huvidega inimene, kirjanik Juhan Hurt oma abikaasaga, Ain Rannaleet, kirjanik Villem Buck jt.

See oli nii-öelda vabamõtteline saareke poliitilise mürtsu laagris [---] Lilienbach tundis hästi eesti kommunistlikke liidreid, juba paar aastakümnet, nende omadusi ja taset. Ka kesk- ja noorema generatsiooniga oli ta tuttav. Teadis ka vene kommunistidest lähemalt õige palju. [---] Hans Pöögelmann oli ainuke kommunistidest, kes temaga sai läbi ja kellest Lilienbach lugu pidas. Teiste, Anveldi, Rästa, [---] Käsperti aadressil pildus vaid ironiat. Kommunistlike tuusade vaimlisest lagedusest ja kiriklaste, vaimulike variserlikkusest oli suur osa tema avaldamata luuletusi. Siin üks ta värss (käib Käsperti kohta, kes kehaliselt suur ja paks):

Mõõda pikku, põigiti,
kõhn on tema kõigiti.
Tema ainukene raskus
parteipilet põuetaskus.

Haigus, raske töö, alatud võtted, sihilikud ründamised, kirjastuse rahalised raskused — need murdsid mehe südame. Lisaks veel salajane, nurgatagune töölt kõrvaldamine (paar kuud enne surma), see kiirendas otsa. Kominterni Eesti sektiooni (peamiselt Anveldi ja Reeseni) kahepaiksus, kes Lilienbachi ees mahedad ja lahked olid, tagaselja sektiooni (poliitbüroo) istungil aga vallandamise otsuse läbi viisid. Kellelgi ei olnud julgust seda otsust Lilienbachile teatama tulla, siis saadeti kiri, ärakiri otsusest, kulleriga. Ja peale seda ei näidanud keegi kommunistlikest tuusadest kirjastuses nägu. Salaja tehti plaanegi Lilienbachi kirjastusruumest, korterist välja tõsta.

Lilienbachi soov oli — töötades surra.

See salajane intrigeerimine ja urgitsemine oli viimane löök ta südamele. Mõni nädal hiljem, maikuu, ta suri.

Ka siis ei lõppenud veel lokulöömine ta isiku ümber. Matustele paluti komm[unistlikku] ülikooli, proleetkirjanike ühingut, tehnikumi, haridusmaja jne. Need boikoteerisid. Ka suur osa parteitegelasi boikoteeris. Suure nurumisega saadi komm[unistlikust] ülikoolist muusikakoori osakese — 7–8 inimest. Saatma tulid vana töömeest tema viimasel teekonnal umbes paarsada inimest — lähemad tuttavad ja mõned sugulased, grupp trükitöölisi, mõned venelased. Eesti tuntud kommunistidest vaid Hans Pöögelmann, Arro, Peeter ja Liisi Peterson ning Klaas. Ja kõik.

Vaieldi veel, kas pidada kiriklikke või ilmalikke matuseid. Kas rist või post püstitada hauakünkale. Ja tehti nii: esimesena pidas kommunistlik grupp omad agitatsioonilised järelehüüded. Siis tuli teine grupp pastoriga ja tegi oma toiminguid [---] Eesti oli tal südamel. Häid mälestusi jutustas ta Ploompuust ja Leokesest,⁴⁴ nimetas neid “minu vanad sõbrad”. Kirjeldas suure huumoriga rahanälga tsaariajal, vekslijante ja ärivõtteid, kuidas teda kord üks, kord teine ärisõber krahhist päästnud. [---] Viimasel eluaastal elas Lilienbach mõningaid vaimlisi vapustusi üle: ärkas keskööl, süütas kõik tuled terves kirjastuses ja jalutas valgustatud ruumes. Palus sagedasti kedagi oma lähedale, ööseks jääda, kas või naabertuppagi. Nii magasin minagi rida öid ta töökabinetis sohval. Mõnikord kutsus mõne tuttava, ja kui kedagi käepärast ei olnud — palus vohivõõra inimese majast.

Järelehüüdena Lilienbachi surmale ilmus “Edasis” J. Anveldilt artikkel, milles Anvelt võrdleb Lilienbachi “Läänemere kaldal kasvava tammega”.⁴⁵ Kahju ainult, et peale surma ikka paremat kirjutatakse. Elavat Lilienbachi, seda tamme, kangutati, kisti lehti ja koort ja pilluti sopaga ja tōkatiga üle.

Ja selles toimingus oli Jaan Anveldil aukoht.

Salajane tantsimine

Leningradi eestlaste seltskondliku elu keskuseks on “Viktor Kingissepa nimeline Eesti haridusmaja”. Asub Krasnaja (en-

⁴⁴Gustav Pihlakas (1864–1937), Taavet Mutsu (1880–1947), Jaan Leoke (1886–1959), Jakob Ploompuu (1872–1948) olid kirjastajad, raamatukaupmehed ja metseenid Eestis.

⁴⁵Vt J. Anvelt. Juhan Lilienbach kirjastajana. — *Edasi*, 18. V 1928.

dine Galernaja) 33. Peale mõnesuguste ringide ja teatri- ning kinoetenduste tegeleb haridusmaja veel loengute korraldamisega, sõjalise õppusega (lastegrupid, Punase Risti ödede sanitaargrupid), seinalehe väljaandmisega jne. Kui 1928. aastani veel Eestist tellitud näitekirjandust ette kanti, siis nüüd on sellel lõpp. Rahvast käis omal ajal rohkelt, kuna nüüd äärmine apaatia "agitkade" vastu haridusmaja tühja hoiab. Endised jõud on kõrvale heidetud ja nüüd katsetavad klubitöös komm[unistliku] ülikooli tudengid [---] Eesti ringkonnad Leningradis on nii mitmesse gruppi lõhutud, et ühistööst juttugi ei saa olla. Ainult tantsuajaks, peale etendust, ilmub vene ja eesti noorsugu, et liuelda kolm-neli tunnikest saalis. Selleks ajaks seatakse siis valve välja, lukustatakse ukсед, et kui ilmub maksuametnik kontrollima, siis ta ilmumisel tantsijaid informeeritakse ja jõutakse politgramota kursuse poos võtta, sellega pääseb lõbustusmaksust [---]

"Eesti punased kütid" ja punased ordenid

Haridusmaja juures töötab vormiliselt ka "eesti punaste kütide, punakaartlaste ja punaste partisanide ühing", ent sel on vaevu paar-kolmkümmend liiget. See on Eesti Komm[unistliku] Partei tegelaste juhtimisel (Tummeltau, Jea, Kanger, Käspert, Sammul). Teised punased kütid on fontannikute koondises, kus ka endised eesti punadiviisi "kindralid" ja komandörkomissarid Palvadre, Isak, Liiv, Teiter, Peterson, Kirik, Rips, Treufeldt, Koni jt, rida allohvitsere ja punaseid sõdureid. Nii siis anveltlastel lahinguvendi peaaegu ei olegi, samuti pole anveltlaste ühingu endise komm[unistliku] diviisi vastutavaid komandöre ja Punalipu ordeniga sõdureid. 1930. a jagati veel noid ordumärke, siis andsid eestlased Tummeltaule "Punase Lipu" ordeni ja niisiis on anveltlaste leeris ka ordeneid! Üldse see ordenite jagamine on igal aastal pärast kodusõja lõppu punaväe aastapäeval. Peaaegu teadlikult antakse ordeneid ka nendele, kes kodusõjast nii palju "osa võtsid", et raudteedel kotimehi püüdsid, väeliini seljataga toitluskomissariks olid, väejooksikuid püüdsid jne. [---]

Õieti vanad komm[unistliku] diviisi lahinguvennad on nii killustatud mitmetesse gruppidesse, et neid enam keegi tõsiselt ei võta. Ühed on fontannikud, teised anveltlasted, kolmandad trotskistid, siis erapooletud, apoliitilised. Viimaste osa on kõige suurem — neil on ühesugune vaen nii Palvadre kui An-

veldi vastu. Paljud neist on ka tervise kaotanud, kaua töötanud, räbalais, poolpätid. Ja loomulikult pole neil midagi ühist Palvadrega jt, kes komdiviisi likvideerimisel Moskvasse soojadele kohtadele saadeti, sõdureid aga ühest vene ja ukraini diviisist teise vintsutati, kuni lõpuks tööbörsile paisati.

Ühesõnaga, nii naeruväärt tilluke on see organisatsioon, et sektoritesse (endiste punaste rügementide järgi) jagamisest loobuti. Ühing peab siiski "otsustavaks võitluseks" valmis olema. Seni aga püüab ühing kodusõjast osa võtnud eesti punaste polkude ajalugu, nende tekkimist, lahinguid, vigu ja plusse uurida ja märkida. Ka see ei edene. Fontannikud, kes need peastrateegid siis olid, boikoteerivad seda tööd. Anveltlastel pole mehi, kes seda tööd teeks. Ka lihtmärkmeid, mälestusi, ei tule kokku. Seni on neid küll armetult vähe ilmunud — 5–6 artiklit. Viimaseks lõknumbriks oli "Irboskas langenute nimelise tankikolonna" ehitamiseks annetuste kogumine. Ka siin pole üksmeelt. Fontannikud boikoteerivad seda algatust ja koguvad oma grupile raha.

Eesti punased kirjanikud

Ajakirjanduse majas tegeleb Üleliidulise Prolet[aarsete] Kirjanike Assotsiatsiooni Leningradi Osakond. Tollel on ka Eesti sektor. Kes ühe tillukese luuletise ilmutanud — sellel on õigus ühingu liikmeks astuda. Ja nii ta ongi rohkem poliitklubi kui kirjanike ühing. Enamasti kõik liikmed (eestlased) on kirjutanud kas üks-kaks jutustust või kümme-kolme luuletust. Produktiivseimad on Hugo Päll-Angervaks, Laurent-Rannaleet ja Trein. Teised, eriti Maurer-Terijõe, Madisson-Alnovo, Kövamees-Meisel, lõövad igal koosolekul lahingut, milline peab olema proletaarne kirjandus. [---] Ühesõnaga, mängivad kirjanduslikku tribunali. Pöögelmann, see vaikib ja vangutab pead. Lukin-Ükspere teeb aga kõvasti tööd, luuletab kah (tal on ilmunud luulekogu "Võitluse helinad") ja muigab omaette. See mäss ühinguks teda ei näi häirivat.

Huvitav on märkida, et kõik need proleetkirjanikud on Herzeni nimelise pedagoogilise instituudi ja komm[unistliku] ülikooli studendid. Pole nende seas ühtegi töolist vabrikust, ei käsitöolist, ei põllusulast. Tähendab, proleetühing ilma proletaarlaseta! Jah, nii ta on. Üksainus mitteõppur, poolkirjasekaja liige oli — ja seegi löödi välja. Nimelt A. Päärson.

Ka tema pole proletaarlane, vaid pigemini lumpenproletaarlane. Pole tal tööd, ametit, ei leiba ega riideid, ei korterit ega kütet vaja. Kobistab ühe tuttava poolt teise manu ööbima, ostab omale tšekileiba kooperatiivist, tuttavate poolt ehk saab kipjatokki ja asi korras. Tuleb siis kirjastusse, pool tosinat luuletust taskus, istub ahju veerele ja ei räägi sõnagi. Pika-peale hakkab külmast toibuma ja siis saab sõna suust: "Mul ikka veidi asja ka." Tean juba, milles tema "asi" seisab. "Siin seda märki-värki mul jälle, ei tea, ehk läheb "Naistöölisele" või "Leekidele." Nii talvel. Suvel, siis on tal mugavam. Istub Martõškinos merekaldal, vaatleb suplejaid naisi ja kogub talveks inspiratsiooni. Loeb vaid M. Underi sonette. Teisi kirjanikke ei tunnusta. Saab oma 2–3 rubla nädalas ikka avansse ja näe, elabki inimene 12 rublaga kuus Venemaal ära. Tööle ei lähe, tööd õppima ka ei lähe. Ja töötu abiraha ka ei saa seepärast. Niisugune on Päärson, soveti boheemlane. Kui teda ühinguist välja heideti, lausus ta külma rahuga: "Eks seda võis ette näha, et mind seal kauaks pole. Kus neid proletaarlasi ikka sallitakse."

Umbes sama kummalist elu elab teine eestlasest kirjanik J. Hurt, ainult selle vahega, et viimane on suur topsisõber, Päärson aga põhimõtteline karsklane.

Kirjanikud korraldavad sõite asundustesse. Nende retkete vormiliseks motiiviks on — "asunduseluga tutvumine". Tegelikult on need ehtsad vandersellitamisid napsupidudega, simmanitega ja külamannidega lakas möllamisega. Ent seda varjatakse ühingu eest. Siit võib ju suuri süüdistusi inkrimineerida! Näiteks magas kirjanik talutütrega, kelle isal 4 lehma ja 2 hobust. See on ju smõtška [liitumine] kulakuga! Seepärast ühingu silmis püütakse olla "painka" [paikene]. Kui aga siiski kuskilt miski laseb oletada ja kahtlusevarju heita, siis tuleb ühingu koossekul end lõvina kaitsta ja seda fakti eitada. Nagu näha, pole see kirjaniku elu kerge.

Sunduslikult kommunistlikku ülikooli

Poliitilise elu keskuseks eestlaste seas peab olema kommunistlik ülikool (täpselt: Lääne Vähemusrahvuste sm Marchlewski nimelise Kommunistliku Ülikooli Eesti Sektor). See on nii-öelda kõrgem poliitiline õppeasutus. Kursus on nelja-aastane. Komplekteerimisel peab teatud protsent kommunis-

te ja komsomoletseid olema. On ka ette nähtud parteiliikme staaž (3 aastat) jne, ent sellest tihti kinni ei peeta. Hariduslikku taset — seda ka kategooriliseks tingimuseks ei seata. Vormiliselt peaks küll kõigil sisseastujail olema algkooli ettevalmistus, aga seda pole. Võetakse küll ja küll kirjaoskajaid, kes vaid 1–2 aastat (ja sedagi ammu) "algkoolis käinud". Põhjuseks on, et sinna "ülikooli" üldse on raske saada täis norm õpilasi. Vabatahtlikke soovijaid on armetult vähe ja nendest on paljud vastuvõtmatud. Jääb ainsaks pääseteeks — sunduslikkus. See sünnib nii, et oblastikomiteedele ettekirjutusi läkitatakse, teatud arv kommuniste ja noorkommuniste ülikooli saata. Veel tõmmatakse mõni emigrant, kellel kuhugi minna pole, ka ülikooli. Nii tuleb õpilaspere koosseis õige kirev: siin on 40-aastasi parteiliikmeid ja 20-aastasi noorkommuniste. Emigrante ja asundustest sovjeti liikmeid, lugemistoa juhatajaid (izbatšid). On peaaegu keskkooli haridusega (semiletka) ja vaevalt kirjaoskajaid. On poliitilise ilmega inimesi, ent enamikus hallid kogud, kellest tahetakse kasvatada, välja trennida mõnda kollektiivi sekretäri, naisorganisaatorit või izbatši.

Paljud izbatšid ja sovetiliikmed lihtsalt ka pagevad maalt komm[unistliku] ülikooli seinte vahele puhkama ja "prii lobi" peale. Pole kerge maal: 40–50 rbl kuus izbatši palka, poolnäljas, kõikide poolt boikoteeritud, nagu ikka valitsuse nuhk külas. Komm[unistlikus] ülikoolis aga on prii internaat (söök, korter, riided), stipendium 100 rbl kuus (vene komm[unistlikes] ülikoolides 150–200 rbl kuus) ja teha pole ka suurt midagi. Esimesel aastal tutvutakse "kiires korras" füüsikaga, aritmeetikaga, majandusgeograafiaga, eesti ja vene keelega. Järgmised aastad: nõukogude põhiseadus, partei ajalugu, majanduseaduse algmõisted, kooperatsioon, kollektiviseerimine, klassivõitlus Eestis jne. Ja seda kõike pealiskaudselt. Et kogu programm ülesannete viisi kolmenädalaliste vaheaegade peale kätte antakse, raamatute leheküljed ette ära märgitakse, siis veel kolmnädaliku algul sissejuhatus ainetemadest peetakse, on vaba aega laialt. Jalutatakse linna, käiakse kinos, flirditakse ja magatakse ühiselamus kuni kolmnädaliku lõpuni, s.o konverentsini teema vastuvõtmiseks. Enne seda loetakse kord need mõned leheküljed üle ja — asi tahe. Konverentsil vaieldakse niisama vaidluse enda pärast. Ja algab uus kolmnädalik.

See ülikool peab olema ka parteiliini valvuriks. Kui koosolekud või nõupidamised — siis tuuakse sealt ikka jõuk välja. Ka GPU kasutab “tudengeid” öösistel haarangutel ja kvartalite läbiotsimistel endale abiks. Viimane toiming huvitab paljusid, peetakse kaugelt tähtsamaks kui õppetööd ja muud.

Paljud, kes lõpetanud selle “ülikooli”, on sealt välja tulles sama targad kui sisse astudes. Neid saadetakse siis vabrikuisse tööle, kui nad mujale ei kõlba. Ja seal siis 4-aastase komm[unistliku] ülikooli haridusega inimene peab jälgima oma töökaaslast selle eest, et tal 4 aastat prii ja mõnus logelemise elu oli. [---] Osa töötab põlevkivikaevandustes. Kel vähegi võimalik, hoiab maale tagasimineku kui tule eest kõrvale. Siis saadetakse nad käskotsusega. Nimelt on olemas partei keskkomitee otsus: peale kooli lõpetamist määratud kohal 3–4 aastat töötada. 90% peab maale minema. Fantaseeritakse olematuid haigusi jm, et pääseda selle otsuse alt.

Parim osa on määratud “kalli kodumaa — komm[unistliku] partei illegaalse töö jaoks”. Parimaid õppureid kasutatakse ka vabrikutes, eestlaste seas, poliitringide lektoritena. Kuid pole ei Putilovi, Treugolniku, Skorohodi, Elektrosila tehastes jt suuremates eestlaste töökohtades neist ringidest asja saanud. Töötab ring kord kuus vaid Volodarski-nimelises õmblusvabrikus ja veel paaris väiksemas.

Teistes tehastes püütakse korraldada paar korda aastas kõnekoosolekuid Eesti üle. Ka maal asundustes. Mõnikord ka venelaste jaoks — eriti Eesti Komm[unistliku] Noorte Ühingu šefi Pihkva komsomoli koosolekuil. Siis peab tingimata esinema mõni “äsja Eestist saabunud seltsimees” või veel parem — “Eesti ohrankas (poliit[ilises] politseis) ja vanglas piinatud proletaarlane”. Neis osades esinevadki komm[unistliku] ülikooli parimad õppurid [---]

Löömingud “Baaris”

Komm[unistliku] ülikooli lektoriteks on inimesed, kes ise veel õige tublisti õppima peaksid. Ja nii siis lektor õpib õhtul ise küsimust tundma ja hommikul teeb sissejuhatuse. Lektoriteks on Looper, Vaksman, Karelli, Majak, Moosberg, H. Pöögelmann, Reesen ja paar teist.

Et komm[unistliku] ülikooli nime vähegi parandada, püütakse mitmeid kommuniste poolvägivaldselt sisse tõmmata.

Näit. minu komandeerimistunnistus jm "spravkad" saadeti ilma minu teadmata ka sinna. Suure protestiga sain dokumendid tagasi. Ja nii on teistegagi juhtunud. Peab mainima, et meelitatakse õige kaaluvate lubadustega. Rahva, tööliste, emigrantide, ametnike silmis on komm[unistlik] ülikool mingi "varjupaik". Hüütakse õige laialdaselt "seegiks". Omal ajal, kui tööpuudus terav oli, siis poeti sinna sooja tiiva alla, tööpuuduse raskuste eest varjule, nüüd minnakse sinna tapva töö eest pakku ja soliidsele söögiportsionile.

Hallis, uduses, külmetavas, verevaeses ja tiisikuserohkes Leningradis, suurpuuduse kõrves, on seega üksikuid oaase, kus trallitatakse, kus võib koos R. Rohuga hõisata: "Elu on ilus!" Ja üks neist oaasest on komm[unistlik] ülikool. Öhtuti algavad flirtimised, joomingud. Eriti meeldib Nevski ja Mihailovskaja (nüüd 25. oktoobri ja Lassalle'i) nurgal asuv ruumikas "Baar". Siin on mugav, on viina, on kabinette, on hästirietatud kokotte. Öieti on siin Leningradi kallihinnalisemad daamid. Selles asutises on osa studente k[ommunistlikust] ülikoolist, mis mõnikümmend sammu eemal (Italjanskajal) asub, parima ajaviitekoha leidnud.

Pummeldatakse siin see "kehv" riigistipendium läbi. Mõnikord läheb ka kaklemiseks. Kord juhtus ka katastroof: 5-6 komm[unistliku] ülikooli õppurit olid viimase võimaluseni purjus ja äärmiselt sõjakas meeleolus, läksid oma daamidega riidu. Poistel enam raha polnud. Karjusid üle baari saali, et nemad on kommunistid ja oma parteipiletid võivad pandiks jätta. Poiste esinemine tegi baaris nalja. Orkester vaikus, hakkas kiskumine. Osa publikut oli daamide poolt, osa poiste poolt. Nevskilt kargab militsionäär kisa ja kära peale sisse. Sellelt kisti revolver ja muud esemed maha. Ofitsiandid (restorani teenijad) palusid jaoskonnalt abi. Tuligi 10-meheline salk militsionääre. Ent komm[unistliku] ülikooli poistel olid ka relvad [---] Publik karjus: "Kuradi vahvad kommunistid!" Ja siis läks lööminguks, oli haavamisi. Ka baaridaamid peksid militsionääre. Enne ei saadud korda luua, kui saabus rühm ratsamilitsionääre. Siis karistati lärmi ja laskmise eest.

On veel üks halb külg studentide arvates sel baariskäimisel. Naisüliõpilased nuhivad baaridaamide man. Ja siis võib parteikohtult noomitusegi saada. Et niisuguseid üllatusi ei juhtuks, eelistavad teised romantilisemaid kohtamisi. Vene neid on huvitatud välismaalastest. Eestlane, lätlane, prants-

lane — ükskõik. Pole ju seda vaba läbikäimist välismaailmaga ja seepärast noorsugu on teatud seltsijanus. Komm[unistliku] ülikooli noormeeste kurss on alati plikade man kõrge olnud: korralikult riietatud, hästi toidetud, galantsemad kui venelased. Noh — lust vaadata.

Ja siin juba mingi eetika ei ole takistuseks. Koguni soovitav. Poisid omavahel, nii naljatoonil, seletavad, et “Noh, Saks, kas täna läheme jälle Niinadele “poliitgraamota” tunde andma”.

Nii kulub kallis aeg. Siia veerevad alatoitluses vaevleva töölise ja pastlais kolhoosniku maksud. Higi ja vaev.

Nagu pillerkaaritamine katku ajal.

Kõlvatused internaadis

Ka omavaheline läbikäimine kommunistliku ülikooli internaadi seinte vahel on langenud allapoole igasugust kriitikat. Omal ajal kõrvaldati Kleiman tehnikumi juhataja kohalt ebaloomulike kalduvuste pärast. Siis tagandati ka Majak. Temal omakorda jälle läks asi nii tuliseks, et naisõpilaste vanemad nõudsid ta tagandamist: käis ühiselamu koridoris kooliplikasid püüdmas. Nüüd elab ühe endise naisõppuriga ja oma naisega (Selma Allermanniga), seega päris vormiline mitmenaisepidamine.

Palvadre, olles kommunistliku ülikooli rektoriks, oli süüks mitme neiu lapsele, jättes kõik jumala hoolde. Protsessid lõppesid neidude kahjuks. Uusõppurid on vahekorras oma lektori naisega (Kõvamees pr. Vakmanniga, mitmed õppurid oma prorektoriga ja lektori naise S. Allermanniga). Lektor Sipsakas sobis ikka esimese kursuse naisõpilastega, iga aasta uuega.

Naisõppurid aga tõepoolest topivad end inetult poistele kaela. On tõepoolest seal seinte vahel ebaklassiteadlikult inetut. Kui aga mõni seda olukorda arvustab, siis tembeldatakse ta “väikekoodanlaseks” ja asi klaar, sest see silt teeb kommunisti ikka pehmeks. Jumal hoidku, kes siis tahab “väikekoodanlane” olla! Ühiselamutes ööbib naiste tubades mitte ainult oma kooli meesõppureid, vaid ka sõdureid, madruseid, juhuslikku tutvust.

Lõunasöögi sabas, auditooriumis, eluruumes või mujal on käperdamine esimeseks toiminguks, muditakse ja musutatakse nagu mõnel maaklunkril. Ja sealsele naissoole näib see

meeldivat. Veel enam. On juba nii juuri ajanud, et naisõppurid ise, meesõppuri tuppa tulles, või mujal lähenedes "kröbis-tama" kipuvad.

Vahekorrad internaadis on sellise ulatuse võtnud, et öösiti pimedates auditooriumides ikka kedagi paarikaupa on. Ja kui siis vahest kojamees kohusetunde pärast harva "avastab", et auditooriumide võtmed kadunud, toimetatakse haaranguid. Nii ühest kui teisest auditooriumist kihutatakse kesköised mees- ja naiskülastajad välja. Et ka pedagoogide samane lo-devus igal õppuril teada on, ei võeta nende märkusi tõsiselt. Puudub neil ju igasugune autoriteet.

Teistest Leningradi eestlaste õppeasutustest

Leningradis töötab veel pedagoogikatehnikum, kus algkoolidele õpetajaid valmistatakse. Nende tingimused on kehve-mad, poolnäljas ja puuduses vireleb see kool ja on üllatavaks kontrastiks ülalkirjeldatud komm[unistlikule] ülikoolile. Ped-tehnikumis õpib asunduste noorsugu, kel 7-aastane koolihari-dus. Ka sinna pääsemisel on ikka eesõigus noorkommunist-liku ühingu, komsomoli liikmeil. Parteiliikmeid seal peaaegu polegi, sest neid asundustest võtta pole.

Samal liinil (Vassili saar, 1. liin) asub ka ainuke eesti alg-kool ühes keskkooli klassiga (ühiskool). Tähendab, Leningradi 18 tuhande eestlase kohta on ainult üks kool lastele! Ja siingi õppurite arv kokku sulamas. Ei ulatu üle 120–140. On veel üks õppeasutus vähemusrahvustele, kus olemas ka eesti sek-tor. See on Leningradi oblasti partei- ja nõukogudetegelaste kursused. Kolmeaastased nn omavalitsustegelaste (külanõu-kogu esimeeste, sekretäride jne) kursused. Siin õpib mõni üksik emigrant Eestist. [---] Enamik eesti asundustest on ju eesti keele suhtes poolkirjaoskamatud. Tingimusedki umbes samad, mis komm[unistlikus] ülikoolis. Nende kursuste juu-res avati 1930. a kolhoosi juhatajate ja brigadiride aastane osakond. Ent see osakond funktsioneerib tühjalt: vaevalt saa-di üle Venemaa 6–7 eesti kolhoosnikku, kuna ette nähtud oli 36 inimest miinimumina. [---]

Herzeni instituudi osakonnas õpib vaid kümme-kond eest-last, nii et neid tähele ei panda, samuti ei avalda millegagi oma olemasolu rabfak (töölisfakulteet). Aastaid töötas ja tegeles Vassili saarel kadettide liinil Internatsionaali sõjakool (soom-

lasi, eestlasi, lätlasi jt). Aastat kolm-neli tagasi likvideeriti see. Jäeti soomlastele ja eestlastele üks rühm venelaste Skljanski-nimelises jalaväe komandöride koolis. Smolnõis likvideeriti Leningradi oblasti Eesti sekretariaat, noorkommunistliku organisatsiooni volinikukoht, Piiteri Viiburi-poolne Eesti klubi, mis juba 25 aastat tegutsenud, ähvardati kord kommunistlik ülikoolgi sulgeda. Aga siis suudeti veel päästa. Kui aga venelased enam-vähemgi kursis oleks, mis seal "Marchlewskis" sünnib, milleks need hiiglasummad kulutatakse — siis tuleks sooja kohaga jumalaga jätta.

Kommunistlikul ülikoolil on ka oma suviloss Soome piiril. Selles puhkekodus veedavad "studendid" oma suve. Selleks otstarbeks antakse varustusasutuste poolt ohtral käel toitaineid. Ja tõesti menüü on üldise kehvuse keskel eriti luksuslik, silmatorkav. Puhkekodu on tudengitele maksuta, aga kui lihtsurelik avaldab soovi pärast kurnavat tööd kas või paariks nädalaks seda puhkusevõimalust kasutada — siis nõutakse 100 rbl kuus! Minuga sihuke asi juhtus siis, kui 1927. a punaväest vabanedes (närviline, verevaene ja väsimuse all kannatav) mainitud sooviga esinesin. Mul sadat rubla siis polnud ja tervis jäi ravimata! Seal käivad ka Eesti kompartei tuusad (Reesen, Vakmann, Pöögelmann, Allermann jt), loomulikult komm[unistliku] ülikooli arvel.

See "ülikool" on nii mitmetigi õige kulukaks lüpsilehmaks Eesti kommunistidele. Leningradi oblasti kursuste õppureile võimaldatakse ainult raske nõrkuse puhul kaheks nädalaks Peterhofi puhkekodu või vesiravilat. Mis need iseenesest on — sellest edaspidi.

Moskva eestlastest

Eestlastel on siin Tšistõje Prudõs poliitklubi — sm Jaan Sihveri nimeline. Selle ülesandeks on koondada Venemaa pealinnas õige laialipillatud ja vähearvulist eestlaste peret. Sellega pole klubi aga hakkama saanud mitmel põhjusel. Esiteks: suuremat osa eestlasi ei tõmba klubi kommunistlik tendents; teiseks: kaugelt väiksem osa on riigiteenijad, kes kõik oma töö ja tegevusega kinni. Siis veel: klubi pole midagi selleks teinud, et mõnetuhandelist eestlasperet üles leida, neid siduda klubiga. Paar kõnekoosolekut kuus ja üks näidendikene kuus ei ärata ka huvi. Ja enamasti näeme Tšistõje Prudõ tühje ruume

haigutamas. Ja needki "plaanis ettenähtud" kaks koosolekut referaatidega jäävad pidamata.

Moskvas asub Mohhovajal Kominterni Täidesaatev Komitee. Inglis-, saksa- ja prantsuskeelsed sildid kuulutavad selle rahvusvahelise revolutsioonistaabi olemasolu. Siin on ka endastmõistetavalt Eesti seksioon, kus osa Eesti kommuniste leiba teenib: Silm-Alas oma prouaga, proua Talts (kelle mees Tallinna keskvanglas), prl Silberg, noorhärрад Säre ja Eesti seksiooni kolmekümne-aastane värskeltküpsetatud sekretär Mehring-Mirring-Lavroff. Omal ajal töötasid siin ka Nadson-Tuberik, Rästas jt. Nüüd need on siirdunud muudele aladele. Ainult aitamas käivad nad teisi. Niisama astub sisse mõnikord Jaan Anvelt [---]

Moskvas asub suur Lenini-nimeline kõrgem parteikool Kominterni tähtsama osana, kus valmistatakse organisaatoreid vennasparteidele välismaal. Õppus käib keelegruppide viisi. Millist keelt keegi valdab, sellises grupis ta õpib. On saksa, inglise, hispaania, vene, türgi, kaugida, neegrite jne grupp. Näiteks inglise grupis võivad õppida kõik, kes valitsevad inglise keelt, ent enamasti on seal inglased, ameeriklased, iirlased, kanadalased, ka hindud. Eesti, läti jne gruppe pole. Kes valitseb saksa keelt — on saksa grupis, kes vene — vene grupis jne. Ainult lühiajalistel (3-kuulised, 9-kuulised) kursustel, kus kohtadelt saabunud seltsimehed õpivad, korraldatakse loengud emakeeles (sellepärast, et need sageli ei valda muud keelt).

Ka Eesti põrandaalustest organisaatoritest on mitmed tolle kooli seinte vahelt läbi käinud.

Enamasti kõikjal sulavad Moskva eestlased vene eluavaladusiga kokku, nii et Moskvas õieti midagi eestipäraselt rahvuslikku eestlastel juba nüüd peaaegu polegi.

*Janson — suurim puna-eestlastest,
mitmekordne "minister"*

Eraldunult teistest Moskva ja üldse Venemaa eestlastest elab Janson, kõrgeima parteikohtu liige ja Nõukogude valitsuse veeteede komissar, seega minister. Mornilt oma puujalale vaa-dates otsustab ta inimeste saatuse üle.

Ta seisab väljaspool palvadrelaste ja anveltlaste rühmitusi. Eesti kommunistide siseheitlustest hoiab ta piinlikult eemale.

Ent venelaste ringkonnis on tal suur kaal. See on mees, kes suure püsivusega ja töötahtega edasi on rühkinud, seejuures aga ka armuheitmatult "laastusid langetanud" — neid, kes tema teel takistuseks. Kui peale Lenini surma Stalin Üleliidulise Kommunistliku Partei kindralsekretäriks ja Jaroslavski Keskkontrollkomisjoni (kõrgema parteikohtu) esimeheks sai, algas Jansoni kiire tõus. Endine tööline, siis Ameerika eestlaste lehe "Uus Ilm" toimetuse tööline ja emigrant Ühendriikides. Juba siis sai ta enamlaste partei organisatsioonilises küsimuses suuri kogemusi. 1917. a Tallinnas ja okupatsiooni-ajast saadik Venes. Ta tegevuse peaala on piirdunud kümme-kond aastat komm[unistliku] partei sisemise korraldustööga. Järjekindla stalinlasena on ta olnud vahetpidamata võitlus-rindel opositsionääride vastu. Kõrgemal parteikohtul oli alati tööd, et karistada partei keskkomitee vastu eksinud seltsimehi. Vaevalt oli vaibunud äge võitlus Trotskiga, kui algas arvete õiendamine "Ühendatud opositsioonilise blokiga" (Trotski-Zinovjev-Kamenev-Krupskaja). Ei jõudnud see veel oma lõpustaadiumi, kui tekkis uus stalinliku keskkomitee vastane fraktsioon — "parempoolsete kallaklaste rühm" (Buhharin-Rõkov-Tomski). Siis Sörtsov-Lominadze grupp, rida rahvuslikke kallakuid kommunistide seas (Ukrainas, Kaukasuses, Turkestanis). Kümnete tuhandete op[ositsionäär]ide asju on aastate jooksul arutanud keskkontrollkomisjon. Vastasrindlaste juhtide asjad on ikka Jansoni käes olnud. Tema on nende üle aruandja ja süüdistaja KKK kolleegiumis. Tuntud trotskistid — Laševits, Smilga, Preobraženski — pidid Jansoni süüdistusi taluma. Tema on keskkontrollkomisjoni populaarsem prokurör.

Tema truudus Stalini poliitikale võimaldas tal tõusta veel kõrgemale. Ta määrati esiteks üleliiduliseks kohtukomissari (ministriks), siis Töölis-Talurahva Inspeksiooni esimeheks, s.t riigikontrolööriks, kusjuures "komissar" tuleb ikka siinses mõistes lugeda "minister". Samal ajal on ta ikka Kõrgeima Parteikohtu juhtiv tegelane.

Eestlane Stalini usaldusmehena

Harilikult oli ikka nii, kui mõnel alal asi katastroofiliseks kipus minema, siis määrati sinna paremaid üldjuhte ja administraatoreid. Nii näiteks, kui transpordi lood üpris halvad olid — määrati eestlane Janson sinna. Niisama riigikontrol-

lis ja veeteedel. Ta on üks neist vähestest administratiivseist päästerõngaist Stalini grupil, tal on Stalini piiritu usaldus.

Iseharimine ja tehnilised õhtukursused Ühendriikides, nüüd Venes, Marksismi ja Leninismi Instituut on andnud talle nii mitmekülgseid teadmisi.

Olgugi et ta aastaid koos H. Pöogelmanniga Ühendriikides "Uue Ilma" juures töötas, ei sumpatiseeri ta nüüd Venes kaugeltki Anvelt-Pöogelmanni grupile Eesti küsimustes. Ka isiklikke sõbralikke suhteid ei ole tal EKP Keskkomitee mees- tega. Isiklikult on tal soojemad vahekorrad Jakob Palvadrega. Kõigile torkab silma, et Jansoni ja Anvelt-Pöogelmanni pool- dajate vahelt oleks nagu must kass läbi jooksnud.

Janson on üks neist enamlikest kõrgemaist riigiametni- kest, kellel veel jäänud endise lihtkodaniku jooni: ta sõitis enamasti trammiga, liikus ka jalgsi (kui aeg lubas), on kokku- hoidlikum elamises ja olemises, pole tema nimi seoses olnud mingisuguse raha või vara kõrvaldamise ja omastamise lugu- dega.

Suure Prantsuse revolutsiooni jakobiinlaste Robespierre'i, Marat' jt peaomadus oli see, et nad ka võimul olles rahvaga si- det ei katkestanud, öödki olid klubidele pühendatud. Venes on revolutsiooni juhtidest saanud kabinetiinimesed [---] Ka Jan- son on eeskätt kabinetiinimene, tšinovnik.

Mõni aasta tagasi kaotas ta trami alla jäädes ühe jala. See sunnib teda veel enam ÜKP KKK seinte vahel viibima, kaitstud valvureist ja "propuskite" süsteemist.

Raske on öelda, millistel motiividel Janson nii energiliselt Stalini liini kaitseb. Võimalik, et karjääri pärast, sest selle li- pu alla kogunevad nüüdsel Venemaal suurimad parteikarjeris- tid, see lipp ja liin annab ennekuulmatuid võimalusi tõusuks ametiredelil. Ent mulle tundub, et Jansoni mitte see põhjus ei mõjuta. Vähemalt ei torka silma, et ka luksust ja maist vara üle oma kutse seaks. Tõenäolisem on, et Janson on tõesti isiklikult veendunud Stalini "generalnaja linija" paremuses.

"Laidoneri sõber" Kork

Venemaal on nii mõnigi eestlane õige kõrgel kohal puna- väes. Endistest, tsaariaja sõjakooliga, on mainimisväärt Kork, Kukk (nüüd surnud) jt. Kork on järjekindlalt olnud mitmes

sõjaväeringkonnas, ka Eesti naaberringkonnas (Leningradis) komandujuštšiks [vägede juhatajaks], Kukk tema abiks. [---]

Leningradi sõjaväeringkonnas said Kork ja Kukk õige lühikest aega olla. Punaohvitseride seas oli arvamusi, et ei ole soovitatav Korki Eesti naabruses oleva sõjaväeringkonna ülemaks pidada. Ka ei meeldinud see Eesti kommunistidele, Kominterni Eesti sektsiooni meestele. Anvelt, Käspert, Saks jt vaatasid Korgi peale üleõla. Ja sallisid teda Leningradis ainult kui paratamatust. Omavahel pisteti teravusigi "Laidoneri sõbra" (nagu nad teda nimetasid) aadressil.

Mingisuguseid sidemeid Korgil Eesti kommunistidega ei olnud ega ole, ei põhimõttelisi, ilmavaatelisi ega ka isiklikke. See ei meeldinud Eesti kompartei keskkomitee meestele. Nad oleksid soovinud, et sõjaväeringkonna ülem nende platvormil oleks asunud. Igatahes mingisugused telgitagused põhjused olid, mis mõjutasid Korgi üleviimist Leningradist. Oletataval Eesti kompartei meeste salakoosolekul poleks niisugusel juhul mitte vähe kaalu olnud.

Mulle torkas silma see vahe, millega koheldi Korki ja teisi sõjaväeringkondade ülemaid, kes pärast ja enne Korki samal kohal asusid (Šapošnikov, Tuhhatševski jt). Kui Leningradi poliitvalitsuse ülem kommunistidest komandöre ja komissare (rügementide ja diviiside ülemaid) sõjaväeringkonna salajasele nõupidamisele kogus, siis puudus sealt ikka sõjaväeringkonna ülem Kork ise, kuna Tuhhatševski ja Šapošnikov nagu palutud külalised olid, olgugi et nad siis kommunistid polnud. Nähtavasti oli Korgi vastu meeleolu loodud, tema usaldust partei silmis kõigutatud, nii et teda kui parteitut (olgugi sõjaväeringkonna ülemat) ringkonna parteilisele nõupidamisele ei kutsutud.

Lähem side puudub EKP KK-l ka teiste eestlastest kõrgemate punaväelastega [---]

Teisi eestlastest kõrgemaid punaväelasi

On veel mõned punased kõrgemad sõjaväelased-eestlased. Need, kes kindralstaabi, suurtükiväe või mõne muu sõjaväe eriakadeemia (side, sõjaväe arstiteaduse, sõjainseneri akadeemiad jne) punaste ajal lõpetanud. Neid on üksikuid. Palvadre, endine eesti komm[unistliku] kütidiviisi komandör, on erus. Tummeltau nokitseb Moskvas suurtükiväevalitsu-

ses. Ta on nüüd ka juba peaaegu kindral ("pomkomdivi" aukraadis), s.o diviisiülema abi auastmes. Tikk on meie auastme järgi kolonelleitnant Moskva inspektoraadis. Ja veel mõni. Tummeltau on EKP Keskkomitee suurim sõjandusspetsialist. Kirjutab järjekindlalt ülevaateid Eesti-Vene sõjast ja kaotamise põhjustest. Ta ei ole küll EKP keskkomitee liige, ent sagedasti võtab osa istungeist. Anveldiga kõige paremas vahekorras. Anveldi raamatukogus on mõned sõjaasjandusse puutuvad raamatud, mida Tummeltau Anveldile on kinkinud, pealkirjaga "Mu kallile õpetajale J. Anveldile".

Tummeltau esineb ka Moskvas "Sihveri-nimelises eesti klubis" ühel või teisel teemal. Vene komandöride ringkonnas pole tal suuremat kaalu, oma auastmele vastavate komandöride seas seisab ta allpool keskmist taset.

Eesti rahvuslik vaim Siberis

Eestlaste arvu poolest sammub nüüd Siber teisel kohal, kohe Leningradi oblasti järel. Kindlasti 50 tuhat eestlast on jäänud ka nüüd truuks oma päratu suurele Siberile. Ikka samad Kasekülad, Vambolad, Estoniad, Tarvastud, Rosenthalid kõlavad nimedena, ent suurel osal seisab nüüd ees kolhoos.

Siber erineb siiski mitmeti muudest oblastitest, kus ka eestlasi asumasa, näiteks Volga oblastist, Kaukasusest ja teistest sellega, et siin enam omapära on säilinud. Ta on nagu isoleerunud välisilmast ja elab oma suures avaras kestas. Potentsiaalselt, võib liialdamata öelda, et Siberis Eesti ajalehte, raamatuid enam loetakse kui mujal. Ka enam kui Leningradi oblastis.

Siberil on veel see erinevus, et siin juhib eesti elu ja tegevust "rahvuslikum osa" eesti kommunistidest — fontannikud. Siia on neist mitmedki sõitnud, peale kõrvaldamist Euroopa-Venemaa anveltlaste poolt. Ja töötavad eesti asutustes ja osakondades. Kui aga siia, Siberisse, keskkomitee kas ülikoolist või mujalt (emigrante) ja mõne anveltlaste saadab, siis sellel pole siin midagi teha. Teda ignoreerivad kõik ja ta on sunnitud mõne nädala pärast tagasi sõitma.

Siber ei loe "Edasit", ei loe põhimõtteliselt Anveldi ihulehte. Neil seal ilmub oma leht "Siberi Teataja", mis aga nüüd, kollektiviseerimise hooajaga "kaasa minnes", võttis krõbeda nime — "Kommunaar". Siberi talunikele ei meeldi, et neilt

“Siberi Teataja” võeti, aga see ei tohi nende asi olla. See küsimus lahendati juhtide poolt. “Kommunaari” toimetuses töötavad vennad Põldemaad. Nad on ka Novosibirski Eesti osakonna juhid.

Tomskis töötab parteikool, kus fontannikud lektoreid ja õppureid Anveldi valetaktikaga tutvustavad. Iga salajanegi anveltlane on väljaheitmise hädaohus. See kool annab Siberi eestlastele partei ja komm[unistliku] noorsooühingu organisaatoreid, külanõukogude tegelasi jne.

“Kommunaari” lisana ilmub “Uus küla”, kus avaldatakse luuletusi, jutukesi, antakse agronoomilist ja juriidilist abi.

PILTE SIIT-SEALT EESTI ASUNDUSTEST

Enne kolhoseerimist

Kaheksa aastat emigrandina Venemaal viibides olin peaaegu alati liikvel mitmes suure Venemaa osas. Mitte privilegeeritud ülikoolide ja teiste asutuste seinte vahel, kuhu rahva häda ei kosta ja kus neid hädasid kuuldagi ei taheta. [---]

Rahva kisendavate puudustega, punaväelase, töölise ja talupoja muredega iga päev kokku puutudes tekkis õige reaalne pilt töörahva käekäigust.

Rännates laial N. Liidu pinnal (iga-aastastel puhkekuudel eesti asundustes, sõjaväe manöövritel, laagrites, laulupidudel jne), püüdsin võimalikult lähemalt tutvuda sealsete eesti talunike olukorraga. Omavalitsuste tegelastega, kes kursustest osa võtsid, käisime aastail 1927–1930 mitmesuguseid kuritarvitusi ja administratiivseid liialdusi uurimas. Muidugi enamasti siis, kui kaebusi ja hädakisa juba kõikjal kuulda oli.

Olles veel sõjaväes 1926. a, veetsin kuuajalisel puhkuse Sakalas, Lehtmetsas, Aasikul (endine Jamburgi maakond). Ka järgnevail aastail, kuni 1930. aastani, tuli kokku puutuda nende asunduste töökate ja edasipüüdjate talunikega.

Oli siis mõndagi kaunist, enne kolhoseerimisajajärku. Ei saa öelda, et elu oli hea. Ei. Puudusi oli mitmeidki. Ent elada võis. Varahommikust hilisõhtuni rahkeldasid mehed ja naised, tütreid ja pojad, enne tööleminekut üht ja teist korda seada. Üksikud pidasid ka sulaseid ja teenijaid. Asundustes tundus hea läbisaamine. Korraldati rõõmurikkaid talguid.

Kõlas rahvalaul neiu ja nooriku suus. Rahvas vaatas mõnuga Kitzbergi, Lutsu ja teiste kodanliste kirjanike lavatükke.

Kord, see oli vist 1927. a suvel, näen, et kiige all rühm neiusid midagi õige suure innuga loeb. Pärin siis, et mis see küll nii huvitav võiks olla, kas mõni "Neidude ja noorikute laulik" või? Aga näe imet — neil käes "Taluperenaine".

Möldri tütrele saadeti juba mitu kuud järgemööda talunaise ajakirja Eestist. Mõne sugulase poolt. Ja kätte tuli. Harilikult poliitkontroll niisugust kaupa läbi ei lase. Seekord oldi kas hooletu läbivaatamisega või eksiti ilmselt ajakirja sisus.

Ajakiri tundus aga kõigile nii väärtuslikuna, et teda püüa päeval kiigelt ühiselt loeti. Mitmed tahtsid omalegi tellida ja pärisid, kuidas raha saata. Pidin nendele kurvastuseks ütlema, et kahjuks seda võimalust pole.

Hiljem kuulsin, et ka sellegi ainsa pääsukese tellimine katkestati. Nähtavasti tegi poliitkontroll oma eitava otsuse.

Kui tulid kolhoseerimise käsud

1930. a talvel olin Tikopesas. Mitmeis talundeis nutsid naised. Mehed pikutasid pingil, mornid ja pilves. "Tulgu mis tuleb, saagu mis saab! Võtku, röövigu, kui tahavad!" Külast külasse käisid kolhoseerimise käsud.

Kui palju, kui võrratult palju pidid need inimesed olema kannatanud. Ja veel polnud mõöt täis!

Võrdlesin 1925. a Tikopesat 1930. a Tikopesaga. Raske oli ära tunda. Raba küll seesama. See raba, mille kuivatamisest käed rakkus. Raba, kust tükkaaval omale põldu ja heinamaad loodi.

Aga ometi oli nüüd kõik teisiti. Oli vaikne meeleheide. Kuuldusid kõvad ähvardavad sõnad, hüüded. Ei olnud enam seda tööinimese lihtsat ja lahkett rõõmu.

Paar aastat tagasi peatusin Nurmekundes (endine Tveri kubermang), suurimas eesti asunduses Venemaal. Talus oli koos noorsugu. Loeti kirja Eestist. Loeti teist korda. Ja siis avaldati oma mõtteid. "Miks meil ka ei võiks olla nii kui Eestis?" "Ei tule meil Venemaal kunagi korda ega õiglust."

Tundus, et neile, kes kunagi Eestis pole olnud, väike kirja kodumaalt tõi helinaid. Ja südamele toeks oli see teadmine, et kodumaal siiski kõik teisiti ja paremini on. Vaadeldi päe-

vapiltide albumit. Jutustati piltide järgi inimestest, kes seal Eestis. Sugulasi ja tuttavaid, eks neid ole mitmelgi Eestis.

Hea mälestus jäi Nurmekunde kooliõpetajast Klettenbergist, kes õige palju pidi kannatama komm[unistliku] noorsooühingu urgitsemiste tõttu. Klettenberg on suures asunduses populaarne ja rahvamees oma tööga ja kommetega [---]

Edumeelsemate talude olukord polnud kerge, kui ootamatult algas ühismajapidamiste loomine.

1929. a suleti Sakalas lugemistuba. Kooli ehitamiseks (koos Lehtmetsa asundusega) luba ei antud. Lugemistoa sulgemisega ühenduses oli mitmesuguste õiguste kärpimine: pidude korraldamiseks luba ei antud, pitseeriti käsitööring, kuulutati "rahvusaate levitamise keskuseks" ("Minge venelastega koos õmblema!"). Ja muudki veel. See oli kolhoseerimise rünnaku algus.

Terve asundus kuulutati kulakuteks

Samal ajal tulid Leningradis mitmed eesti talunike tütreid ja pojad nõu küsima: "Mis teha? Tembeldatakse kulakute lasteks ja aetakse koolist välja." Ja tõesti. Pedtehnikumis, oblasti omavalitsustegelaste kursusel ja mujal korjati andmeid ja uuriti, kes kulak ja keda tuleks välja lüüa. Ka Herzeni instituudis oli see küsimus päevakorras [---] Muidugi ei saanud mina õppureile milleski muus kaasa aidata, kui vaid rahustada, et "ega ülekohtust väljaheitmist ka ei saa olla". Ise aga kartsin, et seda ehk siiski tehakse.

Ka maalt sõitsid talunikud linna ja astusid minu poole korterisse. Asi oli külades õige hull. Terve Sakala asundus oli rajooni täidesaatva komitee poolt kuulutatud kulaklikuks, rahandusosakond olevatki juba osa talunikke individuaalmaksu alla määranud, mis ulatuvat 1500 rublani talundi kohta. Ka olevat ähvardatud metsatöödele saata (s.t maa ja varandus käest ära võtta).

Kombineerisin omale vaba aja paariks päevaks ja sõitsin seda asja oma silmaga kaema. Tegelikult oligi asi nii, et ühe hobuse, 3 lehma ja 7-hektarilise krundi mehed kulakuteks olid kirjutatud. Rajooni aparaatide oinapead ei arvestanud sedagi, et mõnel oli 10–12-liikmeline perekond. Toodi ette näiteid, et sel ja tollel olevat 5 aasta eest olnud sulane, tähendab — kulak! Et kord olevat oma niidumasinat tarvitada annud —

kulak! Et kunagi hobuse ostnud ja edasi müünud — tähendab, spekulant-parisnik. Ja nii leidus ikka ühe või teise kohta midagi. Paarile pandi süüks, et kord raha laenanud.⁴⁶ Käisin rajooni parteikomitees Kingissepas ja püüdsin väita, kui suur poliitiline eksisamm see on, kui asunduse enamik vaenujalale seatakse ja et 3-lehma-mees eestlaste seas harilik kehvavõitu keskmik on, aga kaugeltki mitte mõni mõisnik! Sellega saime joonde. Ja seekord pääsesid likvideerimisest kõik sakalased. Nüüd on nendel kolhoos "Uus Sakala".

Poliithariduse osakonnas tuli maadelda lugemistoa ja pidude pärast. Ka selle saavutasime. Aga kooliga oli kurb. Rajooni rahvahariduse osakond oli küünte ja hammastega vastu, et Sakalale kooli lubada. Ja sedakorda polnud midagi parata. Ei teagi, kas "uus-sakalastel" nüüd kooliluba on.

Raske hoop oli see kolhoseerimise käsk. Rajooni täidesaataja komitee poolt käsutati külarahvas kokku. Rajooni esindaja ja linnast keegi kommunist teatasid, et valitsuse otsus on — kõigil tuleb põrsad, põllutööriistad kõik ära anda! Ja nii edasi. Tummaks tegi see teade inimesed. Ei keegi talunikest lausunud sõnagi. Naised hakkasid hulgakesi nutma. Varsti oli nuuksumine ja ulgumine nii suur, et ametnike informatsiooni enam kuulda polnud. Rajooniametnik karjus siis: "Ärge tehke sabotaaži! Kes nutab — välja!" Ükshaaval lahkusid naised. Jäid mehed.

Oli õudne. Ei keegi küsinud, pärinud.

"Siis tähendab, vastu keegi ei ole? Tähendab, ühel häälel vastu võetud!"

Kohalikel laulupidudel

1928. aastal olin laulupeol Puusta asunduses. Korraldasin seal eestikeelse kirjanduse müüki. Oli kohal rohkesti ümb-

⁴⁶1929. a 21. mai N. Liidu Rahvakomissaride Nõukogu määrusega määratleti kulaku majand järgmiselt: 1. Pere, kes kasutab süstemaatiliselt võõrast tööjõudu. 2. Kui omab mehaanilise jõumasinaaga veskit, võimasinat (s.o koorelahutajat), puu- või juurvilja kuivatit. 3. Kui alaliselt või hooaegselt üürib välja põllumajanduslikke riistu, masinaid, ruume. 4. Tegeleb kauplemisega, liiakasuvõtmisega kaubanduses, vahendusoperatsioonidega. Nii olid kohapeal avarad võimalused nende reeglite tõlgendamiseks ja rakendamiseks.

ruskonna eesti asunikke — küll Novoseljest, Mjasnikovost, Lug Logist ja Punasest Strugist.

Noorrahvas päris oma huvi kohast kirjandust: neiu "Õitsevaid õilmeid", poisid naljalaulikuid, käsitööpikuid. Vanemad mehed tahtsid "õkva Tallnast" "Mesilastepidamist" saada, vanemad naised mõnda tõsist juturaamatut. Ja nii läks mu kaup. Kaugelt üle poole kaasavõetud raamatutest müüsin ära.

1926. a oli Mjasnikovo ning Lug Logi ühispidu. Esinesid laulukoorid, oli naljaettekandeid, paar ühevaatuslikku näidendit, üks lauludega. Ka viiulisoolo Mjasnikovo eesti noor-mehelt. Lastelt — spordi ettekandeid.

Olin tookord punaväes Vladimirski suurtükiväe laagris. Oma poolt sokutasin siis poole sõjakooli muusikakoori. Pidasin lühikese kõne sideme vajadusest asunduste vahel. Näitena tõin, kuis Eestis rahvamajad vastastikku külaskäike korraldavad ja milliseid tulemusi see annab. Taadid tulid mu juurde, patsutasid õlale ja ütlesid "aitäh". Et "pole ammu sedasorti sõna kuulnud. Siin komsomoletsid muud ei räägi kui ikka sõjast ja sõjast, poliitikast ja poliitikast."

"Verega või vereta — kolhoosi!"

Hiljem kohtasin puustalasi 1930. a. Asundus oli ümber ristitud "Leineri-nimeliseks". Ja kollektiviseerimise survega komm[unistliku] ülikooli rühma, Pihkva Eesti sekretäri Sakkarti, Vuti jt poolt teostatud. Kontrolliks saadeti nendele keegi noorkommunist Esko. Talunike poolt tuli ähvardusi Esko ja Vutt maha lüüa. Need lahkusid ega näidanud Puustal enam oma nägu.

Kõige verisem oli Sakkart. See mees tahtis ilmselt endale kannuseid teenida. Karjäär rahvahulkade vägistamise teel — see oli tema ideaaliks.

"Kas verega või vereta, aga kolhoosi lähete ikkagi!", see oli tema juhtmotiiv, mida ta sageli koosolekuil kordas.

Oblasti parteikomitee saatis mu kord Mga jaama juures asetsevasse "Esimesse eesti asundusse" siselaenu hoogtööd läbi viima. Kõne lõpul algas maruline atakk valitsuse poliitikale.

“Laenud laenude järel! Muudkui anna. Aga kust meie võtame? Kes meile annab? Mida riik meile annab? Tal pole niitigi! Pole nõõpnõelagi küla poes! Aga milleks need laenud siis kulutatakse?”

Pea ütlema, et mul täbar oli oma kommunistlikku valitust kaitsta.

Komsomol ei leia poolehoidu

Krasnoje Seloos (nüüd Krasnõi Gorod) laagris viibides võtsin osa mõnepäevasest taktikaõppusest Krasnoje Seloo ja Detskoje Seloo (endise Tsarskoje Seloo) piirkonnas. Kipeni (saksa asundus) lähedal asetseb eesti asundus, millega tahtsin tutvuda.

Külatänaval kohtan väikesi plikatirtse, seitsme-kaheksa-aastaseid. Küsin, kas olete pioneerid või? “Hi-hi-hi,” saan vastuseks. “Meie külas pole pioneere,” vastab üks. “Hüva, aga tüdrukud, kuidas siis komsomolidega on lugu? Kas komsomoleitseteid ka pole?”

“Komsomoleitseteid? Ei ole. Ülemineval aastal oli üks komsomolka, aga see suri. Teine läks mehele ja kolmas vannub komsomoli maapõhja.”

“Vaat sul pirukas! Aga noh, tüdrukukesed, kui te juba nii palju mind aidanud, siis aidake veel. Tulge ja saatke mind tolle kolmanda komsomolka majani.”

Plikakesed olid valmis sõdurit aitama. “Komsomolka” seletas mulle sõbralikult, et “milleks ninapidi vedada! Kui siin organiseerimas käivad, siis lubavad kõik: noh, oled oma aastakese maal ära. Küll me sulle siis kuskil sooja koha soetame! Nüüd aga juba kaks aastat — ei kihku ega kõhku!”

Ja lõpuks — “Meie külast ei saa nad enam ühtki komsomoli liiget!” Ajasime siis veel juttu asundusest ja ma lahkusin tollest asundusest, kus komsomolkad surevad, mehele lähivad ja pettunud lootuste pärast kurvastavad. Ja nii on eesti asundus visa pinda andma demagoogilistele lubadustele.

Venelaste ässitamine eestlaste vastu

Leningradi “Edasi” kaebab nüüd tihti, et Suur-Vene šovinism pead tõstab, et venelaste kolhoosid eestlaste omad ära söövad.

Aga kelle süü? Kelle algatusel see sünnib?

Eks olnud need Eesti komsomoletsite brigaadid, kes Kaukasuses (Allmäel ja Salmes) ja Leningradi oblastiski õhutasid eestlaste, sakslaste ja lätlaste vastu: "Need on kulakud — võtke nende käest kõik heina- ja karjamaad! See on teie õigus! See on teie heinamaa!"

Ja kui näiteks Sakala asundus siiski esialgu kolhoosi ei loonud, ässitati vene külade Ljalitsa, Gurljovo ja Opolje küla venelased eestlaste vastu: "Takistage kulakute tööd! Eestlased on kulakud ja nad on teie maa paarikümne aasta eest ära võtnud! Ajage oma loomad eestlaste niitmata heinamaale!"

Ja ikka selles toonis.

Mis ime siis, kui venelased asunike [---] heinaküünid põlema pistsid, saod ära vedasid. Sakala piimaühingu piimavedajale kui kulakule kallale tungisid, ta hobusegi poolsurnuks peksid. Sakala asunduse karjused kolgiti läbi, et nad ei julgeks loomi oma karjamaal hoida. Ja veel hullematki juhtus. Aga aitab sellest [---]

Kooliõpetajate tagakiusamine

Pole kerge ka maaõpetajate elu. Suure suuga poliitikategijad teevad ka hariduspõllul karjääri. Need on sealgi tooniandjad. [---]

Sootuks teine asi on tõsiste töömeestega. Neid on maal kaunike hulk. Neid tähele ei panda, olgugi et nemad kui pedagoogid eelmise grupi kõrgelt ületavad. Sügavteaduslikku tööd teeb veel prof. Depman, kelle sulest juba omal ajal Peterburi Üliõpilaste Seltsi kirjastusel mitmedki tööd ilmunud. Ja nüüd lisaks teisigi väljaandeid. Ka pedagoogina hinnatav. Tarvastu-Ostrovi eesti asunduse 7-aastases koolis töötas abielupaar Gustav Tomingas ja Alma Tomingas-Avikson. Üks neist matemaatik ja loodusteadlane, teine muusika ja vist saksa keele õpetaja tolles Tarvastu koolis. Mõlemad võtsid oma tööd tõsiselt, aga näe, ei saanud kaua oma armsal alal töötada. Kõrvaldati. Koguni arreteeriti Gustav T. Olgugi et hiljem vabastati, ent Tarvastusse jääda enam võimalust polnud. Tuli lahkuda.

Ka uues kohas, "Estonia" asunduses, korraldati nende vastu koosolekuid, loodi meeleolu nende tagandamiseks jne. Peamiselt oli siin põhjuseks, et mõlemad olid parteitud, õppurite

poolt lugupeetud ja ehk võivad poliitilist kasvatust ignoreerida. Ja kui siis Alma vilets tervis nõudis soodsamat kliimat, nimelt Kaukasust, kavatses abielupaar Sulevisse tööle minna. Osa sulevlasi saatis kutsegi, et kohad vabad. Aga siis korraldati haridusosakonna ja noorkommunistide poolt mürglikas obstruktsioon. Ja Tomingal tuli loobuda oma kavatsusest.

Samast Tarvastu koolist tõusis tublisti nõrgem pedagoog haljale oksale — Krasnojarski ringkonna inspektoriks.

Maaõpetaja elu teeb kibedaks komnoorte kollektiiv, kes sagedasti püüab koolitööd takistada, kooliõpetajate korraldustele vahele segada. Samad noored pommitavad kooliõpetajaid ajalehtede kaudu vastutustundetute sõnumitega — kuna õpetajate vastuseletusi harilikult ei avaldata.

Ka partei ja noorsooühingu organisatoreid valvavad salajased silmad, nägematud agendid. Ja kui neist mõni liig rahvalik või kaine mõistusega inimene on, siis komandeeritakse ta jalamaid mujale. [---]

Ei vaja vist lisamist, et õpetaja usukommete täitmist ei tohi toimida. Niisugune õpetaja vallandatakse ja tal pole üldse võimalik teenistust saada: ta teenistusleht (služebnoje delo) on lõplikult määritud.

Usuelu tõus koos tagakiusamise suurenemisega

Ent usuliikumist, usuelu avaldusi pole viieteistkümnenda-aastane bezbožnikute diktatuur suutnud lüüa. Maal, eesti asundustes, on eriti sügavaid juuri ajanud lahkusuline liikumine. Adventistidel, baptistidel on oma palvelad õige paljudes asundustes. On tähelepanuväärne, et mida ägedamalt atakeeritakse usku, seda fanaatilisema kaju ta võtab ja edukamalt levib. Seda oli näha hurraa-kommunismi aastatel, kodusõja päevil ja eriti 1921.–1924. a. Siis “võitlesid” noorkommunistide bürood kõige barbaarsemate meetoditega usu vastu: purustati pappide aknaid, pilluti mustust usuvendade kaevudesse, tungiti lärmiga kirikusse. Ent tulemused olid kurvad. Usk jäi, aga komsomoletsitel tuli asuda pikale ümberkasvatuse tööle. Pean mainima, et asundustes peale komsomoletsite üldse bezbožnikuid pole. Ka mitte kõik komsomoletsid pole bezbožnikud. Osa neist käib kirikuski, tiritakse siis muidugi büroo ette vastust andma. Aga seni pole “kristlikest noorkommunistidest” puudust.

Suuremate kirikupühade puhul korraldavad palvevennad sõite ühest asundusest teise. Vististi 1927. a sõitsin Leningradist välja koos adventistide keelpillikooriga. Ka jutlustajavend oli neil kaasas. Sõitsime Veimarni jaama. Teisel pühäl lubasid esineda Volossovos. Kõik pillimehed ja pillineiuud olid noored, nii 18–20-aastased. Kokku 15 inimest.

Kolhoseerimise hooajaga käsikäes usuliikumine tõusis tunduvalt. Lahkusulised nägid selles viimast päeva. Ja ka muidu koondus maarahvas, kes terroriseeritud ja kel tume tulevik ees, usuvad ümber. Ka kolhoosides käiakse jutlustel ja salajastel koosviibimistel jumalasõna kuulamas.

Noortest. Kõik usuvennad panevad suurt rõhku noorte äravõitmise peale, nii üksikutest kui ka komsomolistki. Ja peab ütleva, mitte ilma tagajärjeta. Mitmet moodi äratatakse noorsoo huvi usuühingute vastu. Neidudele korraldatakse käsitöökursusi, lauluõpetusi, mängukoore. Poistele poolseminarlikke usukursusi.

Opolje rajoonis on eesti vanataat, asunik, keda 70 km kaugusele usutoimetustele palutakse. Kõik ristsed, matused, laulatused toimetab ta. Iga nädal peab jutlusi. Eks ole vanameest juba paljudgi kordi kimbutatud. Aga vana ütleb, et tema "poliitikasse ei puutu, elan oma usuelus". Maksud on määratud küll soolased, aga "eks pean vastu, kuni jõudu on".

Volossovos, Dolgajas, Domkinos, Luukülas on igal aastal mitmed leerid: kaks korda neidudele, kord poistele. Mõnes külas leeriaeg nagu mingi suurpidu: rahvast 50 km kauguselt ümbruskonnast. Ja leerilapsi ka 60–100 inimest.

Palgalised bezbožnikud

Vana kõhnavõitu 60-aastane pastor Schults on Leningradi oblasti küll igapidi läbi käinud. Terve tema elu seisabki vaid rännakuis. Jutlustab saksa, eesti, läti asunikele. Temal mehel on neid kogemusi ja andmeid tänapäeva külaelust! Kui käis "Külvajas" kalendrite kaupa tegemas, siis jutustas suure huviga oma elamusist. Tal on kaunikesed teadmised ja komsomoletsite-bezbožnike jutlustajad ei riski temaga avalikult vaidlema hakata.

Luuga ümbruskonnas teeb pastor Jürgenson usutööd.

Siberi ja Kaukasuse ning Krimmi asundustes on usuliikumine elavam kui Leningradi oblastis.

Komm[unistlik] ülikool saadab igal aastal mõned palgalised ateismi propagandistid oblastitesse, aga need hoiavad meelsamini vaidlustest usutegelastega, et vältida sissekukumist, sest rahvas toetab ilmselt usuvendi.

Ja kui võrrelda seda tööd ja jõukulutust, mida näeme usuvonnalt, kommunistliku usuvastase propaganda lektori-propagandistiga, siis räägib väga palju viimase kahjuks. Ei saa usuvend mingit riiklikku palka, vaid elatub annetustest. Teeb aga suuri retki, peab aastas mitukümmend suuremat jutlust ja toimetab hulgaliselt muid usuasju. Seevastu aga propagandist saab 120–150 rubla palka, istub pigemini oblasti politprovalis ja peab statistikat, “mida papid jälle siin-seal teinud”. Ja kui siis kuskile sõidab — siis need sõidukulud, sunduslikud veohobused, administratiivses korras rahva kokkuajamised jne. Täiesti kulukas ja ebaproduktiivne on selle propi töö. Vend liigub aga omal jõul, suvel paljajalu, pamp seljas, risti ja põigiti maa läbi, pole vaja “podvodasid” [vankreid], ei vaja ta ka külakümniku abi rahva kokkukutsumisel. Kõik tulevad ise. Asi liigub nagu äsjaõlitatud mehhanism.

Peterburi Eesti Jaani kiriku võõrandamine

Mõni sõna ka Peterburi Eesti Jaani kirikust.

Kuni 1928. aastani kiriku ja koguduse sisemisse ellu palju ei puudutud. Oli muidugi uurimisi, ülekuulamisi ja ähvardusi, üle selle harilikult ei läinud. 1928.–1929. a aga algas suurem rünnak kirikule. Leningradi bezbožnike ühingule avaldas Eesti kommunistlik haridusmaja palve, et valitsus kiriku otsustaks sulgeda ja ruumid ning varandused V. Kingisepa nimelisele haridusmajale anda. [---] Rõhutati eriti seda, et 18 tuhande eestlase seas vaid käputäis kiriku kasutajaid olevat.

Bezbožnikute ühing asus allkirjade kogumisele. Aasta jooksul saadi kokku umbes 5000 allkirja kiriku sulgemise poolt. Nende häälte põhjal otsustas oblastivalitsus (Leningradi oblasti täidesaatev komitee) kiriku sulgeda. Haridusmaja asuski kohe peremeest mängima. Ent usklikud korjasid omakorda allkirju ja kogusid ka umbes 5000 häält ning saatsid kaebuse keskvalitsusele ja Kalininile, N. Liidu riigivanemale. Sealt tuligi korraldus ülevõtmine seisma panna.

Valitsuse komisjon tegi mõndagi selgeks ülevõtmise telgitagustest. Avastati hulk võltsitud allkirju, ka olid bezbožnikud hulga venelasi ja lätlasi alla kirjutama (eestlastena!) meelitanud. Oli eestlaste seas survet tarvitatud, kui mõni alla kirjutada ei soovinud. Tean mitmeid juhuseid, kus töökojal mõjutati allakirjutamist. Samuti oli kiriklastel valeallkirju.

Komisjoni töö tulemuseks oli see, et ainult kiriklastel osa allkirju maksvusetuks tunnistati. Kirik anti ikkagi haridusmajale. Nüüd seisab ta pooltühjana "Sm Jürna nimelise kultuurimaja" nime all. Haridusmajal pole oma ruumidega midagi peale hakata, mitmed toad seisavad kütmata. Ja nii ka kirik. Vaid harva korraldatakse mõni kontsert-miiting. 1927. a jõuluõhtul külastasin Jaani kirikut. Koguduse esindaja, kes käis "Külvajas" lastele kingitusi, pilte ja lasteraamatuid ostmas, palus tungivalt tulla. Noh, olin küll bezbožnik, aga teatud huvi oli endalgi, et vaadelda, kuidas kirik uutes oludes ka tegutseb. Oli kolm suurt jõulupuud: keskmine küünalde ja ilustustega, kaks kõrval elektrivalguses. Rahvast oli kirik täis nii, et pastor Jürgenson rahva loiduse üle ei kaevanud. Jutluse ja palvete vahel kõlas naiskoori laul ja lõppeks laste koorilaul. Lapsi oli nii 50–80, kõik pühapäevakooli õppurid-mudilased. Lõpuks eksamineeriti lapsi kellegi proua poolt, mida nad pühapäevakoolis õppinud. Siis veel üks laul, ja saabus õnnelikem hetk lastele — kingituste jagamine. Igaüks ikka midagi sai — kes kleidikese, kes raamatuid, kingad jne. Ent igale tähtsamale kingile oli lisaks veel kotiga maiustusi. Sellega lõppes vist ametlik osa. Siis jäid õhtule veel soovijad, kus soojal sõnal kutsuti kogudusetööd süvendama. Oli näha, et koguduse eesotsas agaraid preiliseid-prouasid ja meestege-lasi ei puudunud. Tundsin, et minu olemine võib-olla nende kodusust rikub, ja ma lahkusin.

Kirikus käis palju noorigi, siiski vanad olid tugevas enamus. Ei saa aga öelda, et kogudus verevaene oleks olnud. Koguni mitte. Igapidi jõulisem kui haridusmaja, mis ise oma toetajate ringkonna oli kaotanud — aga miskipärast kiriku järele ahnelt käe sirutas. Kiriku ülevõtmise hoog mõjus ka hingekarjasele. Kui ma ei eksi, suri pastor Jürgenson 1929. aastal.

Kui palju on asundustes kommuniste?

Eesti asunduste eluolust oleks veel nii mõndagi tuua, mis laiematele hulkadele teadmata ja uus, aga see läheb liig pikale. Kokkuvõttes huvitab mõndagi, kui suur, nii keskelt läbi, parteiliikmete ja noorkommunistide osa asundustes on.

On üksikuid asundusi, kus keskpärane noorte kollektiiv juba mõnda aega tunduvalt tegutseb ja siis laguneb. Enamasti on aga noorte kollektiivid jõuetud, saamatud ja väikesearvulised. Jablonje-Estonskojes oli suure asunduse kohta 7 kommunisti ja needki endast mingit elumärki ei annud. Tähendab, tegelikult komsomoli ei olnud. Sakalas, külas, pole enam kui 2 liiget, Tikopesas ka 6 ümber. Esimeses koloonias, Aasikul, Lehtmetsas — ei ühtki, Nurmes — 1. Ja nii selles ulatuses kõikjal. Ja needki on vormiliselt liikmed. Paljud neist on astunud sellepärast, et ühtki teist noorte organisatsiooni pole ju lubatud. Suvel saabuvad linnast, koolist pojad ja tütreid, kes kõigiti varjavad, et nad noorteühinglased on, et neid aga kohalik komitee ei saaks isade ja emade vastaste aktsiooni tõmmata.

Parteiliikmeid, kommuniste, pole Eesti asundustes pea-aegu sugugi. Mõnes suuremas üks kandidaat. Niisiis kommunistlik silm on asundustes nõrk. Ja kui asundus üksmeelne, siis mõnigi asunduse siseeluavaldus, mis keelatud, on võimalik ja jääb rajooni võimude eest varjule.

**BIOGRAAFILISI ANDMEID PUBLIKATSIOONIS
MAINITUD ISIKUTE KOHTA***

Allermann, Sofie (1890–1938). Oli aastail 1926–1937 ajakirja *Naistööline ja Kolhoosinaine* (algselt *Naistööline ja Talunaisterahvas*) vastutav toimetaja. Vangistati ja hukati N. Liidus.

Allik, Hendrik (1901–1989). KP 1917, EKP ja EKNÜ KK liige, vangistati jaanuaris 1924 ja mõisteti eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a amnestiaga. EKP illegaalse büroo sekretär 1938–1940, üks nn juunipöörde juhtijaid, ENSV kaubanduse rahvakomissar 1940–1943, N. Liidu tagalas 1941–1944, II maailmasõjas Punaarmee eesti korpuse poliitosakonna ülem 1942–1943, alampolkovnik. ENSV Rahvakomisaride Nõukogu ja Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja 1943–1950, põllutöö rahvakomissar ja minister 1945–1946, EK(b)P KK liige 1941–1950. 1950. a märtsis visati Keskkomiteest ja parteist välja, vangistati detsembris 1950, mõisteti jaanuaris 1952 25 aastaks vangilaagrisse. Vabastati veebruaris 1956, ennistati s.a märtsis parteisse, oli KK liige 1958–1976, metsatööstuse minister 1957. Plaanikomisjoni esimehe asetäitja 1957–1961, plaanikomitee esimees 1961–1973.

Alno, Peno (õieti Osvald Madisson, 1902–1938). Eestis vedurijuhi abi, KP 1921, oli vangis 1922–1926. Veebruaris 1926 läks N. Liitu, õppis 1926–1931 Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlikus Ülikoolis (LVKÜ), töötas seejärel *Edasi* toimetuses. Kuulus Eesti Proletaarsele Kirjanike Assotsiatsiooni juhtkonda. Vangistati ja hukati N. Liidus.

Andrejev, Sergei (1897–1930). KP 1917, punakaartlane, oli 1922. a Tallinna linnavolikogu ja I Riigikogu liige, vangistati ja mõisteti 6 aastaks sunnitööle, põgenes Venemaale. EKP KK liige 1922–1923 ja 1928–1929. Sai punaarmeelasena surma lahingus Kirgiisias.

Anvelt, Jaan (1884–1937). Lõpetas Peterburi ülikooli õigusteaduskonna 1911. a, KP 1907, Narva soveti esimees 1917, Eesti Ajutise Maanõukogu liige 1917–1918, Tallinna soveti TK esimees 1917–1918, vojenrevkomi esimees oktoobris 1917, Venemaale veebruaris 1918. Oli Põhja Kommuuni sõjakomissar ja rahvasasjade rahvakomissar 1918. a. Eestimaa Tööraha Kommuuna soveti esimees ja sõjakomissar 1918–1919, tribunali esimees Peterburis ja Petrosoveti kohtuosakonna juha-

* Koostanud Jüri Ant ja Jaan Isotamm.

taja, EKP KK liige 1920–1937, illegaalina Eestis augustist 1921–1924, üks 1924. a 1. detsembri mässukatse juhte, varjas end N. Liidu saatkonnas kuni märtsini 1925. Hiljem Moskvas Kominterni internatsionaalse kontrollkomisjoni liige ja vastutav sekretär, N. Liidu lennuväeakadeemia komissar, tsiviillennunduse peavalitsuse ülema asetäitja. Vangistati 1937. a ja NKVD uurija Langfang lõi ta ülekuulamisel surnuks.

Bauman, Paul (1905–1942, varjunimi Manni). Oli vangis 1924–1929, EKP põrandaalune organisaator Tartus ja Tallinnas 1929–1930. Arreteeriti uuesti 1930. a kahtlustatuna kindralmajor Johan Unti mõrvamises, mida aga ei suudetud tõestada, mõisteti 12 aastaks sunnitööle. Vahetati välja N. Liitu, vangistati ja hukati.

Depman, Jaan (1885–1970). Lõpetas Peterburi ülikooli matemaatika-teaduskonna 1912. a, oli kooliõpetaja Peterburis, jäi Venemaale. Leningradi Pedagoogilise Instituudi professor.

Eichorn, Kristjan (1885–1941). Tema majas Järvel paiknes 1931. aastast alates EKP illegaalne trükikoda. Eichornide pere abistas igati "trükikal" Idel Jakobsoni, mille eest K. E. vangistati ja mõisteti 1932. a 10 aastaks sunnitööle. Jäi Eestisse, vangistati ja hukati SD poolt.

Heilberg, Anna (1881–?). EKP põrandaalune kuller. Arreteeriti 1921 ja vahetati N. Venemaale koos V. Teppichiga 1922. a. Töötas "Külvaja" kirjastuses kuni pensionini. Suri Leningradis.

Jakobson, Idel (1904–1997, üks varjunimedest Fritz-Moritz). Läti juut, õppis Tartu ülikoolis, EKP põrandaaluse trükikoja töötaja 1931. a. Vangistati ja mõisteti 1932. a 34 kommunisti protsessil 12 aastaks sunnitööle. Vabanes 1938. a amnestiaga ja saadeti välja Lätisse. Pärast Eesti annekterimist 1940. a tuli tagasi Eestisse ja asus tööle NKVDsse. Oli ENSV NKVD, NKGB ja MGB uurija 1940, uurimisosakonna ülema asetäitja 1940–1944 ja ülem 1944–1950, riikliku julgeoleku alampolkovnik. Üks tähtsamaid kommunistiroimareid Eestis (s.h vähemalt 621 kohtuta hukkamisotsust sõja ajal). Hiljem vallandati juudina julgeolekust, oli ka parteist välja heidetud 1953–1956, töötas riikliku kindlustuse ülema asetäitjana 1950, sotsiaalkindlustuse ministriumini osakonnajuhatajana 1950–1953 ja 1956–1958, plaanikomitee esimehe asetäitjana 1958–1974. Suri Tallinnas.

Janson, Nikolai (1882–1941). Oli tööline Peterburis, ühines VSDTP enamliku fraksiooniga 1905. a, Tallinna soveti büroo esimees 1905–1906, vangistati ja saadeti asumisele, põgenes USAsse, kus koos H. Pöö-

gelmanniga andis 1907–1917 välja ajalehte *Uus Ilm*. Uuesti Eestis 1917. a, Tallinna parteikomitee liige 1917–1918, vangistati Saksa okupatsiooni ajal ja saadeti välja N. Venemaale. Oli VNFSV kohtu rahvakomissar 1928–1930, Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja 1930–1931 ja veetranspordi rahvakomissar 1931–1936. Vangistati 1937 ja hukati.

Jürna, Johannes (1895–1930, varjunimed Mats, Onu). KP 1917, punakaart 1917–1918, II Riigikogu kommunistlik liige 1924–1925, võttis osa 1924. a 1. detsembril mässukatsest, põgenes Venemaale. Lõpetas LVKÜ 1929. a, EKP KK liige, saadeti 1930. a põrandaalusele tööle Eestisse. Sai surma tulevahetuses poliitilise politsei ametnikega.

Keerdo, Paul (1891–1950). Tuli Eestisse Venemaalt 1919. a, kuulus alguses isesotside (vasakpoolsete esseeride) parteisse, KP 1922 ja kommunistide variorganisatsiooni Eesti Tööraha Partei sekretär, I ja II Riigikogu liige, EKP KK 1923–1924, vangistati 1924. a, mõisteti 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a amnestiaga. Kuulus EKP illegaalsesse büroosse 1938–1940, Tartu parteiorganisaator. Juulis 1940 ajakirja *Kommunist* vastutav peatoimetaja, Eesti "rahvaväe" poliitiline peajuht juulist augustini 1940, ENSV rahanduse rahvakomissar ja minister 1940–1950, N. Liidu tagalas 1941–1944, EK(b)P KK liige 1940–1950.

Kivisson, Osvald (1909–1979). Oli 1931. a EKNÜ põrandaalune organisaator, vangistati ja mõisteti 1932. a 12 aastaks sunnitööle. Hiljem töötas ENSVs mitmetel ametikohtadel.

Klaas, Heinrich (1879–1937). VSDTP enamlik fraktsioon 1905, vangistatud ja asumisel 1915–1917. Peterburis eesti parteikooli juhataja, LVKÜ sektori juhataja ja Leningradi oblasti kirjastuse juhataja. Vangistati 1935. a ja hukati.

Kork, August (1887–1937). Lõpetas Tšugujevi junkrukooli 1906 ja Nikolai kindralstaabi akadeemia 1914. Võttis osa I maailmasõjast, alampolkovnik. 1918. aastast Punaarmee, Vene kodusõjas eesti armee staabiülem, Eestimaa Tööraha Kommuuna sõjaline nõuandja, 15. ja 6. armee juhataja, 7. armee juhataja abi. Hiljem oli Harkovi, Lääne, Leningradi ja Moskva sõjaväeringkonna ülem, KP 1927, sõjaväeatašee Saksamaal, Punaarmee tagalaülem ja Frunze-nimelise sõjaväeakadeemia ülem, II järgu armeekomandör. Vangistati mais 1937 koos mitme kõrgema sõjaväelasega nn Tuhhatševski vandenõus süüdistatuna ja hukati.

Kreuks, Georg (1896–1924). KP 1918, võttis osa Vene kodusõjast, EKP KK sõjalise sektsiooni juhataja, põrandaalune Eestis, vangistati ja mõisteti surma 1920. a, selle asemel mõisteti 10 aastaks sunnitööle ja vahetati 1921. a N. Venemaale. EKP KK liige, saadeti 1924. a Eestisse mässu ette valmistama, oli 1. detsembril 3. pataljoni organisatsioon. Sai surma putšikatse ühes järellahingus.

Krookus, August. Oli Tartu kommunistliku põrandaaluse organiseerija 1920. aastate alguses.

Kroos, Priidik (1886–1937). Oli Eesti Transporditöölise Liidu esimees, ajalehe *Võitluse Lipp* toimetaja, Tallinn-Harju ametiühingute keskliidu esimees, V Riigikogu liige 1932–1933 (pahempoolsete töölise ja kehvikute nimekirjas), põgenes 1933. a lõpul Venemaale. Vangistati ja hukati N. Liidus.

Kukk, Aleksander (1886–1932). Vene sõjaväes 1906. aastast, õppis Nikolai kindralstaabi akadeemias, võttis osa I maailmasõjast, Vene kodusõjas Punaarmee koosseisus, Eesti Punaarmee staabi operatiivosakonna ülem 1919. a, KP 1930, oli Leningradi sõjaväeringkonna ülema asetäitja, N. Liidu sõjaväeatašee Jaapanis 1931–1932, II järgu armeekomandör.

Kull, Eduard (1907–1941). EKP KK Illegaalse Büroo liige. Põrandaalune komsomoliorganisatsioon. Arreteeriti 1930. a ja mõisteti 12 aastaks sunnitööle. Sai surma 1941. a Tallinnast evakueerumisel.

Kuusik, Villem (1902–1970). KP 1924, osales 1. detsembri mässu-katses, põgenes 1925. a Venemaale, õppis LVKÜs 1925–1929, *Edasi* toimetuse sekretär 1929. a. Saadeti s.a detsembris põrandaalusele tööle Eestis, vangistati 1930. a märtsis, mõisteti 12 aastaks sunnitööle, millele lisati 1924. a 1. detsembri eest veel 8 aastat. Vabanes augustis 1938. Töötas kingsepana Pärnus, 1940–1941 *Rahva Hääle* ja *Töörahva Hääle* toimetaja, 1941 EK(b)P Pärnu maakonnakomitee osakonnajuhataja, juulis hävituspataljoni politruk, hiljem II maailmasõjas Punaarmee eesti korpuse propagandainstruktor ja 249. diviisi ajalehe *Tasuja* toimetaja. Oktoobrist detsembrini 1944 EK(b)P Pärnumaa komitee I sekretär, seejärel KK sekretär ja büroo liige 1944–1951. Karotamme sõbra ja kursusekaaslasena sattus pärast VIII pleenumit löögi alla. Oli Pärnu metsakombinaadi direktor 1951–1952, visati parteist välja veebruaris 1952 ja arreteeriti s.a juunis. NL Ülemkohtu sõjakolleegium mõistis ta 25 aastaks vangilaagrisse, oli Narvas ja Vorkutas, kust vabastati 1955. a veebruaris invaliidina (tuberkuloos).

Käspert, Elviine (1896–1979), Johannes Käsperti abikaasa. 1919–1925 töötas tõlgina Petrogradi-Leningradi sõjaväeringkonnas ja N. Liidu Välisasjade RK šifreerijana. Edaspidi töötas Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlikus Ülikoolis ja kirjastuses, seejärel elas väljasaadetuna Kasahhi NSVs.

Käspert, Johannes (1886–1937). KP 1912, *Kiire* toimetuse liige 1912–1914, vangistatud ja asumisel 1916–1917. Enamlaste partei Tallinna komitee ja Tallinna soveti liige 1917, Eestimaa vojenrevkomi liige oktoobris 1914, ispolkomi ajakirjanduskomissar ja haldusosakonna juhataja 1917–1918. Põgenes Venemaale veebruaris 1918, oli 1918–1919 Eesti Tööraha Kommuuna siseasjade valitsuse juhataja. Jäi tšekistina tööle Venemaal, oli 1931. a EKP KK Leningradi büroo sekretär, hiljem välismaabüroo sekretär. Vangistati ja hukati.

Lauristin, Johannes (1899–1941, kirjanduslik pseudonüüm Juhan Madarik). Oli tööline Tallinnas, KP 1917, võttis osa Vabadussõjast. 1922. aastast kommunistlik aktivist, EKNÜ ja EKP KK liige, *Noore Töölise* toimetaja, II Riigikogu liige juunis 1923, vangistati märtsis 1924 ja mõisteti 7 aastaks sunnitööle. Vabanes 1931 ja vangistati uuesti märtsis 1932, seekord mõisteti 6 aastaks sunnitööle. Vabanes 1938. a amnestiaga, töötas Tallinna haigekassa inspektorina 1938–1940, EKP illegaalse büroo liige, EK(b)P KK sekretär juulist augustini 1940, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees 1940–1941, ENSV kaitsekomitee esimehe asetäitja suvel 1941. Sai surma Tallinnast põgenemisel.

Leetsmann, Anna (1888–1942). Oli algkooliõpetaja Aseris, enamlane, Ajutise Maanõukogu liige 1917–1918 ja Virumaa soveti liige. Põgenes Venemaale, töötas 1919–1921 Moskvas VK(b)P KK Eesti osakondade sekretärina. Mossoveti liige 1922, LVKÜ õppeala ja eesti sektori juhataja 1923–1925. Vangistati 1936, uuesti 1937, suri vangilaagris.

Likemets, Mart (Martin, 1888–1935). Oli tööline Tallinnas, KP 1913, Tallinna komitee liige, vangistatud ja asumisel 1915–1917, punakaartlane 1917–1918. Põgenes Venemaale, illegaalina Eestis septembrist 1918, EKP KK liige 1920–1922, vastutav organisaator Tallinnas ja Harjumaal. Läks 1922. a Venemaale, jäi 1925 vaimuhaigeks.

Lilienbach, Juhan (1870–1928, pseudonüüm Mürgioja). Kirjastaja ja luuletaja Tallinnas 1905–1918, kuulus M. Kalinini põrandaalusesse ringi, oli vangistatud 1905. a. Põgenes Venemaale 1918, Eesti Tööraha Kommuuna kirjastuse juhataja 1918–1919, siis Leningradis “Külvaaja” kirjastuse juhataja.

Looring, Leo (Lev L., Johannes Meerits, 1903–1952, varjunimed Hansen, Frederic, Tik). 1931. a EKP KK ja 1932. a augustis selle büroo liige, 1932–1933 R. Mehring-Mirringu asetäitja, kes EKP etteotsa asus 1930. a. Saadeti Taani juhtima Kominterni Eesti-vastast õonestuskeskust, mõrvas 1938. a koos Karl Säre ja August Vakepeaga reetmises kahtlustatud kommunisti Johannes Eltermanni. Siirdus seejärel Rootsi, keeldus 1940. a suvel Eestisse naasmast. Pärast Säre vangistamist 1941. a alustati Taanis mõrvaprotsessi ja L. nõuti Rootsilt välja. Tal- le mõisteti eluaegne vangistus, mis pärast sõda vähendati 16 aastale. Vahetati ühe taanlase vastu N. Liidule välja 1952. a ja hukati Moskvast.

Lukin, August (1888–1942, pseudonüüm Kusta Ükspere). Oli trükitööline Tartus, võttis osa 1905. a revolutsioonist, vangistatud 1912. Enamlane, Tartu soveti ispolkomi liige 1917–1918, *Edasi* toimetuse liige 1917–1918 ja toimetaja 1918–1919, Venemaale 1918. Oli Eesti Proletaarsete Kirjanike Assotsiatsiooni üks juhte, ajakirjanik, “Külvaja” kirjastuse osakonnajuhataja 1931–1937, Eestis 1940, ajakirja *Kommunist* vastutav sekretär 1940–1941, N. Liidu tagalasse 1941, *Rahva Hääle* vastutav sekretär Leningradis 1941–1942.

Majak, Richard (õieti Anslaud, 1898–1984). KP 1917, punakaardi komissar, põrandaalune Eestis 1918, vangistati s.a ja karistati 10-aastase sunnitööga. Detsembris 1921 vahetati Venemaale, pedagoog ja parteifunktsionäär Leningradis, vangistati 1937, tuli pärast vabanemist Eestisse, vangistati uuesti 1949, vabanes 1955, EKP parteiajaloo instituudi direktori asetäitja arhiivi alal 1956–1973.

Mangmann, Anton (1900–1937). 1924. a Eestis põrandaalune parteiorganisaator, võttis osa 1. detsembri mässukatses, põgenes Venemaale. 1928. a oli Leningradis Eesti Töölise Haridusmaja juhataja. Vangistati ja hukati.

Meisel, Peeter (õieti P. Kõvamees, 1901–1937). Teenis 1921–1923 Eesti sõjaväes, KP, vangistati 1924 ja mõisteti surma politseiniku tapmise eest, põgenes Venemaale. Lõpetas LVKÜ ja Punase Professuuri Instituudi, töötas “Külvaja” kirjastuses. Oli Eesti Proletaarsete Kirjanike Assotsiatsiooni juhtivaid tegelasi. Vangistati ja hukati.

Mirring, Richard (Mehring, Meering, 1901–1937). Eesti Noorproletaarlaste Ühingu asutajaid, KP 1920, vangistati 1921, vahetati s.a detsembris Venemaale, põrandaalune Eestis 1922–1923 (EKP rajooniorganisaator ja EKNÜ KK sekretär), taas Venemaale 1923, Kommunistliku Noorsoo Internatsionaali presiidiumi liige ja organiseerimisosakon-

Põrandaaluste juhi paljastusi

na juhataja 1926–1928, EKP KK sekretär 1930–1934, välismaise büroo juhataja 1934–1937, Kominterni sekretariaadi liige 1930–1937, EKP esindaja Kominterni ispolkomis 1934–1937. Vangistati ja hukati.

Mänd, Juhannes (1890–1959, varjunimi Piip). KP 1919, põrandaalune Eestis 1921–1924 (EKP Tallinna komitee liige ja rajooniorganisatsioon), võttis osa 1. detsembri mässukatsest (juhtis Vasula raudteesilla lõhkumist), põgenes Venemaale. Kominterni Eesti sektsiooni büroo sekretär 1929–1930. Tallinna merekooli ülema asetäitja poliitalal 1945–1947.

Männikson, Konstantin (1894–1941, varjunimed Onu Peeter, Onu Marta). KP 1920, Pärnumaa ametiühingute kesknõukogu aseesimees 1920–1921, vangistati 1921 ja mõisteti 115 kommunisti protsessil sunnitööle, vahetati augustis 1922 Venemaale. EKP KK liige 1927–1931, põrandaalune Eestis, EKP illegaalse büroo sekretär 1929–1930, Venemaale 1930, Eestis 1940, EK(b)P Pärnumaa komitee sekretär 1941, kuulus hävituspataljoni. Sai surma Tallinna lähedal.

Orlov-Saar, Aleksander (1900–1938, varjunimed Käli, Vunts, Martin, Traktor). Oli 1928–1929 EKP KK Illbüroo sekretär. 1929. aastast töötas Kominternis. Vangistati ja hukati.

Ots-Adamson, Irene (Irina, 1893–?). Vastutas 1928–1929 Eestis illegaalse büroo organisatorina MOPRi töö eest, seejärel tervislikel põhjustel Venemaale, 1936 pensionär Leningradis.

Paas (Pauk), Kaarel (1903–1971). KP 1922, vangistati ja mõisteti 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle, vabanes amnestiaga 1938, EKP Narva komitee sekretär 1938–1940, ENSV prokurör 1940–1941 ja 1944–1959, II maailmasõjas Punaarmee eesti korpuse prokurör 1942–1944, ENSV kohtuminister 1959–1960, EK(b)P ja EKP KK liige 1941–1960.

Padrik, Katariina (1885–?, varjunimi Villu). Oli 1920–1924 konspiraatiivkorterite pidaja Tallinnas, 1929–1930 EKP illegaalse büroo liige, kes vastutas MOPRi töö eest. Vangistati 1930. a juulis.

Palvadre, Jakob (1889–1936). VSDTP 1904, enamlane 1906, kooliõpetaja ja ajakirjanik, vangistatud 1910–1912, võttis osa I maailmasõjast, uuesti vangistatud 1916–1917, EKP KK 1918, Vene kodusõjas I eesti kommunistliku pataljoni ülem 1918, põrandaalune Eestis 1918–1919, eesti kommunistliku kütibrigaadi ja punadiviisi ülem 1919–1920,

VK(b)P eesti osakondade keskkomitee liige, Leningradi ülikooli dotsent, professor ja dekaan. Oli nn fontannikute või "palvadrustide" fraktsiooni liider EKPs, kust tõrjuti "anveltlaste" poolt välja. Vangistati ja hukati. Tema vend Anton (1886–1941) oli Eesti Vabariigi riigikohtunik ja õiguskantsler, vangistati samuti ja suri vangilaagris.

Parker, Martin (1906–1941, varjunimed Pikk Poiss, Logard, Värdi). Partei kuller, mõisteti 1932. a 10 aastaks sunnitööle.

Paulmann, Johannes (1894–1938, varjunimi Paula). EKP KK liige 1929. a, 1929–1930 illegaalse büroo sekretär ja liige Eestis. 1930. aastast N. Liidus. Vangistati ja hukati.

Peterson, Peeter (1898–1937). VK(b)P eesti osakondade üks juhte, Jakob Palvadre pooldaja. Vangistati ja hukati N. Liidus.

Puusepp, Alviine (1905–?, varjunimed Felix, Nelli, Aliide jms), EKP KK liige, põrandaalune Eestis 1929–1931. Oli 1931–1938 vangistatud Eestis, seejärel 1938–1939 N. Liidus. Pärast sõda töötas Eestis.

Päll, Eduard (1903–1989, pseudonüüm Hugo Angervaks). Vene kodusõjas Punaarmees 1918–1919, KP 1920. Lõpetas Leningradi pedagoogilise instituudi 1929, oli õppejõud Leningradis. Eestis 1940, *Kommunisti* peatoimetaja asetäitja 1940–1941, ENSV rahvakomissaride nõukogu esimehe asetäitja ja riigikontrolli rahvakomissar 1941–1943, N. Liidu tagalas 1941–1944, juhatas eestikeelsete raadiosaadete toimetust Moskvas, EK(b)P KK propagandasekretär 1943–1947, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees 1947–1950, KK liige 1948–1951. Tagandati pärast 1950. a märtsipleenumit, pärast seda Tallinna Pedagoogilise Instituudi kateedrijuhataja 1950–1955, TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor 1955–1960, TA korrespondentliige 1961 ja ühiskonnateaduste osakonna akadeemik-sekretär 1967–1973. Kõrgetel parteilistel, riiklikel, teadusorganisatsioonilistel ametikohtadel.

Pärn, Taavet (David P., Aleksander Kaasik, Boris Gorski, 1889–1939). Oli trükitöoline, KP 1908, Tartu soveti trükiasjade ülem 1918–1919, Tšekaa komissar Võrus 1919, põrandaalune Eestis 1920–1922. Vangistati 1922 ja mõisteti Aleksander Kaasiku nime all 8 aastaks sunnitööle, hiljem selgus ta tegelik nimi ning Vabadussõja-aegne tegevus, mõisteti 1930 veel 15 aastaks sunnitööle, kuid vahetati s.a N. Liitu. Vangistati 1936. a, hukati või suri vangilaagris.

Pöögelmann, Hans (1875–1938). Kooliõpetaja ja ajakirjanik (*Teataja* toimetuses 1901–1903 ja 1905), paguluses 1907–1908, vangistatud ja asumisel 1909–1911, põgenes USAsse, toimetas seal ajalehte *Uus Ilm* 1911–1917. Juunis 1917 Eestis, enamlasena Tallinna linnavolikogus ja Ajutises Maanõukogus, Eestimaa soveti põllumajandusosakonna juhataja 1917–1918, põgenes Venemaale 1918, N. Venemaa rahvasajade rahvakomissariaadi Eesti osakonna juhataja 1918, Eesti Tööraha Kommuuna nõukogu liige ja rahvamajanduse valitsuse juhataja 1918–1919. 1920. aastast EKP KK ja selle välismaa (Venemaa) büroo liige, 1925–1927 ÜK(b)P Eesti Sektsioonide Keskbüroo liige, õppejõud Leningradis (LVKÜ ja pedagoogiline instituut). Vangistati 1937. a ja hukati.

Rannaleet, Ain (õieti Rudolf Laurent, 1904–1943). Kooliõpetaja, ajakirjanik ja agronoom Ingerimaal. Kirjanik ja Eesti Proletaarsete Kirjanike Assotsiatsiooni üks organisaatoreid. Vangistati 1937 ja suri vangilaagris.

Resev, Aleksander (1905–1970). N. Liidu välisluure agent, KP 1923, vangistatud spionaaži eest 1921 ja kommunistliku tegevuse eest 1924, mõisteti 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle, vabanes amnestiaga 1938. Oli Tallinna haigekassa ametnik ja ametiühingute kesknõukogu sekretär. EK(b)P KK organiseerimis- ja instrueerimisosakonna juhataja 1940–1944, N. Liidu tagalas 1941–1944, ENSV NKVD rahvakomissar 1944–1946, siseminister 1946–1951, kindralmajor 1945, EK(b)P KK liige 1941–1951, juhtis koos Nikolai Karotamme ja Boris Kummiga 1949. a märtsiküüditamist Eestis, sai selle eest Punalipu ordeni. Tagandati ametist Käbini/Moskalenko puhastustöö käigus. Hiljem oli ehitusmaterjalide tööstuse ministri asetäitja, Tallinna miilitsakooli ülem ja Ülemnõukogu Presiidiumi vastuvõtuosakonna juhataja.

Riuhkrand, Nikolai. Teenis Punaarmees, võttis osa Vene kodusõjast, oli üks 1924. a 1. detsembri mässukatse sõjalisi korraldajaid.

Rästas, Jüri (1885–1938). EKP KK liige 1920–1921 ja Eestis põrandaalusel parteitööl. 1922. a astus parteist välja, läks Venemaale. Vangistati ja hukati.

Rästas, Otto (1890–1938, varjunimed Juuli, Otto, Vanapoiss jt). Oli tööline Tallinnas, KP 1912, vangistatud ja asumisel 1914–1917. Maatameeste keskkomitee liige ja punakaardi asutajaid Tallinnas 1917, Eesti Tööraha Kommuuna nõukogu liige ja Võru ispolkomi esimees 1919. Põrandaalune Eestis 1920–1924, EKP KK ja selle poliitbüroo liige

1920–1938, ÜK(b)P KK eesti seksioonide vastutav sekretär 1925–1928, Kominterni Baltimaade sekretariaadi sekretär 1924–1925, Leningradis *Edasi* toimetaja. Vangistati ja hukati.

Sakkart, Albert (1909–1938). Õppis Venemaal põllumajanduse mehhaniseerimise ja elektrifitseerimise instituudis, KP 1931. Põrandaalune Eestis 1932–1935, J. Kreuksi nimelise parteiorganisatsiooni juht. 1934 EKP KK liige, *Kommunisti* toimetaja asetäitja, põgenes 1936 N. Liitu. Vangistati ja hukati.

Saks, Hans. Oli 1929. a EKP Keskkomitee ja selle välismaa (Venemaa) büroo liige.

Sepre, Oskar (1900–1965). Võttis osa Vabadussõjast, õppis Tartu ülikoolis majandusteadust, EKNÜ 1921–1924, KP 1921. Vangistati 1924 ja mõisteti 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle. Vabanes 1938. a amnestiaga, lõpetas ülikooli, töötas Tallinna haigekassas. 1940. a juunis nukuvallitsuse majandusministri asetäitja, ENSV riikliku plaanikomisjoni esimees ja Rahvakomissaride Nõukogu ning Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja 1940–1948, N. Liidu tagalas 1941–1944. ENSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige 1946, ühiskonnateaduste osakonna akadeemik-sekretär 1948–1951, EK(b)P KK liige 1940–1948. Puhastati Kåbini/Moskalenko aktsiooni käigus välja, töötas hiljem TA majanduse instituudis vanemteaduri ja sektorijuhatajana.

Sihver, Jaan (1879–1918). Kooliõpetaja, VSDTP 1905. Võttis osa 1905. a revolutsioonist, vangistati ja mõisteti 15 aastaks sunnitööle. 1917 Tallinnas *Töölise ja Maatamehe* toimetuse liige, maatameeste keskkomitee liige, kuulus enamlasena Eesti Ajutisse Maanõukogusse, Eestimaa vojenrevkomi liige oktoobris 1917, Viljandi soveti esimees 1917–1918. Põgenes Venemaale veebruaris 1918, Vene kodusõjas Eesti kütiväe soveti esimees, võttis osa Punaarmee kallaletungist Eestile, langes Narva lähedal. Tema noorem vend Johan (1882–1942) oli poliitika- ja pangategelane Eestis, vangistati 1941 ja suri vangilaagris.

Siim, Salme (1889–1941) ja Aleksander (1906–1941). Nende majas Nõmmel Mustamäe tänaval paiknes EKP illegaalne trükikoda, samuti olid nad konspiratiivkorterit pidajad. Mõlemad vangistati ja hukati Saksa okupatsioonivõimude poolt.

Suuder, Hendrik (1883–1920). KP 1912, *Kiire* kaastööline, VSDTP Tallinna komitee liige 1914, vangistatud ja asumisel 1915–1917, 1917. a Eestimaa büroo liige ja Tartu soveti esimees, põgenes Venemaale 1918,

Vene kodusõjas Punaarmees, langes admiral Koltšaki sõjaväele vangis, suri Irkutski vanglas.

Säre, Karl (1903–?). Läks 1921 N. Venemaale, õppis seal Moskva Lenini koolis, KP 1927, oli Kominterni funktsionäär Hiinas 1925–1927, põrandaalune Eestis 1928–1929, EKNÜ KK organisatsioon, hiljem tegutses Taanis ja Rootsis, mõrvas 1938. a koos Leo Loringu ja August Vakepeaga reetmises kahtlustatud kommunisti Johannes Eltermanni, seejärel Eestis 1938–1940. Stalini emissar Eestis 1940. a juunis, EK(b)P KK esimene sekretär 1940–1941. Jäeti Eestisse põranda alla, vangistati Omakaitse poolt septembris 1941 ja anti üle Saksa võimudele, oli Eltermanni mõrvaprotsessil Taanis tunnistajaks 1943. a, pärast seda teadmata kadunud.

Telling, Voldemar (1903–1969). Kooliõpetaja, KP 1923. Vangistati 1924 ja mõisteti eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a amnestiaga. ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär 1940–1953, N. Liidu tagalas 1941–1944. Hiljem oli haridusministri asetäitja ja looduskaitse valitsuse juhataja.

Terijõe, Arnold (õieti A. Maurer, 1902–1937). Kuulus punakaarti 1918, Saksa ja Eesti sõjavang Naissaarel 1918–1919, tööline Kohtla-Järvel, KP 1921, vangistatud 1922–1926, vahetati N. Liitu. Oli kirjanik Leninigradis, Eesti Proletaarsete Kirjanike Assotsiatsiooni liige. Vangistati ja hukati.

Tisler, Alice (1893–1918). Majateenija ja tööline Tallinnas, KP 1916, Tallinna komitee liige 1917. Saadeti koos punakaardiga veebruaris 1918 vastu Saksa vägedele, sai surma Keila lähedal.

Trein, Karl (1900–1937). Ehitustööline Tallinnas, läks Venemaale 1918, lõpetas seal sõjakooli ja pedagoogilise instituudi. Võttis osa Vene kodusõjast Punaarmees, hiljem kooliõpetaja, ajakirjanik ja kirjanik, KP 1932. Vangistati ja hukati.

Tummeltau, Harald (1899–1937). Võttis osa Vene kodusõjast, töötas 1923–1932 Punaarmee staapides, üks 1924. a 1. detsembri mässu sõjalisi juhte. 1932–1934 N. Liidu sõjaväeatašee Itaalias. Vangistati ja hukati N. Liidus.

Tuul, Osvald (1906–1941, varjunimed Mihkel, Miša, Lihunik). Oli EKNÜ organisatsioon Tartumaal 1922–1923, KP 1923, vangistatud 1923–1926 ja 1931–1938. EKP KK illegaalse büroo juhataja ja KK sekretär

1930–1931. Vabanes 1938. a amnestiaga, oli EK(b)P KK instruktor ja jäeti Eestisse partisanistaabi liikmena. Vangistati Saksa võimude poolt ja hukati.

Vaarandi (Vahtmann), Anton (1901–1979). Õppis Tartu ja Oslo ülikoolis, oli kooliõpetaja Eestis, EKNÜ 1921, KP 1922, vangistatud 1924–1931, N. Liidus 1931–1933, saadeti Kominterni funktsionäärina Skandinaaviasse, kus andis välja Eesti-vastaseid ajalehti. 1940. a Eestis, *Noorte Hääle*, *Rahva Hääle* ja *Sirbi ja Vasara* toimetaja 1940–1944, N. Liidu tagalas 1941–1944, ENSV välisministri asetäitja 1945–1948, MN esimehe asetäitja 1948–1949, ühingu “Teadus” juhataja asetäitja 1949–1951, *Loomingu* vastutav sekretär 1951–1960 ja toimetaja 1960–1968, MN nõunik 1969–1979.

Vakmann, Rudolf (1894–1937). Tööline Tallinnas, KP 1913, enamlaste Tallinna komitee liige 1913–1915, vangistatud ja asumisel 1915–1917. Uuesti VSDT(b)P Tallinna komitee liige ja sekretär 1917–1918, põrandaalune Eestis 1918–1921, EKP KK liige kuni 1930. aastani. Põgenes 1921. a Venemaale, sai EKP KK välismaa (Venemaa) büroo sekretäriks, töötas LVKÜ Leningradi osakonna eesti sektori juhatajana ja poliitöökoonoomia õppejõuna. Vangistati ja hukati.

Vallner, Artur (1887–1939). Lõpetas Peterburi ülikooli, *cand. math.* Oli kooliõpetaja Peterburis, Eesti Vabariikliku Liidu asutaja ja esimees 1917, Eesti Ajutise Maanõukogu liige 1917–1918 ning esimees juulist oktoobrini 1917. Hakkas kommunistiks 1918, Venemaale aprillis 1918, Eesti Tööraha Kommuuna nõukogu liige ja hariduskomissar 1918–1919. Hiljem Leningradi ülikooli ja pedagoogilise instituudi professor, vangistati ja suri vangilaagris. Tema kälimees oli A. H. Tammsaare.

Vanja, Johannes (1893–1937). Tallinna sadamatehaste tööline ja Tallinna ametiühingute kesknõukogu juhatuse esimees. Oli Tallinna linnavolikogu ja I Riigikogu liige 1921–1922 kommunistide rühmas. Vangistati 1922 ja mõisteti 8 aastaks sunnitööle, vahetati välja N. Liitu. Vangistati ja hukati.

Veimer, Arnold (1903–1977). Õppis Tartu ülikoolis, EKNÜ 1919, KP 1922. Vangistati 1924, mõisteti 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a amnestiaga. 1940. a suvel “juulivolikogu” esimees ja natsionaliseerimise peakomitee esimehe asetäitja, kergetööstuse rahvakomissar 1940–1941, N. Liidu tagalas 1941–1944, RKN esimehe asetäitja 1942–1944, RKN ja MN esimees 1944–1951, EK(b)P KK liige 1941–1951, puhastati välja pärast 1950. a märtsipleenumit.

Põrandaaluste juhi paljastusi

Oli ENSV TA majanduse instituudi direktor 1951–1952, põllumajandusning linna- ja maaehitusministri asetäitja 1954, plaanikomisjoni esimehe asetäitja 1954–1957, rahvamajandusnõukogu esimees 1957–1965, EKP KK liige 1958–1976, TA korrespondentliige 1957, tegevliige 1967, president 1968–1973.

Vennikas, Richard (1897–1949). Tööline Tallinnas, KP 1917, Tallinna soveti esimees novembris 1918, põranda all 1918–1922, põgenes Venemaale. Oli Petrogradi sõjaväeringkonna staabi luureosakonna ülem, töötas N. Venemaa esinduses Soomes 1921–1922, hiljem Glavzoloto peainspeksiooni ülem 1930–1933, pärast sõda Tallinna tselluloosi- ja paberikombinaadi direktor 1944–1949.

CONTENTS

What is the origin of the coat of arms of Estonia?*	<i>Tiit Saare</i>	451
The second voice of Lithuanian politics and culture: A sketch of three ethical biographies	<i>Leonidas Donskis</i>	462
Salme Nõmmik: Time, space and ideas	<i>Ott Kurs</i>	497
Galicia and the Galicians	<i>Jüri Talvet, Arturo Casas Vales</i>	510
Some Galician poetry		521
.	<i>Xosé María Álvarez Cáccamo, Chus Pato, Emma Couceiro</i>	
Check. Mate	<i>X. Luís Méndez Ferrín</i>	526
The tragedy of art and the triumph of science	<i>Denis Trapido</i>	531
Could there be a science of rationality?	<i>Donald Davidson</i>	559
Anomalous monism and psychophysical laws*	<i>Bruno Mölder</i>	580
Review: Uku Masing. <i>Üldine usundilugu</i> . Toimetanud Amar Anus. Saatesõna kirjutanud Tarmo Kulmar. Arheoloogilisi täpsustusi ja täiendusi Aivar Kriiskalt. Tartu: Ilmamaa, 2000. 496 lk.		612
.	<i>Mihkel Niglas</i>	
Abstracts		619
Revelations of an underground leader. VII		629
.	<i>Voldemar Teppich-Kasemets</i>	

* Peer-reviewed articles.

RAR (12)

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719